

SOĞD TÖRK İLİŞKİLERİ
(V-VIII. YÖZYILLAR)

BAŞAK KUZAKĐI

EYLÖL, 2022

SOĞD-TÜRK İLİŞKİLERİ
(V-VIII. YÜZYILLAR)

BAŞAK KUZAKÇI

DANIŞMAN
PROF. DR. AHMET TAŞAĞIL

TARİH ANA BİLİM DALI DOKTORA TEZİ

T.C. YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ

EYLÜL, 2022

İNTİHAL SAYFASI

Doktora tezi olarak sunduğum, bu çalışmayı, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yol ve yardıma başvurmaksızın yazdığımı, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserleri her kullanışımında alıntı yaparak yararlandığımı belirtir; bunu onurumla doğrularım.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara katlanacağımı bildiririm.

Tarih: 22.09.2022

Ad/soyad: Başak KUZAKÇI

ÖZET

Antik dönemden Erken Orta Çağ'a kadar Maverâünnehir coğrafyası merkez olmak üzere zirai üretim ve ticaret kaynaklı müreffeh bir toplum ve oldukça suigenerriz bir yönetim sistemi inşa eden Soğdlular, III. ve IV. yüzyıllarda Hunların, Türk Kağanlığı'nın ve Akhunların himayeisnde ticari ve kültürel nüfuzlarını Batıda Bizans'a, Doğu'da ise Çin sarayına kadar genişletmiştir. Kolonizasyon metodu ile Kuzey Çin sahasında hareketli pazarlara sahip ticaret kolonileri teşkil eden Soğdlular, İpek yolu kervan ticareti yoluyla doğu-batı arasında başlıca emtia ve kültür taşıyıcı unsur haline gelmiştir. Çin'e Türk-Soğd kültürel anlayışını ve zevklerini taşıırken, Batı dünyasına Bizans üzerinden Çin ipeğini götürmüşlerdir. Bir devlet teşekkül ettirmeyen Soğdlular, erken Orta Çağ'larda Orta Asya Türk devletleri himayesinde İpek Yolu'nu dönem itibarıyla en parlak çağına ulaştırmıştır. Bu çalışmada. Türk tarih literatüründe daha önce konu edinilmeyen Soğdca dönem kaynakları, Soğd tüccarlarının ürettiği ticari, özel nitelikte mektuplar, devlet arşivi niteliği taşıyan Soğd evrakı, Soğdca yazıtlar, el yazması türünde eserler, Soğdlu tüccarların Çin ve diğer bölgelerde yürüttüğü ticareti delillendiren ticaret izinleri, mürur tezkireleri, satış sözleşmeleri ve kervan konşimentosu gibi çeşitli belge yahut yazıt niteliğindeki kaynaklar temel alınarak etno-dilbilimsel metodolojik yaklaşımla, Soğdluların Hun ve Türk Kağanlığı himayesindeki tarihi süreçleri, ticari faaliyetleri, ürettikleri kültürel unsurlar, siyasi ve toplumsal düzenleri, ince kılcal örüntülere sahip ticaret ağları ve ticari usulleri, emtia mübadelesi yoluyla sebep oldukları kültürel değişimin niteliği öncelikli olarak Soğd-Türk ilişkileri ve Soğdluların Asya Türk devletlerinde oynadığı rol çerçevesinde izah edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Soğdya, Soğdlu, Ticaret, Türk Kağanlığı, Hunlar

ABSTRACT

From the Antiquity to the Early Middle Ages, the Sogdians, with the Transoxiana geography as the center, had built a prosperous society based on agricultural production and trade, and a highly suicidal administration system. In the III and IV centuries, under the auspices of the Huns, the Turkic Khaganate and the Akhuns, they expanded their commercial and cultural influence to the Byzantine Empire in the West and the Chinese palace in the East. The Sogdians, who formed trade colonies with active markets in the North China area with the colonization method, became the main commodity and culture carrier between east and west through the Silk Road caravan trade. While they carried the Turkish-Sogdian cultural understanding and tastes to China, they brought Chinese silk to the Western world via Byzantium. The Sogdians, who did not establish a state, brought the Silk Road to its heyday in the early Middle Ages under the auspices of the Central Asian Turkish states. In this study. Sogdian period sources that have not been the subject of Turkish history before, commercial and private letters produced by Sogdian merchants, Sogdian documents bearing the quality of state archives, Sogdian inscriptions, manuscripts, trade permits proving the trade carried out by Sogdian merchants in China and other regions, murmur biographies, Based on various documents or inscriptions such as sales contracts and caravan bills of lading, with an ethno-linguistic methodological approach, the historical processes, commercial activities of the Sogdians under the auspices of the Hun and Turkish Khanate, the cultural elements they produced, their political and social orders, trade networks with very fine capillary patterns and commercial methods, the nature of the cultural change they cause through commodity exchange will be explained primarily within the framework

of Sogdian-Turkish relations and the role played by the Sogdians in the Asian Turkish states.

Keywords: Sogdia, Sogdian, Trade, Turkic Khaganate, Huns

TEŞEKKÜRLER

“šy[r] YWM (Z)[KZ]Yβ [HZY]H ZY δrwch ’ ncyh ’ HRZY[mn Z]K YWM prtr ZY
’ YKZYβn [x](w)ty wyn ’ ymn”

“Birbirimizi sağlıklı ve sıhhatli gördüğümüz an, ömrümüzün en mutlu anı olacak”

Eski Mektuplar, No: 1, Satır: 2, Özgür Kadın Miwnay’dan Sevgili Annesi Chatis’e

“Tarihin sessiz tanıkları” bu tez çalışmasının ana aktörü olan Soğd toplumunun en kısa tanımı olarak addedilebilir. Fakat meşakkatli ve uzun tez çalışmasının başında bu varsayımın ne denli hatalı olduğunu fark ettim. Soğdlar yaşadıkları çağa dair tanıklıklarını güçlü bir surette yazıya döktüler, kaydettiler, onlar sessiz değildiler, ancak yazılarını, tanıklıklarını, hayatlarını, tarihlerini günümüze iletecek bir aracıya ihtiyaç duyuyorlardı. Kıymetli danışmanım Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, Türk tarih yazımında neredeyse boş bir sayfa halinde olan Soğdlar hakkında doğrudan Soğd kaynakları üzerinden doktora tezimi yazmama müsaade ederek bana onların sesi olma fırsatı tanıdı. Lisans dönemimden itibaren akademik hayatımı şekillendiren ve bana Soğd dünyasının kapılarını açan tez danışmanım Prof. Dr. Ahmet Taşağıl’a müteşekkirim. Soğdları tanıma sürecinde en büyük engel olan Soğdca öğrenme dönemini Berlin’de, Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften Turfanforschung Enstitüsü’nde geçirdim. Dünyadaki sayılı Soğd araştırma merkezlerinden olan Turfanforschung Enstitüsü’nde Dr. Alisher Begmatov’dan Soğdca öğrenmenin yanı sıra Prof. Dr. Nicholas Sims-Williams gibi Soğd dili uzmanlarıyla Soğd belgeleri üzerine çalışma fırsatı buldum. Sims-Williams, Soğd belgeleri ve Soğd tarihi konusunda yeni ufuklar açan Londra SOAS’ta sıklıkla başvuru etno-dilbilimsel yaklaşımı tavsiye ederek tez çalışmasının metodolojik çerçevesinin ortaya çıkmasına da büyük katkı verdi. Enstitü’nün kıymetli hocaları

“gizemli” Soğd halkını bana aşına kıldı, onların katkıları olmadan bu çalışmayı ortaya çıkarmak mümkün olmazdı, kendilerine en derin şükranlarımı sunarım. Soğd ve Orta Asya Türk tarihi uzmanı Prof. Dr. Étienne de la Vaissière, Soğd belgelerini anlamlandırma ve Soğd dünyasının sınırlarını tanımlama hususunda kıymetli vaktini defaatle ayırarak yolumu aydınlattı, katkıları için minnettarım. Tez sürecimde. Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu ve Prof. Dr. Aydın Usta’nın ilk metinler üzerindeki sabırlı ve titiz okumaları olmasaydı çok zorlayıcı olurdu, tez yazım sürecini değerli tavsiyeleriyle kolaylaştıran hocalarıma şükranlarımı sunarım. Ayrıca Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu, Soğdlar üzerine zengin Rusça literatür konusunda derin bilgisini benden esirgemedi. Hocama hoşgörüsü ve tezi zenginleştiren katkıları için şükranlarımı sunarım. Prof. Dr. Aydın Usta, Soğd coğrafyası ve toplumunun Arap kaynaklarındaki yansımalarını keşfetmemi sağladı. Arap kaynakları üzerine mufassal bilgilerini benimle paylaşma nezaketi gösterdi, onun katkıları olmaksızın tez çalışması oldukça eksik kalırdı, kendisine teşekkürü borç bilirim. Doç. Dr. Murat Özkan, Orta Asya coğrafyası ve tarihi üzerine bilgisini benimle paylaşarak Soğdların tarihi coğrafyasını yakından tanımamı kolaylaştırdı, katkıları ve nezaketi için teşekkürlerimi sunarım. Dr. Öğr. Üyesi Ayşen Müderrisoğlu ve Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Büyükaksoy’a akademik destekleri, bilgilerinin yanı sıra kıymetli dostlukları için müteşekkirim. Doktora tez çalışması sadece akademik hayatla sınırlı olmayan insan hayatını bütün varlığıyla işgal eder, benim için de aksi söz konusu olmadı. Bu zorlu yolculukta tek odağımın tez olması ailemin ve dostlarımın katkısıyla mümkün oldu. Hayatımı kolaylaştırdıkları ve bana yarattıkları zaman için minnettarım. Doktora tezinin ortaya çıkması başta danışman hocam olmak üzere hocalarıma, ailemin, Karamel’in ve dostlarımın katkılarıyla mümkün oldu, çalışmadaki eksiklikler elbette ki yazarın sorumluluğundadır.

Semer kandlı Miwnay'ın, Dunhuang'da M.S. 313'te bir başına sürdüğü hayat mücadelesi ve azmi, yorulduğum anlarda kendimi güçlü ve yıkılmaz hissetmemi sağladı. En çok da onun sesi olmak mutluluk kaynağı oldu. Miwnay'a en kalpten minnetlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

İNTİHAL SAYFASI.....	i
ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iii
TEŞEKKÜRLER.....	v
İÇİNDEKİLER	viii
RESİM TABLOSU	xiv
KISALTMALAR	xv
GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Yöntemi.....	5
1.1.1. Etno-dilbilimsel Metodolojik Yaklaşım	6
1.2. Araştırma Soruları.....	7
1.3. Ana Kaynaklar.....	7
1.3.1. Soğd Belgeleri	7
1.3.2. Dönemin Diğer Ana Kaynakları.....	9
1.3.2.1. Pers Kaynakları.....	9
1.3.2.2. Antik Grek ve Bizans Kaynakları	9
1.3.2.3. Çin Kaynakları	10
1.3.2.4. Arap Kaynakları.....	12
1.3.2.5. Süryanî ve Ermeni Kaynakları.....	14
1.4. Araştırma Eserleri	14

BİRİNCİ BÖLÜM 20

SOĞDYA TARİHİ COĞRAFYASI VE TARİHİ SÜREÇTE SOĞDLULAR 20

1.1. Antik Dönem ve Orta Çağ Kaynaklarında Soğdya Coğrafyası ve Soğdlular ...20

1.1.1. Pers Kaynaklarında Soğdlular 21

1.1.2. Grek Kaynaklarında Soğdlular 23

1.1.3. Çin Kaynaklarında Soğdlular 24

1.1.4. Arap Kaynaklarında Soğdlular 33

1.2. Soğdya'nın Tarihî Coğrafyası 40

1.2.1. Otrar ve Yedisu Coğrafyasında Soğd Yerleşimleri 46

1.2.2. Erken Soğd Ticarî Yayılmacılığı: Çin'de Soğd Kolonileri 50

1.3. Soğdya'nın Politik ve İdari Düzeni 57

1.4. Yazı, Din ve Medeniyet: Soğd Kültür Unsurları.....60

1.4.1. Soğd Dili ve Filolojisi.....60

1.4.2. Soğd Yazılı Materyalleri ve Yazıtlar 62

1.4.2.1. En Eski Yazılı Metin: Eski Mektuplar.....62

1.4.2.2. Budist Materyaller 63

1.4.2.3. Maniheizt Materyaller 65

1.4.2.4. Hristiyan Kökenli Materyaller 66

1.4.2.5. Tacikistan'daki Soğd Belgeleri: Mugh Dağı Belgeleri.....67

1.4.2.6. Moğolistan Yazıtları 67

1.4.2.7. Ladakh'ın Yazıtları 68

1.4.2.8. Kuzey İndus Yazıtları	68
1.4.2.9. El Yazmaları	68
1.4.3. Soğd Dinleri.....	69
1.4.3.1. Zerdüşçülük	69
1.4.3.2. Budizm.....	77
1.4.3.3. Hristiyanlık	78
1.4.3.4. Maniheizm	82
1.4.4 Antik Dönemden Orta Çağ'a Soğd Kültür İmparatorluğu	84
İKİNCİ BÖLÜM.....	94
SOĞD-TÜRK İLİŞKİLERİ (IV.-VIII. YÜZYILLAR).....	94
2.1. Soğd Coğrafyası'nda Hunlar	94
2.2. Akhun Hakimiyetinde Soğdya ve V. yüzyılda Soğdların Yükselişi	98
2.3. Soğd Refahının Politik Kökenleri: Kidarit Hunlarından Akhunlara İstikrar Çağı	100
2.4. Soğd Kolonizasyonun Başlangıcı.....	105
2.4.1. Çaç/Çaş (Taşkent) Kolonileri	105
2.4.2. Yedisu Bölgesindeki Soğd Kolonileri	107
2.5. Soğd Yazılı Kaynaklarında Hunlar ve Hun Adı.....	110
2.5.1. Eski Mektuplar/Kadim Harfler	110
2.5.2. Eski Mektuplar No: 2	112
2.5.3. Parçalı Mektup.....	119
2.5.4. İndus Soğd Yazıtlarında Hunlar ve Hun Tabiri.....	120

2.6. “Huna/Xiongnu”dan “Xwn”a: Hun Adının Tarihsel Sürekliliği.....	121
2.7. IV. yüzyılda Hun Göçleri: Xwn/ Xiongnu’dan Avrupa Hunlarına	122
2.8. Hunlar ve Xiongnu: Soğd Kanıtları (Xwn)	124
2.9. Hun, Xiongnu ve Xwn Adı üzerine Karşı Argümanlar.....	127
2.10. Xiongnuların (Hunların) Batı’ya Doğru IV. yüzyılda Yayılma Sahaları.....	133
2.11. Soğd-Türk Kağanlığı İlişkileri (550-745)	136
2.11.1. Soğd-Türk Kağanlığı İttifakının Kökenleri	137
2.12. Kuzey Çin’de Türk-Soğdlular ve An Luşan İsyanı.....	147
2.13. Soğd Yazılı Kaynaklarında Soğd-Türk Kağanlığı Münasebetleri	155
2.13.1. Shao-hong-na-hai’nin Taş Heykeli ve Türkler	155
2.13.2. Shao-hong-na-hai Taş Heykeli Yazıtı’nda Türk Kağanlığı.....	156
2.13.3. Mugh Dağı Belgeleri’nde Türk Kağanlığı.....	162
2.13.3.1. Mugh Dağı Belgelerinde Soğd Kralı Dewaştıç ve Türklerle İlişkileri	163
2.13.3.2. Mugh Dağı Belgeleri: V-17	164
2.13.3.3. Mugh Dağı Belgeleri: V-18	166
2.13.3.4. Mugh Dağı Belgeleri: V-15	169
2.13.3.5. Mugh Dağı Belgeleri: V-14	170
2.13.3.6. Mugh Dağı Belgeleri: A-9	174
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	179
SOĞD EKONOMİ-POLİTİK DÜZENİ VE SOĞD-TÜRK ETKİLEŞİMİ.....	179
3.1. Soğd Toplum Düzeni ve İktisadi Zihniyeti	179

3.2. Soğd Toplum Düzeninde Aristokrasi ve Yüksek Kültürü	183
3.3. Soğdların Hukuki ve İdari Düzeni	188
3.4. Soğd Ticaret Ekonomisi ve Para Tedavülü	191
3.4.1. Soğd Ticaretinde Bir Mübadele Aracı Olarak İpek	194
3.5. Soğd Karavan/Kervan Ticareti	198
3.6. Soğdlu Ticaretinde Türk Atı	204
3.7. Çin Siyasi ve Ticarî Hayatında Soğd-Türk Aileleri	205
3.8. Ticaret Merkezi Olarak Soğd Kentleri	209
3.9. Soğd Nümizmatikliği ve Soğd Sikkelerinde Türk Etkisi	211
3.9.1. Soğd Sikke Geleneği	211
3.10. Semerkand Sikkeleri	216
3.11. Buhara, Buhar Hudat Sikkeleri	219
3.12. Soğd Sikkelerinde Tamga Geleneği	222
3.13. Soğd Sikkelerinde Türk Etkisi	224
3.13.1. Soğd-Hun Sikkeleri	224
3.13.2. Soğd-Türk Kağanlığı Sikkeleri	229
3.14. Bir Propaganda Vasıtası Olarak Soğd Sikkeleri: Dinî, Siyasi, Kültürel Motifler	235
SONUÇ	239
KAYNAKÇA	245
Ek A	287
Ek B	295

Ek C.....	301

RESİM TABLOSU

Resim 1: Soğd-Çin tipi sikke, Naymark 2016.	216
Resim 2: Semerkand (Afrasyab) sikke fotoğrafı ve çizimi, Rtveladze 1973.....	217
Resim 3: Buhar Hudat Sikkeleri	220
Resim 4: Soğd tamgalı sikkelerin çizimi, Smirnova 1963.....	223
Resim 5: Alhunların Brahmi Khingila sikkeleri	226
Resim 6: V. yüzyılda Peroz sikkelerinin taklidi: Akhun sikkeleri.....	227
Resim 7: Tegin kelimesinin geçtiği sikkeler, Babayarov 2021.	232
Resim 8: Zengin, Bay kelimelerinin geçtiği sikke, Babayarov 2021.	233
Resim 9: Kutsal nimet Kağan yazısının yer aldığı tamgalı sikke, Babayarov 2021...	234

KISALTMALAR

VJ:	Vessantara Jataka
TSP:	Textes Sogdiens Paris
MMD:	Mount Mugh Documents
AL:	Ancient Letters
BS:	Bei-shi
HS:	Han-shu
JTS:	Jiu Tang-shu
SJ:	Shi-ji
SS:	Sui-shu
TD:	Tong-dian
XTS:	Xin Tang-shu
CS:	Chou-shu
SHE:	Sira Des Effets Du Bien Et Du Mal
DİA:	Türkiye Diyanet Vakfı İstanbul Ansiklopedisi
Soğd.:	Soğdca
Sog.:	Soğd
Mong.:	Mogol
Kot.:	Kotan
Bkz/bkz:	Bakınız
Çev:	Çeviren
C.:	Cilt
haz.:	Hazırlayan
No:	Numara
S.:	Sayı

s.:	Sayfa
vb.:	Ve benzeri
vs.:	Ve sair
vd.:	Ve diğçerleri
Ed:	Editör
t.y.:	Tarihi yok
y.y.:	Yayın yok

GİRİŞ

Soğdya, tarihî coğrafya bakımından Seyhun ve Ceyhun Nehirleri arasında uzanan bölgeye denir. Buranın en önemli iki kenti ise Semerkand ve Buhara'dır. Soğd kültürü ve etkisi zamanla Harezm, Baktriya, Fergana, Toharistan ve VIII. yüzyıllarda başlayan kolonileşme döneminde Turfan coğrafyasına kadar ulaşmıştır. Arap kaynaklarında el-Sugd/Suğd olarak ifade edilen terim ise Soğdya'da Semerkand merkezli kent devletleri fedarasyonunu ifade etmek için kullanılmıştır. Bu şehirlerde yerleşik insanlar ortak kültür öğelerine, dile, tarihsel geçmişe sahipti, ancak başlıca siyasi ve sosyal kimlikleri kökenlerinin dayandığı şehirdir¹ (Taşağıl, 2009, s.348; Shenkar, 2017, s. 191; Barthold, 1997, s.772-773).

Büyük Kuşan İmparatorluğu'nun çöküşü (M.S. IV. yüzyıl) ile Arap fetihleri (M.S. VIII. yüzyıl) arasındaki dönem, Soğdya için hem ekonomik hem de kültürel olarak büyük bir gelişme dönemi idi. Bu zaman diliminde Zerefşan Vadisi'nden başlayıp Çaç (Taşkent), Yedisu ve Çin'e kadar uzanan coğrafyada; Soğd kültürü yakın jeopolitik sınırlarının dışına istikrarlı bir şekilde yayıldı. Soğd şehir ve kasabaları, ana ticaret yolları boyunca ekonomik açıdan stratejik bölgelerde teşekkül etti. Soğdluların kurduğu bu koloniler esasen tarımcı toplumlar olmasına rağmen, yayıldıkları bölgelerin büyük bir kısmında genellikle (yarı) göçebe pastoral topluluklar yaşamasından ötürü yerel ve yerleşik kentsel kültürün gelişmesinde başat bir rol oynadılar. Diğer bir deyişle yarı göçebe pastoral gruplar zirai kültüre sahip değillerdi. Soğd yerleşimcileri bölgeye zirai usulleri, çeşitli zenaatleri taşıyarak kentsel hayat tarzını yayıldıkları bölgelerde inkişaf ettirdi.

¹ Çinlilerin Soğdluları, resmî kayıtlarında geldikleri şehirlere göre değişen dokuz farklı soyadı ile tanımlamaları Soğdluların kentlerine göre belirlenen sosyal kimlik anlayışının bir yansımasıdır; bu

Soğdya toprakları dışında yaşayan Soğd toplulukları, büyük oranda kendileri tarafından organize edilen kervanlarla bölgelerinde taşımacılığı ve ticareti üstlenerek şehirlere araçsal hizmetler sağladı. Erken Orta Çağ döneminde (M.S. V.-VIII. yüzyıllar) Soğd ticaretinin sağladığı refah sayesinde Soğd kültürü büyük bir gelişme dönemine girdi. Nitekim ticaret onları farklı etnolinguistik topluluklarla yakın temasa soktu ve bu sayede onların kültürel hayatı, dinî düşünceleri ve dil becerileri oldukça zenginleşti. Bu durumun önemli sonuçlarından biri, Türkler gibi geneli itibarıyla konar-göçer bir toplum ile Soğd kültürünün temasının yol açtığı dönüşümlerdir. Bu iki farklı toplum modelinin karşılaşması yoğun bir kültürleşmeye sebep vermiştir.

Edebî kaynaklardaki referansların yanı sıra, çeşitli maddi kültür nesneleri ve metinleri aracılığıyla Soğd ve Türk ilişkilerine dair kanıtlar günümüze ulaşmıştır. Bununla birlikte, müstakil ve ayrıntılı çalışmayı hak eden bir konu olarak, hiçbir zaman bağımsız bir tarihsel araştırma konusu olmamıştır. Soğd-Türk etkileşimi ve ilişkileri mevcut literatürde genel tarihsel anlatının bir parçası olarak incelenmiştir. Bu nedenle mevcut çalışmalarda kanıtlar bağımsız olarak değil, büyük ölçüde Orta Asya jeopolitik bağlamı içinde tetkik edilmiştir.

Bu tezin ana odak noktası, Soğd-Türk ilişkilerinin önemini ve etkisini maddi, edebî kültür ürünlerinde sergilendiği şekliyle incelemektir. Çalışma Soğd-Türk münasebetlerinin bütünsel tarihi için giriş mahiyetindedir. Ayrıca, bu çalışmada Soğd-Türk ilişkileri çok yönlü bakış açısı ile ele alındı. Soğdluların sadece ticari bir topluluk olmadığı, aynı zamanda onların ticaret emtiası yanında kültürel ürünleri de mübadele ettiği ve farklı kültür unsurlarını Türk devletlerine taşıdığı iddia edildi. Başka bir deyişle, Soğd-Türk ilişkileri iki tarafın birbirini etkilediği ve bir açıdan dönüştürdüğü bir sosyo-ekonomik yapıdaydı. Bununla birlikte, Soğd-Türk ilişkileri

esas olarak içinde yeşerdiği ve geliştiği sosyolojik, dilsel, kültürel ve politik bağlam gibi farklı açılardan ve temellerden tanımlanabilecek benzersiz özelliklere sahiptir.

Soğdluların Türk hâkimiyetinin olduğu bölgelerde son derece aktif rol alması, onları erken Orta Çağ döneminde Türk tarihinin ayrılmaz bir parçası hâline getirdi. Söz konusu durumun sebebi ise büyük ölçüde tüm Orta Asya bölgesinin sosyo-politik gelişiminde yatıyordu. Diğer bir deyişle, Soğd-Türk ilişkilerinin bütünleşmesi ve gelişmesi doğrudan Türklerin bölgeye hâkim olması ile eş zamanlı gerçekleşti.

V.-IX. yüzyıllar, Soğdya'nın merkezlerinden Maverâünnehir'de birkaç egemen hanedanın yükselişi ve düşüşüne sahne olan çalkantılı bir siyasi dönemdi. Özellikle Akhunlar (M.S. 410-557), Türk kağanlıkları (M.S. 552-742) ve Orta Asya'nın Moğol sınır bölgelerine ve Batı Çin'e kadar uzanan merkezî bölgelerin çoğunu ele geçiren çok sayıda Türk boyları coğrafyanın kaderini derinden değiştirdi.

Bu yüzyıllar arasında demografik veya etno-linguistik açıdan önemli sosyo-kültürel değişiklikler yaşandı. Bölgede Türk kökenli grupların etkisinin artması ve Soğdcanın ticari, dinî, diplomatik bakımdan adeta bir lingua franca (ortak dil) olarak yükselişi özellikle kayda değer bir husustu. Buna göre, bu kronoloji, bir bütün olarak Soğdya ve Orta Asya'nın kültürel dokusunda mütemadi ve önemli bir değişim dönemini temsil etmekteydi.

Bu araştırma, ele alınan temalara ve materyal türlerine göre bölümlere ayrılmıştır. Bölümler ayrıca tartışılan merkezî düşünceleri vurgulayan alt bölümlere ayrılmıştır. Tez çalışması, *giriş*, *üç araştırma bölümü* ve *sonuç* olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümü araştırmanın konusunu, amaçlarını ve metodolojisini tartışmaktadır. Birinci bölüm, Soğdluların tarihlerinin sosyal, kültürel ve ekonomik yönlerini içeren etnografik bir değerlendirmeye ayrılmıştır. Bölümün odak noktası ise iki kısımdan oluşmaktadır: ilk olarak Soğdya ile ilgili tarihî

kaynaklar ve literatürün tetkiki; ikinci olarak, ticaret becerileri ve dilleri aracılığıyla Soğdluların kültürel fikirlerinin ve mensup oldukları çeşitli dinlerin aktarımındaki araçsal rolünün incelenmesidir.

Soğd-Türk ilişkilerinin ele alındığı ikinci bölümün ana teması, IV-VIII. yüzyıllarda Soğd-Türk ilişkileri hakkındaki Soğd yazılı kaynaklarındaki ve arkeolojik kanıtlarındaki veriler hakkındadır. Bahsedilen birinci el kaynaklar esas alınarak Soğd-Türk ilişkilerine dair tarihi kayıtlar ortaya çıkarılmıştır. Bu bağlamda ikinci bölüm temelde iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısımda Soğd-Hun ilişkilerine dair Soğd kaynaklarının yanı sıra dönemin diğer ana kaynakları, arkeolojik veriler incelendi ayrıca araştırma eserleriyle bu veriler desteklendi. Söz konusu bölümde, Soğd belgeleri, dönemin Hind ve Çin kaynakları üzerinden Hun adı, kimliği üzerine çeşitli mülâhazalar ortaya konuldu. İkinci kısım ise Soğd-Türk Kağanlığı ilişkilerine dairdir. Soğd kaynakları, dönemin ana kaynakları, arkeolojik veriler ve araştırma eserleri kullanılarak Soğd-Türk ilişkilerine ışık tutulmaya çalışıldı.

Üçüncü bölüm Soğdluların ticari etkinliklerine, sosyo-ekonomik modellerine ve ticari mübadele araçlarına ayrıldı. Üçüncü bölümün alt kısımlarında ise ilk olarak Soğdların ticarete yönelmelerinin arkasında yatan toplumsal, ahlâkî ve bölgesel faktörler irdelenerek onların ticari başarısının sebepleri tartışılmıştır. Soğd hukuku, idari düzeni, yönetim biçimi ve sınıfsal yapısı ticaret fedarasyonu niteliğinde örgütlenmiş bir topluluğun yapısal analizi için değerlendirilmiştir. Bahsedilen bölümde ayrıca Soğd ticaret organizasyonunun nakliye safhası ve ticari işlem çeşitliliği ele alınmış, Soğd ticaretinin bel kemiği kervan seferlerinin organizasyonel özellikleri tespit edilmiştir. Ticaretin bir diğer vechesini ifade eden işlemler bahsinde ise yol izinleri, kervan konşimentoları gibi dönemin belgeleri üzerinden ticarete konu emtialar, mübadele aracı olarak ipek konu edinilmiştir.

Üçüncü bölümün ikinci kısmında ise Soğd sikkeleri ve Soğd-Türk sikkelerindeki etkileşim üzerine odaklanılmıştır. Maddi ürünler olarak değerlerinin ötesinde, bu bölümün başlıca ilgi alanı, bu madeni paraları tarihsel kanıt olarak incelemektir. Madeni paraların ticari veya itibari değer olarak ekonomik bağlamlarının dışındaki rolü, dinî ve kültürel çerçeveye yerleştirilerek izah edilmiştir. Böylece siyasi ve toplumsal zeminde taşıdıkları sembollerin, temsillerin anlamları değerlendirilerek Soğd-Türk ilişkilerinin Soğd nümizmatik verilerindeki izleri analiz edildi.

Sonuç bölümünde ise araştırmanın bulguları tarihsel bir bağlamda analiz edilmiştir.

1.1. Araştırmanın Yöntemi

Bu tezin temel kaynağı Soğdlular tarafından kaleme alınmış Soğdca belgelerdir. Temel kaynakların hepsinin Soğdca olmasından dolayı söz konusu belgeler BBAW Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften Turfanforschung Enstitüsü'nden temin edilmiştir. Öncelikle ilgili belgelerin tercüme ve tahlilleri yapıldı, ardından ise elde edilen veriler çağdaş kaynaklar ile mukayese edilmiştir. Böylece tezin yazımında elde edilen analizler belirli bir kronoloji ve metot takip edilerek kullanılmıştır. Soğdca belgeler haricinde dönemin diğer kaynakları Soğdlular ve Soğd-Türk ilişkileri bağlamında incelenmiştir. Ayrıca, Soğdlulara dair arkeolojik veriler ve Soğd nümizmatik ürünleri de tarihsel bağlamda ele alınmıştır. Bunlardan başka Soğdlar hakkındaki araştırma eserleri incelenmiş ve tarihyazımının çalışma tekniklerine göre mülahaza edilmiştir. Nitekim bu çalışma, Soğdlarla ilgili maddi mevcut kaynakları, onların Türkler ile ilişkileri üzerinden değerlendirmeyi, belirli bir metodolojik çerçeve içerisinde bir araya getirmeyi, konunun bileşik bir

resmini inşa etmek için literatürde yer alan dağınık yaklaşımların ötesinde tartışmayı amaçlamaktadır.

1.1.1. Etno-dilbilimsel Metodolojik Yaklaşım

Çalışmada esas olarak etno-dilbilimsel metodolojik yaklaşım benimsenmiştir. Bu yaklaşım üzerinden, Orta Asya'da belirgin bir Soğd etkisi gösteren maddi ve edebî kültür unsurlarını üreten belirli sosyal (etno-linguistik) gruplar içindeki Soğd-Türk ilişkilerinin varlığı ve niteliğine dair ögeler analiz edilmiştir. Belirli bir grubun ticari ve diplomatik etkileşimi, kuşkusuz bir takım tarihsel nesne, yani kendi sosyal ve kültürel özelliklerine sahip yapılandırılmış bir tema oluşturabilir. Ayrıca, böyle bir etkileşim, metinsel üretime (dinî kelime dağarcığı gelişimi ve çeviri mekanizmalarının değerlendirilmesi yoluyla) ve farklı maddi kültür biçimlerine (burada bahsi geçen husus hem yerel olarak üretilmiş hem de ithal edilmiş) yol açacaktır. Mevzubahis olan kültürel işlemler ve faaliyetler etno-dilbilimsel metodolojik yaklaşım minvalinde değerlendirilmiştir.

Etno-dilbilimsel yaklaşım ve tezdeki genel çerçeve, Soğd-Türk ilişkilerinin geliştiği sosyo-kültürel ortamın tanımlanmasını, ilişkilerin tarihi seyrinin ve bu süreçteki dönüşümlerin ortaya çıkarılmasını mümkün kıldı. Soğdlular ve Soğd-Türk ilişkileri bu bağlamda özne ve olgu olarak incelendi, Soğdluların kültürel, politik ve ekonomik etkilerinin, Soğd-Türk ilişkilerinin doğasının esas unsurlarının tespitinde tarihi coğrafyanın incelenmesi de zorunluluktur. Coğrafi zemin üzerinden Soğdluların ve Soğd-Türk ilişkilerinin ele alınması tarihsel veriyi somutlaştırarak, Soğdluların tarihi ve kültürel özne rollerini müşahhas hale getirdi.

Bu tezde, etno-dilbilimsel yaklaşım temel metodolojik usul olarak benimsendi. Ancak, bütünüyle dilbilimsel veya antropolojik yöntemler kullanılmamıştır. Bu terim, seçilmiş bir spesifik kültür içinde bir araştırma konusuyla ilgili mevcut kanıtları

inceleyen bir değerlendirmeyi ifade eder. Başka bir ifadeyle bu alışma, Orta Asya dilsel ve kültürel matrisinden farklı kültürel özelliklere sahip belirli bir etno-dilbilimsel grubun perspektifinden Soğd-Türk ilişkilerinin niteliksel bir değerlendirmesini önermektedir.

1.2. Araştırma Soruları

Bu tez iki ana soruyu ele almaktadır:

1. Soğd-Türk ilişkilerinin genel hatları nedir?

1.1. Soğdlular sosyal ve kültürel olarak Türklere bütünleşmiş miydi yoksa sadece diasporadaki misyonerler veya tüccarlar arasında mı kültürleşme söz konusuydu?

2. Maddi ve el yazması kaynaklar bize Soğd-Türk ilişkileri hakkında ne tür veriler sunuyor?

2.1. Mevcut Soğd metinlerindeki Türkler ile ilgili bölümler, dönemin diğer kaynakları tarafından desteklenmekte midir?

1.3. Ana Kaynaklar

1.3.1. Soğd Belgeleri

Eski Mektuplar (IV. yüzyıl)

1907’de nl İngiliz arkeolog Aurel Stein tarafından Dunhuang’da bulunan Zümrüt Kapısı’nın batısındaki bir Çin gözetleme kulesinde keşfedilen beş mektup, Soğd tarihinin en önemli belgeleri arasındadır. Mektupların tarihlendirilmesi konusunda önemli tartışmalar olsa da en ikna edici argümanlar Nicholas Sims-Williams tarafından sunulmuştur. O mektupların tarihini M.S. 313-314 olarak belirlemiştir. Nitekim bu mektupların Soğdca orijinal bir adı bulunmamaktadır. Bu nedenle söz konusu mektuplara *Ancient Letters* adı verilmiş ve çalışmamızda ise Türkçe *Eski Mektuplar* olarak isimlendirilmiştir. British Library ve BBAW Berlin-

Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften Turfanforschung Enstitüsü arşivlerinde muhafaza edilen bu mektuplardan No:1 ve No:3'ün muhtevasında Dunhuang'da göç eden kişilere dair bilgiler vardır. Diğer iki mektup olan No:2 ve No:5 Soğdların ticarî faaliyetlerine ilişkindir. Son olarak Parçalı Mektup olarak adlandırılan belgenin birçok bölümü tahrip olmuştur. Soğd-Türk ilişkileri bağlamında çalışmamızda Soğd *Eski Mektuplar*, aslından Soğdcadan tercüme edildi. Eski Mektuplar No:2 mektubu tam metin olarak, Parçalı Mektup ise Soğd-Türk ilişkilerine dair ilgili satırları tercüme ve tahlil edilerek kullanıldı. Yukarıda sayılanlar dışında *Eski Mektuplar* kataloğu altında Soğd belgeleri mevcuttur, bunların çoğunluğu dinî nitelikli metinlerdir ayrıca Soğd sosyal hayatına, kent idaresine ve Soğd ticaretine dair veriler ihtiva eden belgeler de söz konusudur. Bu tez kapsamında sadece Soğd-Türk ilişkilerine dair veri içeren Soğd belgeleri tercüme edilerek analiz edildi, Soğd ticaret modelinin ve organizasyonunun anahatlarıyla ortaya konması amacıyla Soğd ticaretine dair bilgiler içeren *Eski Mektuplar* da kısmen değerlendirildi.

Mugh Dağı Belgeleri (VIII. yüzyıl)

Soğd ekonomik ve siyasi belgelerinin ana koleksiyonunu oluşturan bu belgeler 1932 yılında Zerefşan Vadisi'nin üst kısmındaki Mugh Dağı'nda bulunmuştur. Bu nedenle bu belgelere *Mugh Dağı Belgeleri* adı verilmiştir. Pencikent'te yapılan kazıların neticesinde söz konusu belgeler Arap fetihleri zamanına dair Soğdya tarihi için ana kaynak değerindedir. Bu belgeler, Pencikent'in son hükümdarı olan Dewaştıç'ın idaresinin özelliklerini ihtiva etmektedir. Belgelerin muhteviyatı çeşitlilik göstermektedir. Mahrem siyasi yazışmalara, Mugh Kalesi'nin bulunduğu dağlık Parghar bölgesi olan Pencikent'in idaresine dair hükümlere, tarımsal üretim ve ticaretle ilgili sözleşmelere, gündelik hayatın çeşitli yönleri hakkında bilgi veren idari belgelere tesadüf edilmektedir. Çalışmamızda Mugh belgelerinden V-14, V-15,

V-17, V-18 ve son olarak A-9 belgesi tam metin olarak tercüme ve tahlil edilerek kullanılmıştır. Soğd-Türk ilişkileri hakkında bilgi veren Soğd belgeleri ile inceleme sınırlandırılmıştır.

1.3.2. Dönemin Diğer Ana Kaynakları

1.3.2.1. Pers Kaynakları

Soğdya'nın en eski tarihlendirmesi ve bölge hakkında en erken kayıt M.Ö. 559-330 tarihlerine denk gelen Ahameniş döneminde İmparator Darius adına dikilen Behistun yazıtında yer almaktadır (King, Thompson, 1907). Soğdlardan bahsedilen diğer yazılı Pers kaynağı ise Avesta YT. 10. 14'tür (Christian, 1904; Wolff, 1910).

1.3.2.2. Antik Grek ve Bizans Kaynakları

Antik dönemde Soğd coğrafyası hakkında veri sunan kaynaklar oldukça sınırlıdır. Strabo'nun *Coğrafya* adlı eseri (Strabo, *The Geography of Strabo*, Hamilton ve Falconer, G. Bell & Sons, London and New York, 1903-1906) ve Heredotos'un *Tarih*'i (Pauly-Wissowa, 1927) yegâne kaynaklardır. Bizans döneminden itibaren Orta Asya ile başlayan münasebetler, Bizans tarihçilerinin eserlerinde bölge halkları hakkında daha fazla verinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ancak bu kaynakların bilhassa Avrupa Hunları tarihinde kritik öneme sahip olduğu ifade edilmelidir. Bu bağlamda 433-472 yılları arasında geçen vakaların kaleme alındığı *Priskos (Priscus) Tarihi* zikredilmelidir (Priscus çev. Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, Liverpool: F. Cairns, 1983, s.221-400). Ammianus Marcellinus ise *Rerum Gestarum Libri Qui Supersunt* (Ammianus Marcellinus, 1968) başlıklı eserinde Hunların çağdaşı olarak Avrupa'da görünme dönemleri hakkında malumat vermiştir. *Menandros Kroniği* ise Türk Kağanlığı-Bizans ilişkileri ve bu diplomatik

münasebetlerin tesirinde Soğdların rolünü ortaya koyar (çev. Blockley, R. C., *The History of Menander the Guardsman*, (ARCA, 17), Liverpool).

1.3.2.3. Çin Kaynakları

Soğdların Çin ile ticari ilişkileri ve Turfan bölgesindeki kolonileşme faaliyeti için başvurulacak temel kaynakların başında Çin Yıllıkları gelir. M.Ö. 206-M.S. 220 arasında Çin'e hâkim Han Hanedanlığı devrinde Çin, büyük bir ekonomik, politik ve kültürel gelişme dönemine girmiş, bu gelişmelerin yansıması tarih yazıcılığı alanında da kendini göstermiştir. Han devrinden itibaren sistematik hanedan tarihleri, yıllıkları yazılmaya başlanmıştır. Yıllık, hanedan tarihlerinin bir bölümünü teşkil eder (Taşağıl, 1996, s.113; Taşağıl, 2020, s.15-20; Onat, vd., 2020, s.4; Onat, 2012, s.2). Han Hanedanlığı devrinde hazırlanmış bu türden ilk eser Ssu-ma Ch'ien'in (M.Ö. 145-M.Ö. 86) kaleme aldığı Shih-chi Yıllığı'dır. Çin'in en erken çağlarından İmparator Wu'ya kadar olan dönem, belirli bir sistematik plan çerçevesinde genel tarih anlatısı suretinde anlatılmıştır. Bu özelliklerinden dolayı Shih chi, Çin resmî tarih yazıcılık geleneğinin ilk örneği kabul edilir (Onat, vd., 2020, s.14; Onat, 2012, s. 4; Loewe, 1986, s.2-3; Okay, 2022, s. 557-558; Taşağıl, 2020, s.20; Otkan, 2018, s.12).

Han Shu Yıllığı, Han döneminde kaleme alınan ikinci önemli eserdir. Shih-chi model alınarak Pan Ku tarafından hazırlanan eser, hanedanın ikinci resmî tarihidir. Pan Ku esasında babası Pan Piao'nun topladığı resmî belgelere göre kaleme aldığı ve Shih-chi'ye ilave ettiği tarih eserini devam ettirmiştir. Babasının başlattığı işi devralarak onun eserini genişletmiştir. Pan Ku, İmparatorluk Kütüphanesi'nde görevlendirildikten sonra da eseri üzerine çalışmalarını devam ettirmiş, onun vefatı ardından kız kardeşi Pan Chao bu vazifeyi üstlenmiştir. Onun tarafından bitirilen Han Shu Yıllığı, yaklaşık kırk yıllık bir dönemde ikmal edilmiştir (Onat, vd., 2020, s.14-15; Onat, 2012, s.4-6; Taşağıl, 1996, s.124; Taşağıl, 2020, s.20; Otkan, 2018, s.12).

Çin Yıllıkları, Çinli olmayan halklar hakkında teferruatlı bilgiler sunmaktadır. Shih-chi yıllığı kaleme alındığı dönemde Han Hanedanı İmparatoru'nun en büyük düşmanı kuzey komşusu Hunlardı. Hunların hâkim olduğu batı ülkelerinden Çin'e başka bir ifade ile İpek Yolu'ndan değerli mallar taşınırdı. İmparator Wu, Hunların kontrolündeki batı bölgesi ile ekonomik ve siyasi ilişkiler kurmak ve Hunlara karşı müttefik bulmak amacıyla Chang Ch'ien'i bu bölgelere yolladı. M.Ö. 138'de Kansu'daki Yüeh-chih'lere giden heyet ittifak kurmada başarısız olsa da on iki sene boyunca İran topraklarına kadar ulaşan Chang Ch'ien bu coğrafya ve üzerindeki halklara dair müstesna veriler ihtiva eden bir rapor sunmuştur. Onun raporu Hunlar ve bölgede özellikle ticaretle uğraşan unsurlar hakkında detaylı bilgiler içerir. Chang Ch'en raporu Shih-chi Yıllığı'nda Dayuan (Fergana) monografisi içinde yer alırken Shih-chi'den iki yüzyıl sonra hazırlanan Han-Shu Yıllığı'nda da aynı rapordan istifade edilmiştir (Onat, vd., 2020, s.16-17; Onat, 2012, s.3-4; Otkan, 2018, s.95). Shih-chi'den farklı olarak bu yıllıkta ayrıca Hunlara ait müstakil bir monografi mevcuttur (Onat, vd., 2020). Bundan başka Turfan ve Orta Asya'ya gönderilen Çinli devlet adamları Soğd ticareti, coğrafyası ve sosyal hayatı hakkında birinci elden gözlemlerini not etmiştir (Hulsewe ve Loewe, 1979, s.116; Otkan, 2018, s.12).

Wei dönemi Yıllığı, Wei Shu 360'larda Soğdya ve Orta Asya münasebetlerini izah eder (Wei shu, Bölüm 102, s.2270, çev. Enoki; Taşağıl, 2018, s.15-16). Sui shu Yıllığı da Türk Kağanlığı ve Soğdlar hakkında bilgiler içermektedir (Sui shu, Bölüm 84, s.1863 çev. Mau-tsai, 1958; Taşağıl, 2018, s.3; Erkoç, 2016, s.47). Tang Yıllığı'nda, VIII. yüzyılın ilk yarısında Çin'de etkin Soğd-Türk kökenli aileler hakkında bilgileri muhtevidir (Xin (Hsin) Tang shu, s.4581; Taşağıl, 2018, s.5). Sogdya ve Baktriya topraklarını gezen Xuanzang Soğd toplum ve mimarisine dair detaylı bir rapor hazırlamıştır (Xuanzang çev. Beal, 1884). 402'de Soğd coğrafyasına

gelen Çinli din adamı Fa Hsien, Sogdya'nın erken tarihine dair oldukça nadir gözlemler sunmaktadır (Loginov ve Nikitin, 1993).

1.3.2.4. Arap Kaynakları

Soğdya ve Soğd coğrafyası VIII. yüzyıl itibarıyla Arap fetihlerinin bölgeye doğru genişlemesi sonrasında Arap tarih yazıcılığının ilgi alanına girmiştir. Soğdya ve Soğdlar hakkında bilgi veren Arap kaynakları temelde coğrafya hakkında kaleme alınan 'memalik ve mesalik' kategorisi altında değerlendirilen coğrafya eserleri, Horasan ve Maverâünnehir coğrafyasında Arap yayılmasını tahkiye eden tarih kitapları ve şehir monografileri olarak tasnif edilebilir. Coğrafya temelli eserler arasında el-Ya'kûbî, *Kitabü'l-Bûldan* (çev. Elton Daniel, Paul M. Cobb, The Works of Ibn-i Wadih el-Ya'qubi, ed.: Matthew S. Gordon vd., Vol. I, Brill, Leiden, 2018); İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l Memâlik* (çev. Murat Ağarı, 2008); İbn Havkal, *Suretü'l-Arz/10. Asırda İslam Coğrafyası*, (çev. Ramazan Şeşen 2017); Kudame bin Cafer, *Kitâbü'l-Harâc* (çev. Yusuf Ziya Yörükan, 2004); aynı eserin bir başka çevirisi ise Kudâme bin Cafer, *Kitâbü'l-Harac* (çev. Ramazan Şeşen, 2018); İbn Fakîh, *Muhtasaru Kitâbi'l-Bûldân*, (çev. Yusuf Ziya Yörükan, 2004); İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefise*, (çev. Yusuf Ziya Yörükan, 2004); el-İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik* (nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1967) sayılmalıdır. Bu kaynaklar arasında Ya'kûbî'nin *Kitabü'l-Bûldan*'ı Soğd coğrafyası ve şehirleri hakkındaki geniş tanıtımıyla, İbn Havkal'ın, *Suretü'l-Arz* adlı eseri ise Maverâünnehir'deki sosyal yapı, iklim, tarımsal zenginlik ve ekonomik yapı hakkında sunduğu bilgiler ile öne çıkar. İbn Hurdazbih'in *el-Mesâlik ve'l Memâlik* eseri bahsedilen coğrafya temelli kitapların öncüsüdür. Horasan ve Maverâünnehir'de berîd² denilen posta ve muhabere teşkilatında vazifeli İbn Hurdazbih, eserini büyük ölçüde merkeze gönderdiği resmî raporlardaki verilere

² Berîd kavramı için detaylı bilgi bkz. İbrahim Harekât, "Berîd", DİA, C.5, s.498-501, 1992.

dayanarak kaleme almıştır. Bu bağlamda onun bölgenin yıllık gelirleri ve coğrafyasına dair anlatımları oldukça güvenilirdir. Coğrafya türündeki diğer eserlere, Soğd bölgesinin sınırlarını çizmek, Horasan ve Maverâünnehir arasındaki coğrafi ayrımları tespit etmek ve Soğd şehirlerinin fizikî yapısını izah etmek amacıyla başvurulmuştur. Kaynakların tamamı X. yüzyılda kaleme alınmıştır. Bu nedenle anlatının Maverâünnehir'in İslamlaştığı, şehirlerin ve sosyal dokunun büyük dönüşüme girdiği bir dönemde ortaya çıktığı unutulmamalıdır. Erken Orta Çağ'da Soğd coğrafyası Baktriya'dan Çin sınırına kadar genişletilirken bahsettiğimiz dönemde Soğd coğrafyası yahut ovası Semerkand ve yakın çevresindeki birkaç kasaba ile sınırlı çizilmiştir.

Arap müelliflerin tarih eserleri arasında ise Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (çev. Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme), el-Belâzürî'nin, *Fütuhu'l-Bûldan*, (çev. Francis Clark Murgotten, Origins of the Islamic State, Columbia University, New York 1924) ve İbnü'l-Esîr'in, *el-Kâmil fi-t Tarih* (çev. Yunus Apaydın, C. V, 1991) çalışmada başvurulmuş başlıca eserlerdir. Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, el-Belâzürî'nin *Fütuhu'l-Bûldan'ı* ve İbnü'l-Esîr'in, *el-Kâmil fi-t Tarih'i* Horasan ve Maverâünnehir'deki Arap fütuhâtını detaylı bir surette hikâye etmektedir. Bu eserler Soğd şehir yapısının çöküşü ve Semerkand, Buhara gibi büyük Soğd şehirlerinin dönüşümünü analiz etmek için kullanılmıştır. Nerşahî'nin, *Târîh-i Buhârâ*, (çev. Erkan Göksu, 2011) adlı şehir tarihi de benzer şekilde Buhara çevresinin fetih sürecini izah etmek amaçlı ele alınmıştır. Bu çalışmalardan farklı bir konuyu ele alan Ebû Reyhan el-Birûnî, *el-Âsâr el-Bakîye* (çev. Ahsen Batur, 2011) adlı eserinde Soğd dili, takvimi, kutsal günleri ve festivallerini anlatır. Eser Soğd sosyal, ilmî ve kültürel ortamını anlamak için kıymetli veriler ihtiva eder. Mesudî tarafından kaleme alınan *Murûc ez-Zeheb* (çev. Ahsen Batur, 2011) geniş İslam

coğrafyasının özellikle kültürel yönlerini ele alır. Söz konusu eser, bilhassa Soğd ticareti ve Maverâünnehir'in sosyal yapısı bağlamında incelendi.

1.3.2.5. Süryanî ve Ermeni Kaynakları

Ibn al-Tayyib (1043) ve Abdisho bar Berika (1290) Semerkand şehri ve VI-VII. yüzyıldaki gelişimi ile ilgili değerli bilgiler verir (Mai, 1838, s.141-142, 146; Hoenerbach ve Spies, 1956-1957, s.123). Ancak Süryanî kaynakları esasen Soğd coğrafyasındaki Hristiyanlığın yayılması bağlamında öne çıkmaktadır.

Şıraklı Ermeni coğrafyacı Ananias, Coğrafya (Ananias of Şirak, çev. Hewsen, 1992, s.32-35) başlıklı eserinde Soğd bölgesinin erken tarihi hakkında bilgiler vermiştir. Ermeni tarihçi Bizanslı Faustus, Pers döneminde Soğdya'daki siyasî gelişmeleri anlatmıştır (Garsoian, 1989, s.187-198; Dowsett, 1961, s.63-64). Soğdlar tarihsel süreçte münasebette bulundukları çok çeşitli halkların tarihlerinde kendilerine yer bulmuşlardır. Bunlar arasında Süryanî ve Ermenî kaynakları da öne çıkmaktadır.

1.4. Araştırma Eserleri

Soğd araştırmaları, daha XX. yüzyılın başından itibaren Batı'da gelişmeye başlamıştır. Ancak araştırmalar, büyük ölçüde İngiliz, Alman, Fransız ve Rus seferleri sırasında getirilen metin materyali üzerinde çalışan filologlarla sınırlı kalmıştı. Bu nesil filologlar, XI. yüzyıldan itibaren izleri kaybedilmiş olan Soğdlular hakkında zamanla yeni bulgular elde ettiler. Ayrıca Batı müzeleri kataloğunda Soğdya'dan çoğunluğu sikke türünde çok az sayıda maddi eser yer alıyordu ve bu nesnelerden sadece birkaçı Çin'deki Soğd kolonilerine aitti.

1980'lerin başında, Soğd coğrafyasına yönelik arkeolojik çalışmaların hızlanmasıyla Soğd araştırmalarına ve Soğd tarihine yönelik bilim dünyasında büyük bir uyanış ve ilgi başladı. Batılı arkeologları nihayetinde Soğd sahasına çeken husus, 1979'dan sonra Afganistan'ın ulaşılmazlığı ve daha sonra Sovyet arkeologların

perestroyka sonucunda yaptığı davetler oldu. Fransız ilmî heyeti (Mission Archeologique Franco-Ouzbeke), kurucu üyelerinin çoğunun ait olduğu DAFA'nın (Delegation Archeologique Française en Afganistan, 1922-1982) edindiği tecrübelerinden istifade ederek 1989'da Semerkand'ta ilham verici bir başlangıca imza attı. Bu çalışmaları başka yabancı ilmî heyetler izledi. Buhara vahasındaki (La Sapienza Üniversitesi, Roma) ve güney Zerefşan Vadisi'ndeki (Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente) çalışmalar İtalyan araştırmacılar tarafından yürütüldü. Daha sonra Şehr-i Sebz vahasında California Üniversitesi, Berkeley ve Semerkand Arkeoloji Enstitüsü'nün ortak araştırma grupları bölgede yeni çalışmalara imza attı. Bunların yanı sıra, iki Alman ilmî heyeti ve Fransız araştırma grupları Tacikistan coğrafyasında faaliyet gösterdi. Fakat bu çalışmalar ağırlıklı olarak tarih öncesi ve ön-tarihsel dönemleri içermekteydi.

Soğd araştırmalarını 1980'lerde canlandıran temel husus, Baktriya araştırmalarında olanın aksine 1980'lerin başında Pencikent kazılarında (V.G. Shkoda, 1996, s. 259) çok sayıda yeni yazılı belgenin keşfiyle ve alan arkeolojisinin büyük ölçüde genişletilmesiyle doğrudan ilgilidir. Bunların yanı sıra Çin'deki eski hanedan bölgelerine yönelik gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda tesadüfen elde edilen Soğd kolonilerine ve Soğdlulara dair mezar kabartması, freskler, heykelcikler gibi buluntular Soğd araştırmalarının filizlenmesine katkı sağladı.

Soğd araştırmalarının gelişmesinde bir diğer belirleyici faktör, yıllar süren kayıtsızlıktan sonra Wei, Qi, Song ve erken Tang dönemlerinde (V.-VIII. yüzyıllar) Çin'in kültürel tarihinde önemli bir faktör olan Soğdluların keşfidir. Turfan ve Dunhuang'da bulunan Türkçe (Uygurca)-Soğdca ve Çince ticari kayıtlar, Soğd kolonilerinin erken Orta Çağ Orta Asya'sının ve Çin'in sosyal dokusuyla

bütünleşmesinde oynadığı role dair yeni bir ışık tuttu. Aynı zamanda, VI. yüzyılın ikinci yarısında Soğdlular tarafından yaptırılan birkaç mezar kabartması keşfedildi.

Soğd dili üzerine yürütülen çalışmalar Soğd çalışmaları bağlamında öncü niteliktedir, Soğdcanın çözülmesi ve dil yapısının ortaya çıkarılması, Soğd toplum hayatından, dini yapıya, ticari etkinliklerinden politik nüfuzlarına kadar geniş bir alanda onların tarihi seyirlerinin farklı veçheleriyle ortaya konmasını sağladı. Bu tez çerçevesinde Soğdca belgelerin çevirisinde esas olarak Soğdca belgelere dayalı çalışmaların tamamında kullanılan ve Soğd diline dair hazırlanmış yegâne iki temel sözlük şunlardır; B. Gharib, *Sogdian Dictionary*, Tahran: Farhang, 1995 ve N. Sims-Williams, *Christian Sogdian, Syriac and English*, Beitrage Zur Iranistik, Hardcover, 2019.

Étienne de la Vaissière'in eseri *Histoire de Marchands Sogdiens* (Paris 2002), Soğdya'nın dar sınırlarının çok ötesine uzanan bir “Soğd alanı”nın varlığının tanınmasının ilk meyvesiydi. Böylece Vaissière, Soğdlular hakkında coğrafyanın dört bir yanına uzanan kolonizasyon hareketini tespit ederek bir tarihsel bağlam oluşturdu. Ona göre Soğdluların kolonileri, Güney Kırgızistan'dan Kazakistan'a, Çin'in ve Kırım'ın kalbindeki topluluklara, Moğolistan'daki Türk kağanlarının sarayındaki yöneticilere ve hatta güney denizlerindeki ferdi müteşebbis tüccarlara kadar uzanmaktaydı.

Guitty Azarpay'ın *Sogdian Painting: The Pictorial Epic in Oriental Art* (AM Belenitskii, BI Marshak ve Mark J. Dresden, Berkeley, Los Angeles ve Londra: University of California Press, 1981) başlıklı çalışması Soğdya, Pencikent ve Afrasiyab (Eski Semerkand), Varakhsha ve Kal'a-yi Kahkaha (şimdi batı Tacikistan'da Ustrûşene'da Şehristan) gibi Soğdca ve ilgili yerlerden alınan duvar resimlerinin İngilizce olarak uzun ve ayrıntılı tasvirini sunan ilk eserdir. Bu

çalışmadaki odak nokta, Pencikent resimlerinin çoğunun edebî yönlerinin ve bunların tarihsel arkeolojik bağlamlarının, dinî tasvirlerle ve resim stillerine göre incelemesidir.

Frantz Grenet'in, *The Pre-Islamic Civilization of the Sogdians (seventh century BCE to eighth century CE): A Bibliographic Essay (studies since 1986)*, (*The Silk Road* 1, no. 2, 2003) başlıklı makalesi daha önce belirtildiği üzere 1980'lerin ikinci yarısında başlayan Soğd araştırmalarının benzeri görülmemiş gelişimine dikkat çekmektedir. Bu eser, Sovyet Arkeoloji çalışmalarının önemine ve onların oluşturduğu veriler üzerinden tarihsel analiz ile bir Soğd tarihî oluşumunu sağlamaktadır.

Frantz Grenet tarafından kaleme alınan *Zoroastrianism in Central Asia*, (*The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*, Ed. Michael Stausberg and Yuhan Sohrab-Dinshaw Vevaina. Malden, MA and Oxford: John Wiley & Sons, 2015, 129–46) adlı makale, Ahamenîş öncesinden X. yüzyılın erken İslam dönemine kadar olan yüzyılları kapsamaktadır. Orta Asya'da uygulandığı şekli ile Zerdüştlük için metinsel kaynakların kapsamlı bir incelemesini sağlar. Ayrıca Soğd panteonunu, tapınakları, din adamlarını, dinî metinleri, evlilik sözleşmelerini ve cenaze uygulamalarını ele alır.

Pencikent'teki Rus kazılarının yöneticisi Boris Marshak tarafından yaklaşık otuz yılda yazılan, *Legends, tales, and fables in the art of Sogdiana* (New York: Bibliotheca Persica Press, 2002. (With an Appendix by V.A. Livshits), SOAS, Londra Üniversitesi. New York: Bibliotheca Persica Press, 2002) başlıklı eser, Soğd kentini diğerlerinden ayıran anlatısal duvar resimlerini incelemektedir. Marshak, Rüstem Döngüsü resimlerinin ve bunlarla ilişkili ikincil döngülerin Soğd kültürünü nasıl yansıttığını ve eserlerin Soğd ve diğer edebî konularla nasıl ilişkili olduğunu ele almaktadır.

Thomas S. Noonan, *The Fur Road and the Silk Road: the Relations between Central Asia and Northern Russia in the Early Middle Ages (Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6. und 7. Jahrhundert*, ed. Csanad Balint. Varia Archaeologica Hungarica serisi, no. 10. Budapeşte: Paulus-Publishing Verlag, 2000, s.285-301) makalesinde Doğu-batı İpek Yolları'nın kara ticaretine hâkim olmanın yanı sıra Kürk Yolu olarak adlandırılan ve kuzeybatı Avrupa'ya giden güzergâhtaki ana tüccarlar olan Soğdluların bu ticaretteki rolünü ele alır. Noonan, Türk hamileri adına İran ve Orta Asya gümüş kaplarını kürk karşılığında takas eden Soğdlu tüccarların bölgedeki rolünü incelemektedir.

Rong Xinjiang, *New Light on Sogdian Colonies along the Silk Road Recent Archaeological Finds in Northern China (20 Eylül 2001, BBAW, Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften Berichte und Abhandlungen serisi, 10. Berlin: Akademie Verlag, 2006, s.147-60) başlıklı çalışmasında, 2001'de Loulan'da ve Çin'in diğer bölgelerinde yapılan arkeolojik buluntuları ve bunların başta Çin'de yaşayanlar olmak üzere Soğdlular hakkındaki bilgiyi nasıl genişlettiğini ele almaktadır. Soğdlular ve İpek Yolları konusunda önde gelen bir bilim insanı olan Rong, Turfan'dan Çin belgelerini, Dunhuang'da bulunan el yazmaları ve malzemeleri ve Çin'de yaşayan Çinli olmayanların mezar eşyalarının keşiflerini de incelemektedir.*

Michael Shenkar, *Images: The Iconography of Deities in the Pre-Islamic Iranian World. Magical and Religious Literature of Late Antiquity* (vol. 4. Leiden ve Boston: Brill, 2014) başlıklı Soğdya'yı da içeren eski İran dünyasını kapsayan çalışmada, eski İran tanrılarının imgelerinin evrimini ve İran kültürlerindeki temsillerini izlemekte ve ikonografilerinin kökenlerini analiz etmektedir. İslam öncesi İran'dan gelen maddi kanıtlar ve yazılı kaynaklar arasındaki bağlantıların ayrıntılı bir tartışmasını da sunar.

Litvinsky (Litvinskiy), Zhang Guang-da ve R. Şabani Samghabadi tarafından hazırlanan *History of Civilizations of Central Asia* (Vol. 3: *The Crossroads of Civilizations, A.D. 250 to 750* Paris: UNESCO Yayınları, 1996) başlıklı eserde İran, kuzey Hindistan, Orta Asya ve Çin'i kapsayan geniş topraklardaki halklara, imparatorluklara ve dinlere dair değerlendirmeler yer almaktadır. UNESCO'nun Orta Asya'daki halkların medeniyetleri serisinin bir parçası olan bu cilt, Soğdya ve onların komşularının arkeolojisini, tarihini, dillerini, sanatını ve edebiyatını kapsamaktadır.

Soğdlular neredeyse bütün Orta Asya, Çin coğrafyasında faal olmasına ve derin kültürel izler bırakmasına rağmen müstakil Soğd çalışmaları halen sınırlı sayıdadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SOĞDYA TARİHİ COĞRAFYASI VE TARİHİ SÜREÇTE SOĞDLULAR

1.1. Antik Dönem ve Orta Çağ Kaynaklarında Soğdya Coğrafyası ve Soğdlular

Soğdya, tarihî coğrafya bakımından Seyhun ve Ceyhun nehirleri arasında uzanan bölgeye denir. Buranın en önemli iki kenti ise Semerkand ve Buhara'dır. Soğd kültürü ve etkisi zamanla Harezm, Bakrtiya, Fergana, Toharistan ve VIII. yüzyıllarda başlayan kolonileşme döneminde Turfan coğrafyasına kadar ulaşmıştır. Arap kaynaklarında es-Sugd/Suğd olarak ifade edilen terim ise Sogdya'da Semerkand merkezli kent devletleri fedarasyonunu ifade etmek için kullanılmıştır. (Taşağıl, 2009, s.348). Soğdlular eski İran kültürünün bir parçası olduklarından dolayı Eski İran dilinin bir kolu olan Soğd dilini konuşurlar. Soğd *oikoumene* (kültürel ve demografik etki alanı) Buhara'dan Loulan'a yayılmasına rağmen, Soğdya'nın gerçek sınırları nispeten kısıtlıdır ve büyük ölçüde günümüz Özbekistan ve Tacikistan'ı kapsar.

Araştırmacılar, XIX. yüzyılın sonlarında Soğd kültürünü yeniden keşfetti ve onların dilini XX. yüzyılın başlarında tanıdı. Ancak, Soğdlular X. yüzyılın Arap yazarlarının coğrafi ve tarihî metinleri de dâhil olmak üzere Ahameniş döneminden (M.Ö. VI.-V. yüzyıl) itibaren tarihî kayıtlarda bilinmekteydi.

Soğd halkı, başlıca edebiyat, din, ticaret ve diplomasi dâhil olmak üzere neredeyse her veçheden Orta Asya'nın neredeyse tamamını etkiledi. Soğdlular, siyasi bir taraf olmanın ötesinde, çok yönlü kültürel ve etnik-dil unsurlarını bir araya getirerek ortak bir kültür inşa etmiş ve siyasi teşekkülü olmayan entelektüel bir imparatorluk vücuda getirmiştir. Ayrıca Soğdlular, doğuyu batıyla kuzeyi ise güney ile birleştiren ticaret ağları oluşturdu. Ancak ticaretten başka Soğdlular kültür arayışı içinde, jeopolitik pozisyonlardan yararlandı ve bunu yapmak için kendi dillerini araç olarak kullandı. Nitekim Soğdlu tüccarlar, zamanın hâkim güçleri kim olursa olsun

İpek Yolu'nun gerçek sahipleriydi. Soğdlu tüccarlar sadece sosyo-kültürel özellikleri değil, aynı zamanda hareket ettikleri her yere birçok dinî inanç sistemini de kendileri ile taşıyorlardı. Örneğin; Eski Kuşan topraklarında faaliyet gösteren Soğdlular burada Budizm'le tanıştılar ve bu dini Çin'e kadar geniş bir coğrafyaya yaydılar (Foltz, 1999, s.68).

1.1.1. Pers Kaynaklarında Soğdlular

Soğdya'nın en eski tarihlendirmesi Ahameniş dönemine denk gelmektedir (M.Ö. 559-330). Soğdlular, Behistun'da üç dilli (Eski Pers, Elam ve Babil) olarak dikilen Darius (Dyatravius-Darius) Yazıtında Soğdya (Suguda) şekli ile geçmekte ve Pers İmparatorluğu tâbiyetinde sayılan 23 halktan biri olarak gösterilmektedir. Kral Darius'un Behistun Yazıtı'nda şu ifadelerle geçmektedir:

“Bu insanların ve Ahura Mazda'nın lütfu (olarak) onların kralı oldum: Pers, Elam, Babil, Asur, Arabistan, Mısır, Deniz ülkeleri (Akdeniz), Lidya, Grekler, Medler, Ermenistan, Kapadokya, Partlar, Drangiana (Eski Pers Zarangiana), Aria, Harezmi (Chorasmia), Baktriya, Soğdya, Gandara (Gadara), İskitya, Sattagydia, Arachosia ve Maka; toplamda 23 arazi (Kent, 1953, s. 208-209; Behistun Yazıtı, Sütun I, Satır 9-17)”.

Maddi kültür mirasları, Soğdya'da yaşayan insanların İranî kimliğinin, M.Ö. 540'ta Kiros'un büyük fetihlerinden sonra bölgenin Pers İmparatorluğu'na dâhil edilmesinin ardından geliştiğini göstermektedir (Pyankov, 1993, s.514-515). Ancak Ahamenişlerin Soğdya adını verdikleri bölge, Behistun Yazıtı'nın tarihinden çok daha erken devirlerde mevcuttu. Söz konusu durumun ardında ise Sarazm şehri bulunmaktadır. Sarazm, bugünkü Tacikistan'ın kuzeyinde bulunan Soğd coğrafyasında Pencikent ismi verilen antik şehirlerden biridir. Yerleşik yaşamın su havzaları çevresinde şekillendiği dikkate alındığında Soğd coğrafyasında da antik

siteler su kaynakları boyunca konumlanmıştır. Bu antik yerleşim bölgelerinde yapılan arkeolojik araştırmalar neticesinde tarım havzalarının yanı sıra çeşitli yerleşim katmanlarında birçok çanak-çömlek ve arkeolojik eser bulunmuştur. Pencikent arkeolojik sitesi, bölgedeki birçok tarih öncesi antik şehirlerden en eski olanıdır (M. Ö. IV.-III. yüzyıl) (Isakov, 1996, s.1-13). Ayrıca söz konusu antik şehirdeki seramik ve diğer kültür malzemeleri, bu bölge insanların Ceyhun Nehri'nin yakınlarında yaşayanlar ve Belucistan'da yerleşik gruplar ile kültür alışverişleri olduğunu da göstermektedir.

Soğd arkeolojisinde bilinen bir diğer antik kent merkezi ise Zerefşan Nehri'nin kuzeyinde yer alan bir tepedir. Bu tepeye Kök Tepe adı verilmiştir ve tarihinin M.Ö. XV. yüzyıla kadar uzandığı ileri sürülmektedir (Rapin, 2007, s.29-72). Nitekim Kök Tepe Kültürü, Demir Çağı boyunca sürmesine rağmen Semerkand yerleşiminin yükselişi ile silinmeye başlamıştır. Ahameniş yönetimi altındaki Semerkand'a büyük bir savunma hattı ve tahkimatın inşa edilmesi, buraya yerleşimi cazip kıldığından, Semerkand kentinin yükselişi bir anlamda yakın yerleşimlerin inhitatına yol açmıştır. (Isakov, 1996, s.1334-1337).

Pierre Briant, Soğdya'nın Ahameniş İmparatorluğu'nun bir eyaleti olarak varlığını sürdürdüğünü ve onları müteakiben Grek-Makedonlar, Partlar ve Sâsânilerin de aralarında bulunduğu hanedanlıklar tarafından yönetildiğini ileri sürmektedir (Briant, 2002, s.743-754).

Soğdya'dan bahseden diğer İranlı kaynaklar arasında Avesta YT. 10. 14 yer almaktadır. *SuAa* kelimesi hem Soğd topraklarını hem de bu topraklarda yaşayan insanları betimlemektedir (Christian, 1904, s.1582). Ayrıca, *SuAo šayana*³ (yani Soğdların yerleşmesi) şeklinde bir ifade yer almaktadır (Christian, 1904, s.1582).

³ “*Suesno šayana*” ifadesi hâlâ tartışmalı bir ifadedir. Detaylı bilgi için bkz. Gershevitch, 1959, s.176.

Gharib, her iki kelimedede de *SuAa*’nın, Soğdya olarak ifade edildiği görüşündedir (Gharib, 1969, s. 68; Avesta YT. 10. 15). Sâsâni Kralı I. Erdeşir’in çok dilli yazımı, Darius’un Behistun Yazıtı’nın modelinin ardından Soğdya kelimesini içermektedir. Yazıtı göre Soğdya, Kuşan ve Çaç topraklarının bir kısmını içeren bölgedir (Gharib, 1969, s. 67-68; Esin, 1978, s.53).

Her türlü siyasi statünün üzerinde, Ahameniş ve Sâsâni kraliyet yazıları, Soğdya ve komşu bölgelerinin o zamanın geniş Pers İmparatorluğu bağlamında sosyo-kültürel bağını ve özelliklerini betimlemektedir. Bir başka deyişle, bu yazılar Soğd etnik-kültürel niteliklerinin ve Soğdya dilinin Pers kültürünün ayrılmaz bir parçası olduğunu kanıtlar niteliktedir.

1.1.2. Grek Kaynaklarında Soğdlular

Grek kaynakları arasında, Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasındaki Soğdya’nın coğrafi konumunu tanımlayan Strabo’nun coğrafya adlandırmaları önem arz etmektedir (Hamilton ve Falconer, 1903-1906 II s.73, XI, s.516). Ayrıca, bu eserde Soğdluların demografik yayılması ve Sogd dili hakkında değerli bilgiler de mevcuttur. Bununla beraber Strabo, Ariana’nın adının, kuzeydeki Baktriya ve Soğdluların yanı sıra Pers bölgesi ve Med topraklarının bir kısmına yayıldığı da ileri sürmektedir. Bunlar için, “*yaklaşık olarak aynı dili konuşuyorlar*” ifadesi yer almaktadır (Hamilton ve Falconer XV, II, s.143; Konukçu, 1973, s.6). Soğdya’dan bahseden diğer Grek kaynakları, Pers İmparatorluğu’nun siyasi geçmişiyle ilgili bölümlerde bu imparatorluğun bir parçası olması hasebiyle Soğdya hakkında kısa coğrafi açıklamalar ve bilgiler içermektedir. Bu kaynaklardan biri ise Herodotos’un kaynağıdır. Herodotos’un tarihi Soğdya’yı Ahameniş İmparatorluğu’nun satraplarından⁴ biri olarak tanımlamaktadır. Ayrıca Perslerin, Roma ile gerçekleştirdikleri savaşlarda

⁴ Satrap kavramı, Pers İmparatorluğu’nun eyalet sistemi ile yönetmesine verilen isimdir.

Soğdya'nın asker gönderdiğini de ifade eder (Pauly-Wissowa, 1927, s.788-791). Doğrudan Soğdya ve Soğdluları konu almamakla birlikte *Priskos (Priscus) Tarihi* (Priscus çev. Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians Historions of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, Liverpool: F. Cairns, 1983, s.221-400) ve Ammianus Marcellinus'un *Rerum Gestarum Libri Qui Supersunt* (Ammianus Marcellinus, 1968) eserinde Attila ve Avrupa Hunları'nın muasırı olarak doğrudan kişisel gözlem ve bilgiler sunulmuştur. *Menandros Kroniği* (Blockley, 1985) Türk Kağanlığı-Doğu Roma münasebetlerinin kurulması safhasında Soğdların rolünü aydınlatan veriler içerir. Buna göre Türk Kağanlığı'nın ticarî münasebet ve siyasî ittifak sağlamak amacıyla Doğu Roma'ya gönderdiği murahhas heyetinin lideri Soğdlu Maniakh'tı. Menandros elçilik heyetinin Doğu Roma İmparatoru'na takdim ettiği Soğdca mektubu ve Türk Kağanlığı'nın ittifak kurma amaçları hakkında detaylı bilgiler sunar (Blockley, 1985, s.263).

1.1.3. Çin Kaynaklarında Soğdlular

Tarihî kaynaklar içerisinde en az tahrip edileni ve en iyi korunanı Çin yıllıklarıdır. Bu bağlamda Soğdlulara dair ilk bilgiler Çin yıllıklarında tespit edilmiştir. Özellikle bu kaynaklar arasında yer alan iki Çin metni, Orta Asya ile yakından ilgilidir. Bu kaynakların ilki Ssu-ma Ch'ien/Sima Qian'ın Shih-chi'si, diğeri ise *Han Shu*⁵'dur (Onat, vd., 2020, s.14-15; Onat, 2012, s.4-6; Taşağıl, 1996, s.124; Taşağıl, 2020, s.20; Otkan, 2018, s.12; Ercilasun, 2019, s.18; Baykuzu, 2020, s.18-23; Ögel, 2015, s.16). Çin'in ilk resmî tarihi sayılan Shih-chi, M.Ö. 90 civarında hayatını kaybeden Ssu-ma Ch'ien/Sima Qian tarafından yazıldı. Orta Asya topraklarıyla ilgili

⁵ Çalışma ile ilgili pasajlar için Hulsewe ve Loewe'nin ve Ayşe Onat'ın ve Pulat Otkan'ın çalışmalarından ve tercümelerinden istifade edilmiştir. Detaylı bilgi için Bkz. A. F. P. Hulsewe, *China in Central Asia: the early stage: 125 B.-A.D. 23*, with an introduction by M. A. N. Loewe. viii, 273, map. Leiden: E. J. Brill, 1979; Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanlığı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, Ankara: TTK, 2012; Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) göre Hunlar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

olan bölümlerin muhtevası bölgeye giden Çinli elçiler ve yabancılar tarafından toplanan bilgilerden oluşur. M.Ö. 130'larda özellikle de Tarım Havzası'nın dışındaki bölgeye giden ilk Çin elçisi olan Zhang Qian'ın raporunda Soğdlularla ilgili bilgiler mevcuttur ve bu rapor onun M.Ö. 125 civarında başkente dönüşünden sonra hazırlanmıştır (Hulsewe ve Loewe, 1979, s.116; Onat, vd., 2020, s.14; Onat, 2012, s. 4; Loewe, 1986, s.2-3; Okay, 2022, s. 557-558; Taşağıl, 2020, s.20; Otkan, 2018, s.16).

Soğdlularla ilgili bilgilerin yer aldığı ikinci metin, eski Han hanedanının resmî tarihi olan Han Shu, Shih-chi'den yaklaşık iki yüzyıl sonra yazıldı ve o yıl içinde derlendi. Bu eser Pan Piao tarafından yazılmaya başlandı; M.S. 36 yılından sonra ise önce oğlu Pan Ku, ardından da kızı Pan Chao tarafından resmî arşivlere dayandırılarak belgelerin yeniden inşa edilme süreci tamamlandı (Hulsewe ve Loewe, 1979, Onat vd., 2020; Onat, 2012; Otkan, 2018). Han Shu yıllığı M.S. 121 yılında tamamlandı (Onat, vd., 2020, s.14-15; Onat, 2012, s.4-6; Taşağıl, 1996, s.124; Taşağıl, 2020, s.20). Han Shu yıllığındaki tarihlendirmeler, Shih-chi yıllığındaki tarihlendirmeler ile hemen hemen aynıdır. Fakat Han Shu yıllığında Shih-chi yıllığının özellikle 123. bölümünün metni yeniden inşa edilirken 61. ve 96. bölümlerinde karışıklıklar yaşanmıştır. Shih-chi'nin bölümleri birleştirildiğinde Orta Asya ile ilgili topluluklara ışık tutan ilk belge olmasından ötürü oldukça değerli bilgiler ihtiva eder. Yıllıkta bahsedilen toplumların ve devletlerin Çin ile ilişkileri M.S. I. yüzyıldan itibaren verilmeye başlanır⁶ (Hulsewe ve Loewe, 1979, s.136).

⁶ Hulsewe, Shih-chi'nin 123. bölümünün son dönemdeki yeniden inşasının hipotezini Han shu'nun sonraki metninden güçlü bir şekilde korudu. Diğer Sinologların aksine Shiji'nin orijinallliğini temellendirilmişlerdir. Han shu'nun 96. Bölümü tahrir olmuş olsa da 61. bölüm- Zhang Qian'ın biyografisi- veya Shiji'nin 123. Bölümü daha iyi korunmuştur. Ancak bu metinlerde görülen bozulmalar hemen hemen aynıdır. Bu nedenle biri diğerinden sonra yeniden yapılandırılmıştır. Kâğıt icadı öncesinde, ince ahşap şeritlere Çince metinler yazıldı. Shiji için en azından 23 karakterle yer değiştirmiş olan ve 23 karakterlik şeritlerin karışımına karşılık gelen sekansları tanımlamak mümkündür. Sinologlar arasındaki tartışma, hangi metnin diğerinden kopyalandığı hususudur ve henüz kesin bir temellendirme ile bu durum çözümlenmedi. Bittabi bu soru, Çin kaynakları tarafından sunulan

Shih-chi ve Han Shu yıllığı her ne kadar Çin'in batı bölgelerine, kuzey sınırlarına askerî ve diplomatik amaçlı gönderilen elçilik heyetlerinin raporları ve resmî belgeler üzerinden kaleme alınsa da bölgeye ve buralarda yaşayan halklara dair coğrafi, sosyo-kültürel, ekonomik ve fizyolojik veriler de eserlerde yer bulmuştur. Bu bilgiler ışığında Soğdluların ticaret ağları hakkında bilgi edinilmektedir.

Han Hanedanı İmparatoru Wu Hunlara karşı ittifak kurma amacıyla Chang Ch'ien'i Yüeh-chihlere gönderdir. Hunlar tarafından ağır bir mağluniyete uğratılan ve yurtlarından sürülen Yüeh-chihler K'ang-chü/Kang-chü/K'ang-kuo (Soğdya-Semerkand) ve oradan Ta-hsia'ya (Baktriya) yerleşti. Yürh-chihlerin yeni yerleştikleri topraklara batı ülkesine doğru M.Ö.138'de yola çıkan Chang Ch'ien, Hun bölgesinde ele geçirelerek on yıl Hunlar arasında esaret hayatı yaşadıkdan sonra M.Ö.128'de batı ülkelerine bir başka ifade ile Baktriya ve Soğdya'ya ulaştı. Chang Ch'ien'in Soğd coğrafyasının genel görünümü, siyasi yapısı ve ticarî hayatı hakkındaki gözlemleri *Shih-chi*'de 123. Bölüm'de Dayuan/Ta-Yuan (Fergana) monografisinde kayıtlıdır (Taşağıl, 2020, s.117-119; Onat, 2012, s.30; Konukçu, 1973, s.4-6).

Ch'ien, imparatora sunduğu raporda Dayuan/Fergana'daki ziraî üretimin bolluğundan bahsettikten sonra üzüm, çeltik ve buğday yetiştirildiğini söyler. Çok geniş bir alana yayılan Dayuan'da 70 civarı şehir vardı. Bundan başka bölgenin atlarını oldukça över. (Onat, 2012, s.39-40; Otkan, 2018, s.97; Shih-chi Bölüm 123, s.3162, çev. Watson, s.234). Bunlardab başka Dayuan (Fergana), K'ang-chü (Soğdya-Semerkand), Ta-hsia (Baktriya) bölgelerinde merkezî bir siyasi yapı olmadığını ifade ederek şehirlerin küçük idareciler tarafından yönetildiğini aktarır (Onat, 2012, s.36). Ch'ien, Ta-hsia (Baktriya)'nın Kuei ırmağı'nın (Ceyhun Nehri)'nin güneyindeki Dayuan'ın 2,000 li güneybatısında olduğunu kaydeder ve bölgedeki ahalinin yerleşik

yazmanın tam tarihini açıklamak isteyenler için son derece önemlidir. Önümüzdeki yıllarda bu sorunun çözülmesi yönündeki çalışmalar, ağırlıklı olarak Shiji'nin 123. bölümü üzerinden bir inşaa süreci oluşturacak gibi görünmektedir.

yerleşik yaşam biçimini benimsediğini, buradaki adetlerin, hayat tarzının, sosyal yapının Dayuan ile benzeştiğini, Ta-hsia'da da siyasî idare modelinin küçük kent devletlerine dayandığını anlatır. Bu bölgedeki halkların askerliğe yatkın olmadığını ancak ticaret konusunda becerikli olduklarını bilhassa vurgulamıştır (Shih-chi Bölüm 123, s.3162, çev. Watson, s.235; Otkan, 2018, s.99). Ch'ien, Ta-hsia'da Ch'iung Dağı bambularıyla, Shu (Sse-ch'uan)'dan gelen kumaşlara tesadüf etmiş ve bu emtianın yerel tüccarlar tarafından Shen-tu (Hindistan'ın kuzeyi) pazarlarından satın alınarak bölgeye taşındığını öğrenmiştir (Onat, 2012, s.81; Otkan, 2018, s.99). Dayuan'ın batısında olduğu söylenen An-hsi, Pers coğrafyasını tanımlamak için kullanılmıştır. An-hsi, Batı ülkeleri arasında en büyüktür, ziraat ürünler bakımından da Dayuan'a oldukça benzer. Burada ön yüze kralın, arka yüze kraliçenin suretinin işlendiği gümüş sikkeler darp edilirdi ve hükümdar öldüğünde sikkelere yeni hükümdarın sureti basılırdı. Büyüklü küçüklü yüzlerce şehir An-hsi'ye bağlıydı ve ülke Kuei Irmağı'nın (Ceyhun Nehri) kıyısında yer alırdı. Bölgedeki tüccarlar, arabalarla ve teknelerle mallarını komşu ülkelere taşırdı ve bazen bin *li*⁷ seyahat ederlerdi (Shih-chi Bölüm 123, s.3162, çev. Watson, s.234; Onat, 2012, s.35; Otkan, 2018, s.98-99). Ch'ien'in raporındaki ve Han Shu Yıllığı'ndaki Hsi-yü/Batı Bölgeleri (96A) monografisindeki Batı ülkeleri, bir başka ifade ile Soğd ve Baktriya ve Dayuan (Fergana) coğrafyası hakkındaki genel gözlemi, buralarda yerleşik hayat tarzının benimsendiği, şehir devletleri türünde idarî yapıların yaygın olduğu, bölgede önemli bir ticarî hareketliliğin bulunduğu ve şehirlerin genelde sur hatlarıyla korunduğu yönündedir (Onat, 2012, s.15). Bu ifadeler M.S.V.-IV. yüzyıllarda tipik hâle gelen Soğd kent ve ticaret geleneğinin kökenlerini ortaya koymasına bakımından oldukça dikkat çekicidir.

⁷ Li, Çince mesafe ölçme birimidir ve Eski Tang Hanedanı döneminde 650m anlamına gelen bir mesafe ölçü birimidir. Bkz. Gürhan Kırilen, "Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenimleri", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara, 2018, S.53 s.1-16 s.72.

Mevzuubahis Çin yıllıklarında Dayuan'dan An-hsi'ye kadar bütün Batı ülkelerinde farklı diller konuşulmasına rağmen tarafların birbirini anlayabildikleri, derin gözlü ve sakallı erkek tipolojisinin dahi bölgenin gelenekleri gibi birbirine benzediği ve halkın ticaret konusunda ehil olduğu, en küçük para için dahi pazarlık edildiği ortak gözlem olarak anlatılmıştır (Shih-chi Bölüm 123, s.3162, çev. Watson, s.245; Han Shu, Bölüm 96 A, s.3896, çev. Hulsewe ve Loewe, s.136; Onat, 2012, s.41; Otkan, 2018, s.108).

Bu metinler, M.Ö. II. yüzyıl yakınlarında Orta Asya'da önemli ve çeşitli ticarî faaliyetlerin varlığına dair açık bir kanıttır. Ta-hsia (Daxia/Baktriya) veya An-hsi (Partya) gibi Çin yıllıklarında kaydedilen bazı coğrafi isimler araştırmacılar tarafından sonradan tanımlanmıştır. Fakat diğer coğrafya isimleri hâlâ çelişkili tanımlamalara maruz kalmıştır. Dayuan bölgesi için araştırmacıların çoğu Fergana adlandırması yaparken bir kısım araştırmacı ise bu bölgenin Soğdya olduğunu ifade etmekte ve Çinli elçilerin Soğdya bölgesini görerek kaynaklara kaydettiklerini ileri sürmektedirler (Pulleyblank, 1955, s.10-12).

Dayuan coğrafi tanımlamasının bugünkü Fergana olduğu araştırmacılar tarafından kesin olarak kabul edilmiştir. Dayuan'ın (Fergana) batısında ve Partya arasında bahsi geçen dönemde mukîm olan ve ticarî faaliyet yürüten yegâne grup Soğdlulardır. Bu tarihsel gerçeklikten hareketle, Çinli müelliflerin ve Çin yıllıklarına veri sağlayan Çinli resmî görevlilerin raporlarını kaleme alırken Soğdya topraklarını bizzat gördükleri anlaşılmaktadır.

Ayrıca harita ve topografi üzerine yapılan çalışmalar ve dönemin tüm tarihî metinleri Orta Ceyhun Nehri ile Kuzey ve Orta Seyhun Nehri arasında güneyde yer alan bölgeyi Soğdya olarak açıklamaktadır. Nitekim Soğdya, Dayuan ile An-hsi olarak ifade edilen topraklar arasındaki bir mevkiye olmalıdır. Bu açıklamalardan

yola çıkararak, incelediğimiz Çin yıllıklarında ifade edilen K'ang-chü/Kang-chü Semerkand, bir başka deyişle Soğdya bölgesi olarak tanımlanmıştır (Onat, 2012, s.15; Taşağıl, 2020, s.119; Otkan, 2018, s.96).

Arkeoloji ve coğrafya çalışmaları, Dayuan'ı Fergana olarak tanımlamaktadır. Çin metinlerine göre Dayuan, dinî mabedlerin bulunduğu ve monte edilmiş savaş aletleri hususunda ustalığın öne çıktığı bir yerleşim yeri olarak tanımlandı. Fakat bu bölgede ticaret yapıldığına dair bir ifade olmamasına rağmen üzüm ve buğday yetiştirdikleri, ince otlaklarının bulunduğu ve iyi bir şehir sistemine sahip oldukları açıkça ifade edildi. Bugün, M.Ö. II. yüzyılda Fergana'da başlayan *Kugai-Karabulak* kültürüne ait mezarlarda Han ipeğinin bulunduğuna dair arkeolojik kanıtlar mevcuttur. Bu kültür, I. yüzyıldan IV. yüzyıla kadar tarım alanında zirveye ulaştı. O sırada nüfus, bir şekilde su kanallarını yeniden şekillendirip genişletti. Fakat yine de Ceyhun Nehri sulama için yeterli değildi. Böylece bir ticari alışverişin kapıları açıldı ve vadinin güneybatısında yoğunlaşmış bir surette Çin mamulâtı ve sikke ithal edildi (Gorbunova, 1986, s.176-205). Arkeolojik kayıtlara göre Fergana'da pirinç ve üzüm yetiştirme yaygındı, geniş otlaklar bu coğrafyanın alamet-i farikası sayılırdı ve büyük kasabalar ana yerleşim birimleriydi ve bunların yanı sıra önemli miktarda Çin mamulâtına rastlanıyordu. Çin metinlerinde de Fergana'nın bir tarım bölgesi olduğundan sık sık bahsedilmesi ve bölge halkının ticari kabiliyetine vurgu yapılması buranın coğrafi tanımlamasının doğru yapıldığını gösterir.

Fergana'nın batısında, Partya rotası üzerindeki Soğdlu tüccarlar, Fergana'da yaşayanlardan farklı bir lehçe ile konuşsalar da yine de kendi aralarında anlaşabiliyorlardı. O sırada Soğdlular merkezî bir devlete sahip değillerdi. Ancak bölgedeki genel siyasi yapıya uygun Soğdya'daki çeşitli şehir devletlerinin idaresi altında yaşıyorlardı. Han elçisi Ch'ien'in bölgeye geldiği M.Ö.127'de Soğdya'da

K'ang-chü/Semer kand'a bağı beş ayrı kent devletinden bahsedilmektedir. Bu bilgiden yola çıkarak Semer kand'ın Soğd kent fedarasyonunun başkenti olduğu ifade edilebilir (Onat, 2012, s.38-39; Taşağıl, 2009, s.348).

K'ang-chü/Semer kand hükümdarlığı, Han İmparatoru Hsüan-ti devrinde (M.Ö.73-M.Ö.48), Hun yönetiminde ortaya çıkan kargaşada taraflardan biri olarak Han-shu Yıllığı'nda konu edinilmiştir. İmparator Hsüan-ti'nin Hunlar arasındaki bölünmede Hu-han-ye'yi desteklemesi üzerine Chih-chih kendisine ittifak amaçlı gelen Çin elçilerini M.Ö. 45'te öldürüp K'ang-chü'nün dağlık arazisine çekilmiştir. Bunun üzerine Batı Bölgeleri Genel Komutanı Ken Yen-shou, Chih-chih ve K'ang-chü hükümdarlığı üzerine M.Ö. 36'da ordu göndererek onları mağlup etmiş ve Chih-chih'i öldürmüşlerdir. Chih-chih, esasen M.Ö. 45'ten sonra Batı ülkeleri politikasına ağırlık vermiş, bölgede Hunlara vergi veren Wu-sun ve K'ang-chü arasındaki çatışmalarda taraf olmuştur. M.Ö. 44 yahut M.Ö. 43'te K'ang-chü'yü Wu-sun baskısından kurtarmak için Wu-sun'ların üzerine yürümüş ve onları neredeyse bin li'lik bir alandan çıkarmıştır. Semer kand, Maveraünnehir bölgeleri itaati altına aldı. Fergana'yı vergiye bağlamak için politikalar geliştirdiği esnada ise Çin ordusuyla karşı karşıya gelerek mağlup olmuştur (Onat, 2012, s.37; Onat vd., 2020, s.60-61; Taşağıl, 2020, s.179-185; Ögel, 2015, s.157-160; Ercilasun, 2019, s.142-148; Kafesoğlu, 2018, s.65-66).

Çin metinlerinde sadece Soğdya'daki siyasi gelişmeler yanı sıra tüccarlar hakkında birinci elden gözlemlere yer verilmiştir, aynı zamanda Orta Asya, özellikle Soğdlular ile Çin'in ticari ilişkileri hakkında analizler sunulmuştur (Hulsewe ve Loewe, 1979, s.23).

Çinliler, imparatorluğun evrensel karakterini teyit etmek ve nadir malları temin etmek amacıyla Tarım Havzası'ndaki yeni rotalarının batısına koruyucu bir

tampon bölge oluşturmaya çalışıyordu. Çin kaynakları bu politik, askerî ve ticarî stratejisi çerçevesinde Sogd toprakları ve Sogdlular hakkında birtakım bilgiler sunmaktadır. Han Hanedanlığı'nın Batı ülkeleriyle ticarî, diplomatik ilişkiler kurma politikasını başlattığı dönemde söz konusu politikanın yaratıcılarından Chang Ch'ien, Baktriya, Sogdya topraklarındaki devletlerin büyük ve oldukça farklı ticarî ürünlere sahip olduklarını, askerî bakımdan güçlü devletlerin hediyelerle de desteğinin kazanılarak Han Hanedanlığı'nın gücünün her köşeye uzanacağını söyleyerek bölgedeki halkların ticarî yetkinliğini vurgular ve yeni Çin politikasının esaslarını ve çerçevesini çizer (Shih-chi Bölüm 123, s.3166, çev. Watson, s.236; Onat, 2012, s.82).

Çin elçileri bu bölgeye ellerinde büyük miktarlarda ipek ile gitmekteydi. M.Ö. II. yüzyıl'dan itibaren Çin'in batı bölgeleri olarak tanımladığı, Soğdya, Fergana ve Baktriya'ya yönelik ilgisi arttı. Chang Ch'en'in bölgeyi tanıma bağlamında başarılı görülen keşif seferi mahiyetindeki elçilik seferinde tesis ettiği bağlantılar sayesinde sonraki elçiler güvenli bir surette burasıyla olan diplomatik ve ticarî münasebetleri geliştirdi. Han Hanedanı imparatoru Dayuan (Fergana Vadisi) atlarına oldukça düşküdü. "*Gök/Tengri Atları/Tien-ma*" adını verdiği bu atlardan almak için bölgeye gönderdiği elçilik heyetlerinin sayısını arttırmıştır. Çangan'a 900 *li* uzaklıkta Chiu-ch'ua kentini kurarak bölgeye gidiş gelişleri kolaylaştırmıştır (Onat, 2012, s. 86; Otkan, 2018, s.97). Elçilik heyetleri yanlarında resmî Çin elçisi olduklarını gösterir belge, mühür ve hediyeler taşırdı. En fazla rağbet gören diplomatik hediye ise ipekti. Elçilik heyetlerindeki kişi sayısı bazen 100 kişiyi aşardı (Shih-chi Bölüm 123, s.3170, çev. Watson, s.240; Onat, 2012, s.86)

Han Hanedanlığı, bahsedilen bölgelerle ilişkileri genişletecek, yeni yollar açacak her türlü girişimi desteklemiştir. Saraydaki sivil, asker bütün bürokrasi imparatora ilginç bilgiler getirmek, mevcut politikasını geliştirecek bilgiler sunmak

için neredeyse elçilik yarışına girmiştir. İmparator'un tek beklentisi mevcut ilişkilerin daha da ilerletilmesi olduğu için rütbesine dikkat etmeksizin talep edenlerin çoğuna elçilik mührü vermiştir. Onların getirdiği bilgiler erken dönemlerden itibaren Çin'in İpek Yolu ticaretiyle bağlantısını göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. (Shih-chi Bölüm 123, s.3171, çev. Watson, s.242; Onat, 2012, s.87; Onat, 1990, s.915-919).

Orta Asya'da gerçekleşen bu ticarî ilişkilerde aktif rol oynayan elçilere dair kaynaklarda yer alan Türklerin tavrı da dikkate değerdir. Buna göre, Han elçileri, Hunlara ipek yahut başka hediyeler getirmediği takdirde at ve yiyecek satın alamazlardı. Hunlar, Han İmparatorluğu'nu oldukça zengin tahayyül ettiklerinden elçilerden de o nisbette yüksek meblağlar talep ederdi. Ayrıca, kimi zaman Fergana bölgesindeki idareciler, Çin'in oldukça uzak ve askerî risk oluşturmadığını düşündüğünden Chang Ch'ien'den sonra iyice yoğunlaşan Han Hanedanı'nın elçilerine karşı çoğu zaman kayıtsız kalırdı (Onat, 2012, s. 41; Shih-chi Bölüm 123, s.3173, çev. Watson, s.244; Otkan, 2018, s.108).

Orta Asya topluluklarının Çin elçilerine karşı tavrı ve resmî Çin metinlerindeki bu topluluklara dair yaklaşımdaki ikircikli tutumlar esasında dönemsel şatlara göre ortaya çıkmıştır. Resmî Çin tarihçisi Han Hanedanlığı'nın yetkililerinin bakış açısını ortaya koyar ve onlar Batı topraklarıyla diplomatik ilişkilerini geliştirmek hususunda son derece kaygılıdır. Batı topraklarında ise halklar ve devletler ekonomik çıkarları için şahsî ve diplomatik ilişkilerini kullanıyorlardı ve ticaret hususunda son derece istekliydiler.

Soğdlular, Dayuan'dan An-hsi'ye giden bir rotada yer alıyordu. Nitekim onların bu ticaret ağından dışlandıklarını coğrafi olarak ileri sürmek pek mümkün değildir. Çin Yıllıklarında tarihî çatışmaların içine girdiği nispette ancak bundan öte

coğrafi ve ticarî nitelikleriyle Soğdya'dan bahsedilmiş, Soğdluların ticari yetenekleri hakkında bilgilere yer verilmiştir.

1.1.4. Arap Kaynaklarında Soğdlular

Müslüman Arap fetihlerinin bilhassa Emevî devrinde bir tarafta Sasanî coğrafyasına, öte tarafta Cebelitarık kıyılarına ulaşmasının ardından Arap edebiyatında bahsedilen bu bölgelerin tarihi, coğrafyası ve toplumsal yapısı ilgi çekmeye başladı. Özellikle ‘memalik ve mesalik’ başlıklı eserlerde Arapların hâkim oldukları coğrafyalardaki şehirleri kasabalar, menziller, yollar, mesafeler tanıtılmış, fizikî coğrafyanın yanı sıra beşerî coğrafya hakkında da değerlendirmeler yapılmıştır. Arap coğrafyacılarının eserlerinde tasvir ettiği bölgelerden biri ise Soğd coğrafyası, bir başka ifade ile Maverâünnehir idi.

Arap kaynaklarında özellikle IX. yüzyılların coğrafi eserlerinde Soğdya, es-Suğd “ال صغد”/es-Soğd olarak karşımıza çıkmaktadır. Soğdya, Maverâünnehir coğrafi tanımlamasıyla, Arap coğrafyacıları tarafından Maverâünnehir, “*nehrin ötesi*” şeklinde isimlendirilir (Barthold, 1937, s.473; Strange, 1873, s.434; Usta, 2020, s.17-19). Arap kaynakları Soğdya'yı oluşturan şehirlerle ilgili çeşitli bilgiler de sunmaktadır.

IX. yüzyılda, el-Ya'kûbî tarafından kaleme alınan *Kitabü'l-Bûldan*'da Maverâünnehr ve Horasan'ın tarihî coğrafyası bölgenin fetih serüveniyle birlikte anlatılmıştır. O, Soğd coğrafyasının belirli bir kısmını içine alan Horasan bölgesinin en büyük şehri olarak Belh'i sayar, burası ayrıca Horasan hükümdarı Tarhan/Tarkhan/Tarkan'ın merkezidir, Nişabur, Merv ve Herat Horasan'ın diğer önemli kentleridir (el-Ya'kûbî, *Kitabü'l-Bûldan*, çev. Elton Daniel, Paul M. Cobb, 2018, s.123). el-Ya'kûbî'nin kentin fiziksel görünümüne dair yaptığı tasvir, o dönemde Maverâünnehr ve Horasan'daki büyük Soğd şehirlerinin genel

karakteristiğini yansıtmaktadır. Belh iki ayrı sur hattına sahiptir. Belh'in kırsal çevresi, ziraî üretim alanları ve büyük çiftlik arazileri 12 fersaha⁸ uzanan büyük sur ile çevrelenmişti. Bu dış surun ötesinde sadece kumluk arazi bulunur, ikinci sur ise şehrin varoş bölgelerini içine alır, büyük dış sur ile ikinci sur arası mesafe ise beş fersahtı. Kentin varoşuna başka bir ifade ile banliyösüne Nevbahar denilirdi ve burada Barmâkîler meskûndü. Belh surlarının ardında ise nefis-i şehir denilen esas kentsel yerleşim bölgesi geliyordu. Şehrin merkezi, enine boyuna üç millik⁹ bir alana yayılıyordu (el-Ya'kûbî, *Kitabü'l-Bûldan*, çev. Elton Daniel, Paul M. Cobb, 2018, s. 123-124; Kudame bin Cafer, *Kitâbü'l-Harâc*, çev. Yusuf Ziya Yörükân, 2004, s.219). Şehrin doğusundaki Sağaniyan (Çaganiyan) bölgesi ve kenti en büyüklerden biridir (el-Ya'kûbî, *Kitabü'l-Bûldan*, çev. Elton Daniel, Paul M. Cobb, 2018, s. 125). Pençir, Bedahşan ve Bamyân, Siğilkend, Belh'in çevresindeki kasabalardır (İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, 2017, s.384-385; İbn Fakîh, Muhtasarı Kitâbi'l-Bûldân, çev. Yusuf Ziya Yörükân, İstanbul 2004, s.274).

Belh'in kuzeyinde uzanan Deyrahanîn kasabası Soğd coğrafyasına geçişi sağlar. Buraya ayrıca Demir Kapı denir. Kuzey'deki Kişş, Nahşab (Nesef) ve Suğd kasabası üzerinden Soğdya'nın en büyük kentlerinden biri Semerkand'a varılır (el-Ya'kûbî, *Kitabü'l-Bûldan*, çev. Elton Daniel, Paul M. Cobb, 2018, s.123). Arap coğrafyacılar, Soğdya'nın merkezi konumundaki Semerkand'ı, yeryüzünde meskûn olan en verimli, temiz ve önemli yerlerden biri olarak tasvir eder (İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, 2017, s.395). Seyhun ve Ceyhun nehri arasındaki bu münbit coğrafyada kent yerleşimi genelde nehir hatları boyunca yayılmıştır. Bu türden yerleşimlere örnek olarak Huttal, Ceyhun Nehri kenarında ana

⁸ 1 fersah yaklaşık 6 km'dir; bkz. Cl Huart, "Fersah", İA, C. IV, s. 574; W. Hinz, "İslâm'da Ölçü Sistemleri" (çev. Acar Sevim), *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 5 (1989), s.76.

⁹ Arap mili yaklaşık 2 km'ye tekabül etmektedir; bkz. Walter Hinz, W. Hinz, "İslâm'da Ölçü Sistemleri" (çev. Acar Sevim), *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 5 (1989), s.77.

geçiş güzergâhlarından birinde konumlanmış önemli bir kentti. Burası verimli toprakları, zengin su kaynakları ile bilinirdi (İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, 2017, s.386). Huttal'a mücavir Firebir kasabası, Merv sınırında yer almaktaydı (İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l Memâlik*, çev. Murat Ağarı, 2008, s. 36). Arap seferleri esnasında Emevîlerin Horasan valileri tarafından idarî ve askerî merkez ittihaz edilen Merv'e buradan geçilirdi. Bu nedenle Huttal ve Firebir, Arap ordularının seferlerinin ilk karşılandığı yer olurken öte yandan Merv'deki Arap ordugâhına yönelik Türklerle ittifak halindeki seferlerde, Huttal toplanma merkezi olarak işlev görmüştür. Huttal'ın yakınındaki Beykand, Buhara'ya iki konak mesafedeydi ve ticaret bölgesi olarak karma bir nüfus yapısına sahipti (el-Ya'kûbî, *Kitabü'l-Bûldan*, çev. Elton Daniel, Paul M. Cobb, 2018, s.128). Âmul ve Zem, Horasan'dan gelen yolların Maverâünnehir'de birleştiği Ceyhun kenarındaki şehirlerdendir. Münbit arazileriyle bilinen bu şehirler, Horasan'dan Maverâünnehir güzergâhındaki ana geçiş noktalarından biridir (İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, 2017, s.388; Kudame bin Cafer, *Kitâbü'l-Harâc*, çev. Yusuf Ziya Yörükân, 2004, s. 214-215; Usta, 2013, s.18-19).

Soğdya'nın en büyük şehirlerinden biri Buhara idi. İslam fetihleri esnasında Ceyhun'u geçen Arap ordularının ilk hedefi oldukça zengin ganimet vaat eden Buhara'dır, zenginliği nispetinde şehir müstahkem hale getirildiği için ele geçirilmesi oldukça güçlü (İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l Memâlik*, çev. Murat Ağarı, 2008, s. 36; İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, 2017, s.404-406; Kudame bin Cafer, *Kitâbü'l-Harâc*, çev. Yusuf Ziya Yörükân, 2004, s. 215; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, çev. Ahsen Batur, 2011, s.123-124). Emevîlerin Kuteybe b. Müslim'den önceki Horasan valileri zamanında sürekli kalıcı fetih mümkün olmamış ancak Kuteybe b. Müslim, 708-709'da Buhara'yı kesin olarak zapt etmiştir (el-

Ya'kûbî, *Kitabü'l-Bûldan*, çev. Elton Daniel, Paul M. Cobb, 2018, s. 128; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, çev. Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme, çev. Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme, C. VIII, s.81). Bu fetih, Maverâünnehir'de, Soğd coğrafyasında kalıcı fetih dönemini başlatmıştır. Buhara'nın yıllık arazi vergisi söz konusu dönemde bir milyon dirheme ulaşıyordu ve Buhara'daki paralar çoğunlukla bakırdan darp ediliyordu (el-Ya'kûbî, *Kitabü'l-Bûldan*, çev. Elton Daniel, Paul M. Cobb, 2018, s.128).

Buhara'dan güney, güneydoğu istikametine doğru yedi konaklık oldukça geniş alan Soğdya (es-Suğd) olarak adlandırılır. Bu geniş coğrafyada pek çok zengin, müstahkem kasaba ve şehirler yer alır, bunlar arasında Debûsiye, Kuşâniye, Kişş¹⁰ ve Nesef¹¹ öne çıkar. Debûsiye, X. yüzyılda Soğd vadisinin başlangıcı olarak kabul edilirdi ve bu bölge Semerkand'a uzanırdı (İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, 2017, s. 423). Bütün Soğd coğrafyası, Kuteybe b. Müslim tarafından fethedilmiştir (el-Ya'kûbî, *Kitabü'l-Bûldan*, çev. Elton Daniel, Paul M. Cobb, 2018, s. 128; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l Memâlik*, çev. Murat Ağarı, 2008, s. 36; İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, 2017, s. 407).

Kişş'ten Soğdya'nın başşehri Semerkand'a dört konaklık mesafe vardır. el-Ya'kûbî Semarkand'ı şehirlerin en önemlisi, yücesi, kudretlisi, müstahkemi olarak anlatır. Semerkand bölgenin en yoğun nüfusa sahip kentiydi ve şehir kuvvetli bir askerî düzene ve savunma hattına sahipti. Defalarca fethedilmesine rağmen şehir askerleri ve ahalisinin cesareti sayesinde tam anlamıyla Arap orduları kontrolüne geçmemiştir. Kuteybe b. Müslim, diğer Soğd şehirlerini olduğu gibi 711-712'de

¹⁰ Keş, yeşil şehir anlamında Şehr-i sebz de denir; Ahmet Taşağıl, "Keş", *DİA*, C. 25, s. 314-315; B. Spuler, "Kash", *Encyclopedia Islam*, Second Ed, Vol. IV, s. 694.

¹¹ Nahşeb'de denir. Kaşkaderya olarak tanımlanan dar bölgenin en önemli şehridir, bir diğer isimlendirilmesi ise Karşı'dır, bkz. Barthold, *Turkestan*, s. 136-142; Berthold Spuler, "Karshi", *Encyclopedia Islam*, Second Ed.

Semer kand'ı fethetmiş, fetih sonrası şehrin yönetiminde söz sahibi olan di hkanlar¹² ve hükümdar ile antlaşmalar yaparak şehirde tam bir hakimiyet tesis etmiştir. Semer kand savunmasının belkemiği olan büyük dış sur ve diğer savunma hatları bu saldırılar sonunda tahrip edilmişti, bu savunma yapıları ancak Harûnürreşîd döneminde onarılmıştır (el-Ya'kûbî, *Kitabü'l-Bûldan*, çev. Elton Daniel, Paul M. Cobb, 2018, s. 129; İbn Fakîh, *Muhtasarı Kitâbi'l-Bûldân*, çev. Yusuf Ziya Yörükan, 2004, s. 274; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, çev. Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme, çev. Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme, C.VIII, s. 85-89). el-Ya'kûbî'nin ifadelerine benzer surette İbn Hurdazbih, büyüklük, güzellik ve nefaset bakımından Cebel-i Soğd'da bulunan Semer kand'ın eşi yoktur diyerek ve Er-Rakkaşî'nin;

“*Burası yeşil gökyüzü, sarayları İşrak yıldızları, nehirleri güçlü kollar, surları güneş gibidir*” beytini alıntılarak övgüsünü dile getirir (İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l Memâlik*, çev. Murat Ağarı, 2008, s.147).

Kaynağı Türk toprakları olan Zerefşan Nehri (Soğd Nehri), Semer kand topraklarından akarak bölgenin münbit arazisini besler. Nehir yatağında açılmış kanallar sayesinde şehir kuraklık ve su sıkıntısı yaşamaz. Nehir, Soğdya toprakları boyunca akarak Ustrûşene'ye ulaşır ve İştahanc, Şaş boyunca ilerler (el-Ya'kûbî, *Kitabü'l-Bûldan*, çev. Elton Daniel, Paul M. Cobb, 2018, s. 129; İbn Havkal, X. Asırda İslam Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, 2017, s.428-430). Zerefşan Nehri'nin oluşturduğu Zerefşan Vadisi, Soğd kültüründe ve ekonomik ve sosyal hayatında hayati öneme haizdir. Soğdya'nın tarım arazilerinin sulanması, kentlerin su ihtiyacının giderilmesinde Zerefşan Nehri temel roldeydi, bu nedenle Zerefşan Nehri

¹² İran, Horasan ve Maverâünnehir coğrafyasında vergi toplama, idarecisi oldukları bölgede dirliği sağlama gibi vazifeleri olan yerel soylulara di hkan denilirdi, bkz. Faruk Sümer, “Dihkan”, *DİA*, C. 9, s. 289-290.

ve onun oluşturuğu vadi Soğd coğrafyasında yerleşimi ve kent hayatının ortaya çıkmasını mümkün kıldı (Mantellini, 2015, s.1-14; Mantellini, 2013, s.37-59).

Ustrûşene geniş bir bölgeyi kontrol eden önemli bir kent devleti görünümündeydi (İbn Havkal, X. Asırda İslam Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, 2017, s.435-436). Buranın hâkimine Afşin denilirdi. Semerkand'a beş konak mesafedeki bu kentin dört yüz civarı kale, palanka tipi savunma yapıları vardı. Aresmende, Zamin ve Manek ve Hasnek şehre bağlı çok sayıda kasabadan bir kaçıdır. Zerefşan Nehri'nin bir kolu burada akar ve Ustrûşene'deki nehir yatağında altın tozları bulunurdu (el-Ya'kûbî, *Kitabü'l-Bûldan*, çev. Elton Daniel, Paul M. Cobb, 2018, s. 129-130).

Bölgenin bir diğer önemli merkezi Fergana'dır. Fergana'da bölge hâkiminin ikamet ettiği kasaba Kasan olarak adlandırılır. Fergana bölgesinde kent ve kasabalar da Semerkand'a tâbi görülmektedir (el-Ya'kûbî, *Kitabü'l-Bûldan*, çev. Elton Daniel, Paul M. Cobb, 2018, s.130).

Semerkand'ın hinterlandı sayılan bir başka önemli Soğd şehir ve ticaret merkezi, Çâç (Şaş) idi (İbn Hurdazbih, el-Mesâlik ve'l Memâlik, çev. Murat Ağarı, 2008, s.37). Semarkand'dan yedi konak mesafede Hucend (Hucende)¹³ şehrine varılır oradan Şaş'a ulaşıldı (el-Ya'kûbî, *Kitabü'l-Bûldan*, çev. Elton Daniel, Paul M. Cobb, 2018, s. 130). Şaş, Türklerle sınır bölgesi bir başka anlamda ana savaş sahası olan İsbîcâb'a iki konak mesafededir. Semerkand'a bağlı en uzak yerleşim birimi burasıdır (el-Ya'kûbî, *Kitabü'l-Bûldan*, çev. Elton Daniel, Paul M. Cobb, 2018, s. 130).

Ceyhun Nehri boyunca ana yol güzergâhında uzanan Soğdya ve Toharistan şehirlerinden önemlileri Semerkand, Fergana, Çâç'tı. İbn Havkal ise Harezmi de dâhil

¹³ Detaylı bilgi için bkz. Barthold, *Turkestan*, s. 164-165.

ederek Maverünnehir'in sınırlarını çizer. Bölgenin batısını ise *Oğuz Çölü* olarak adlandırır (İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, 2017, s.369; İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefise*, çev. Yusuf Ziya Yörük, 2004, s.286).

Maveraünnehir'in Arap coğrafyacılar tarafından öne çıkarılan özelliklerinden biri, bölgedeki neredeyse her köyde, kuru tarım veya sulu tarım yöntemlerinden birinin uygulanmasıdır. Bölgenin su kaynaklarının bolluğuna dikkat çekilirken, tarımsal üretimin ticareti geliştirdiği de söylenmiştir. Maverünnehir'e bir başka ifade ile Soğd coğrafyasına X. yüzyılda deve, katır gibi yük hayvanları Oğuzlardan ve Karluklardan temin ediliyordu. Bölgenin ticarî zenginliği bu dönemde de sürmektedir, ipek ve yünlü dokumalar, madenî ürünler temel ticaret emtiası olarak sayılmaktadır (İbn Havkal, X. Asırda İslam Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, 2017, s. 396). İbn Havkal, bölgenin tarımsal üretimin ve arazi mülkiyetinin yapısal özelliklerine yönelik de bilgiler sunar ve tarımsal üretimin genellikle geniş çiftliklerde sürdürüldüğünü söyler (İbn Havkal, X. Asırda İslam Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, 2017, s.397-398). Bu anlatılardan hareketle Soğdya ve civarındaki tarımın feodal karakterdeki çiftliklerde sürdürüldüğü ve pazara yönelik üretimin üst seviyede olduğu sonucuna varılabilir. Bundan başka İbn Havkal, Soğd bölgesinde IX. yüzyılda inşa edilen yolcuların ve tüccarların, hayvanları ve yükleriyle birlikte konaklamalarına tahsis edilen han, kervansaray işlevine sahip yapılardan bahseder (İbn Havkal, X. Asırda İslam Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, 2017, s.398).

X. yüzyıl yazarı el-İstahrî *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserinde, Soğdya'nın Dabusya'dan Semerkand'a kadar, Buhara'nın doğusunda yer alan bölgeleri içerdiğini kaydetmiştir. el-İstahrî, Soğdya'nın başlıca şehirleri olarak Buhara ve Nesef'i de saymıştır (el-İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden, 1967, s.40-41).

Dönemin Arap tarihçileri tarafından coğrafya ve askerî fütuhât dışında bölgede konuşulan diller, takvimler hakkında hazırlanmış çalışmalar da mevcuttu. Soğd dili, takvimi, dinî günleri ve festivalleri hakkında Ebû Reyhan el-Birûnî'nin *el-Âsâr el-Bakîye*¹⁴ isimli eseri önemli veriler sunmaktadır (Ebû Reyhan el-Birûnî'nin *el-Âsâr el-Bakîye*, çev. Ahsen Batur, 2011, s.226-227). Bölge üzerine hazırlanmış şehir monografileri ise bilhassa Soğd toplumu hakkında birincil elden gözlemleri aktarmaktadır. Bu türden eserler arasında Nerşahî tarafından X. yüzyılın ortasında kaleme alınan *Târîh-i Buhârâ*'dır (Nerşahî, *The History of Bukhara*, çev. Richard N. Frye, Cambridge-Massachusetts 1954; Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, çev. Erkan Göksu, TTK, Ankara 2011).

1.2. Soğdya'nın Tarihî Coğrafyası

Ahameniş döneminde Soğdluların dil bakımından ayrışan imparatorluğa bağlı etnik gruplardan biri olduğu söylenebilir. Siyasi olarak bir devlet oluşumu söz konusu değildi, onlar Büyük Kral'a bağlıydılar. IV. yüzyılda Pers İmparatorluğu'nun düşüşü, İranî halkların siyasi birliğinin de dağılmasına neden oldu. Anavatanlarında kalan Soğdlular, bölgedeki Grek devletlerinin buyruklarına göre küçük krallıklar hâlinde örgütlendiler. Kısa süreli bağımsızlık sonrasında, M.Ö. 140 yıllarında Yüeh-chih ve kendilerinin dilsel olarak ilişkili oldukları Sakalar gibi gruplardan gelen istila dalgasıyla karşılaştılar (Pelliot, 1912, s.99-102; Ögel, 2015, s. 337-340; Mızrak, 2014, s.392-393).

M.Ö. 130'lu tarihlerde Han Hanedanlığı İmparatoru Wu'nun elçisi olan Çinli bir general, Asya'yı geçti ve birçok girişimden sonra Maverâünnehir topraklarına ulaştı. Orada İran, Grek ve Hint kültür unsurlarından mürekkep kozmopolit bir medeniyetle tanıştı. Çinli general, kendilerine göre batı dünyası ve zengin

¹⁴ Ebû Reyhân el-Bîrûnî'nin Soğdlular hakkındaki açıklamaları için bkz. Sachau, 1879, s.56, 220.

Maveraünnehir şehirleri hakkında bilgi sahibi olarak topraklarına döndü. Böylece, Han döneminde yazılan yıllıklar bize Fergana'dan Part sınırına kadar olan insanların farklı diller konuştuklarını, ancak birbirlerini anlayabildiklerini ifade etmektedir. Bu durum, o dönemde Batı Türkistan'ın dil bakımından hâlâ büyük ölçüde İran kökenli dilleri benimsediğinin de kanıtı olarak kabul edilebilir. Bu misyonun bir sonucu olarak Çin'e ekonomik, kültürel ve siyasi ilişkilerde yeni ufuklar açıldı ve Çin, mamul ürünleri ve ipek için yeni pazarlar buldu. Böylece Soğdlu tüccarlar Batı dünyasına Çin ipeğini taşıdı. Ayrıca onlar, Doğu'ya Greko-Pers etkisindeki sanatları ve Budizm dinini göturdüler (Stein, 1933, s.17).

Yüeh-chih döneminden sonra Soğdya'daki siyasî gelişmeler hakkında tarihi bilgiler, topraklarını özellikle Ceyhun Nehri boyunca kuzeye doğru genişleten Kuşanların güçlü olduğu Kaniçka döneminden Sâsâni Hanedanı'nın ortaya çıkışına (M.Ö. 225) kadarki süreçte oldukça kısıtlıdır. M.Ö. III. yüzyılın ortalarında Soğdya, Behistun Yazıtı'nın gösterdiği gibi, büyük bir figür altında Sâsâni İmparatorluğu'nun bir eyaleti hâline geldi (Pelliot, 1912, s.99-102).

III. ve IV. yüzyıllardaki sürekli siyasi değişime ve yıkıcı savaşlara rağmen Soğdya, V. ve VI. yüzyıllarda arkeoloji yoluyla ortaya çıkan kanıtlara göre, hızlı bir tarımsal ve kentsel büyüme yaşadı. Yazılı belgeler ve arkeolojik çalışmalar, Soğdluların Çin'e giden yol boyunca çoğunlukla doğuya göç ettiklerini göstermektedir. Kırgızistan'ın Çu Nehri Vadisi Yedisu'ya, doğuya doğru Dunhuang'a ve Çangan'a (şimdi Xian) doğru göç hareketleri gerçekleştirmişlerdir (Vaissière, 2005, s.97-106).

V. yüzyılın ortalarında, doğudan bir göç ile gelen Akhunlar bölgeye yerleşti. Fars edebiyatının en büyük eserlerinden biri kabul edilen Firdevsî'nin eseri *Şâhnâme* (Şehnâme)'de Akhunların hâkimiyet sahası olan Ceyhun ve Seyhun nehrinden

itibaren Çin'e kadar uzanan geniş coğrafya, Turan kavimlerinin toprakları olarak geçmektedir (Firdevsî Şâhnâme çev. Lugal ve Akyüz, 1943, s.371-374; Karadeniz, 2011, s.3; Usta, 2020, s.31-32). Bir asır sonra, M.S. 560 civarında, Sâsâni hükümdarı I. Hüsrev, Türk Kağanlığı ile koalisyon hâlinde Akhun topraklarını ele geçirdi. Ceyhun Nehri, İran ve Türklere tabi topraklar arasındaki sınır hâline geldi. O zamandan beri Soğdya, Maverâünnehir'in büyük bir kısmı ile birlikte, Orta Asya'nın yeni hâkimlerinin eline geçti. Yeni bir etnik ve dil grubu olan Türkler, tarihin ilgi odağı oldu ve Çin sınırlarından İran ve Bizans sınırlarına kadar geniş bir konar-göçer imparatorluk kurdular (Pigulevskaya, 1951, s.68-73; Taşağıl, 2018, s.38-39; Kafesoğlu, 2018, s.88-89; Konukçu, 1973, s.98-102).

Söz konusu bölgede Soğdlular, Harezmliler ve Baktriyanlar vardı. Ancak, yüksek bir kent uygarlığına kavuşmuş olan büyük Soğd kentleri, Akhunların egemenliğinde olduğu gibi Türklerin egemenliğinde de bir bağımsızlık derecesine sahip değillerdi. Buna rağmen, Türk egemenliği altında, ipek ticaretini yürüten Soğdlular, Türk Kağanlığı'nın hâkimiyet sahasını ve nüfuzunu başarıyla kullandılar. Türk hükümdarları tarafından basılan birkaç nadide sikke dışında, Soğdca “xwn” ibaresiyle verilen Hun unvanı bölgedeki bazı hanedan üyeleri için de kullanıldı (Filanovich, 1982, s.31-33).

Soğdluların Çin ile ticareti de büyük ölçüde gelişti. Semerkand'ın doğu kapısı “Çin Kapısı” olarak adlandırıldı. Nitekim Soğd ekonomisinin önemi, VI. ve VII. yüzyıllardan kalma mimari kalıntılara da yansımaktadır (Gharib, 1965, s.22-23). Esasında Soğdya'nın başkenti Semerkand, Maverâünnehir'in en müreffeh şehirlerinden biri hâline geldi ve refahı muhtemelen erken İslam dönemine kadar sürdü. V. yüzyılın ortalarında doğudan bir göç ile gelen Akhunlar bölgeye yerleşti. Nitekim Maverâünnehir bazı Arap coğrafyacıların kaynaklarında Haytal bölgesi

olarak adlandırılmıştı (Şeşen, 2001, s.214). Maverâünnehr, bir başka ifade ile Soğd coğrafyasına yönelik müslüman Arapların taarruzları Emevîler döneminde başlatılmıştır. Horasan’a yönelik ilk ciddi Arap akınları 665-667’de başlamıştır. Bununla beraber et-Tabasan şehrinde Hayatillah¹⁵ olarak adlandırılan Türklerle savaşmışlar ve onları itaat altına almışlardır. Merv şehrinin fethi de bu dönemde tamamlanmış, şehir her yıl 2.200.000 dirhem haraç ödemeyi kabul etmiştir (el-Belâzürî, *Fütuhu’l-Bûldan*, çev. Francis Clark Murgotten, 1924, s. 164). Cüzcan, Talakan, Faryab, Sağaniyan ve Toharistan’ın beş şehri Belh’in fethi bu dönemde tamamlanmıştır. Belh ise 664-665’te Emevi hâkimiyetine girerek yıllık 700.000 dirhem vergi ödemeyi kabul etmiştir (el-Belâzürî, *Fütuhu’l-Bûldan*, çev. Francis Clark Murgotten, 1924, s.164-167). Arap orduları Ceyhun Nehri’ni geçerek Maverâünnehir’e girmişler ancak bazı sulh antlaşmaları yaptıktan sonra geri çekilmişlerdir (el-Belâzürî, *Fütuhu’l-Bûldan*, çev. Francis Clark Murgotten, 1924, s.167). Arap ordularının Soğdya’da, Maverâünnehir’de mevki kazanmaları 672-673 yıllarına tekabül eder. Ceyhun Nehri’ni geçen Arap orduları öncelikle kıyıdaki Âmul ve çevresindeki şehirlerle savaşmıştır.

Ubeydullah b. Ziyad komutasında Merv’e çekilen birlikler 674’te 24.000 kişilik kuvvetle Ceyhun’u geçtiler ve önemli bir ticaret kenti olan Beykend’i vurdular. O esnada Buhara’nın kadın yöneticisi olan ve kaynaklarda “*Hatun*”¹⁶ olarak bahsedilen Kabaç Hatun, Türklerden yardım talep etti, kurulan ittifaka rağmen Arap orduları üstün geldi ve 1.000.000 dirhem yıllık haraç ödemeyi kabul eden Buhara Melikesi antlaşmaya razı oldu. Ramâdîn/Ramdîn ve Beykend ise doğrudan Arap

¹⁵ Akhunlar; bkz. El-Belâzürî, *Fütuhu’l-Bûldan*, çev. Francis Clark Murgotten, in *Origins of the Islamic State*, Columbia University, New York 1924, s. 160.

¹⁶ Buhara Melikesi Kabac Hatun hakkında geniş bilgi için bkz. Başak Kuzakçı, “Bozkır Kültüründe Türk Kadının Yeri ve Öne Çıkan Türk Kadın Şahsiyetleri”, *Tarih Boyunca Türk Kadını*, ed. B. Dalan, Yeditepe Üniversitesi Yayınları, 2019, İstanbul, s. 71-72; Aydın Usta, *Türkler ve İslamiyet; İlk Müslüman Türk Devleti Sâmânîler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020.

yönetimi altına alındı (el-Belâzürî, *Fütuhu'l-Bûldan*, çev. Francis Clark Murgotten, 1924, s. 171-172; Nerşahî çev. Göksu, 2013, s.55-57). 676'ta, Kişş ve Nesef'in Soğd halkı Türklerle ittifak kurarak Arap ordularına karşı savunma hattı kurdu. Buhara Melikesi Kabac Hatun bunun üzerine Horasan valilerine gönderdiği yıllık haracı keserek antlaşmayı bozdu. Ancak ittifak kuvvetleri bozguna uğrayarak geri çekilmiş ve Buhara yeniden antlaşma akdetmeye mecbur kalmıştır. Hatta Buhara'dan sonra Semerkand'a yürüyen Arap ordusuna asker desteği vermiştir. Semerkand kuşatmasında nihayet şehir halkı yıllık 700.000 dirhem yıllık haraç ödemeyi kabul ederek sulh akdetmiştir (el-Belâzürî, *Fütuhu'l-Bûldan*, çev. Francis Clark Murgotten, 1924, s. 171-172). el-Belâzürî, bu mücadeleleri Soğd Savaşı olarak adlandırmıştır (el-Belâzürî, *Fütuhu'l-Bûldan*, çev. Francis Clark Murgotten, 1924, s. 175). Maverâünnehir'deki Arap orduları, yaz seferlerinde ganimet ve haraç toplandıktan sonra Merv'e karargâha çekilir ve elde edilen ganimetle ordu teçhizatı güçlendirildi. Sefer döneminde itaat altına alan kentlerin çoğunluğu da buralarda henüz kalıcı idarî yapılar kurulamadığından isyan ederdi. Kuteybe b. Müslim döneminde bu fütuhât modeli terk edildikten sonra Soğd şehirlerinin kalıcı fetihleri gerçekleşti, bu çerçevede Maverâünnehir şehirlerinin kesin anlamda fethi VIII. yüzyıldan itibaren söz konusu oldu.

Maverâünnehir'deki Arap ordularının fetih politikası VIII. yüzyılın başında ivme kazanmıştır. Huttel, Hucende, Kişş ve Nesef yeniden Arap ordularının akınına uğramış ve bu bölgelerde Arap idaresi güç kazanmıştır. Bu dönemde Maverâünnehir'deki Arap komutanlarının iç mücadelelerine sahne olmuş, Soğdlar ve Türkler bu mücadelelerde aktif rol oynamıştır (el-Belâzürî, *Fütuhu'l-Bûldan*, çev. Francis Clark Murgotten, 1924, s.185). Maverâünnehir'deki kalıcı Arap fütuhâtı ve şehirlerin İslamî karakter kazanma süreci büyük ölçüde 705'te Horasan valisi tayin

edilen Kuteybe b. Müslim döneminde gerçekleşmiştir. Aynı yıl Belh, Saġaniyan, Kasan idaresi altına girdi (el-Belâzürî, *Fütuhu'l-Bûldan*, çev. Francis Clark Murgotten, 1924, s. 186). 706'da Kuteybe, Ceyhun Nehri'ni geçtikten sonra zengin Soġd ticaret şehri, *medinetü'l tüccar* denilen Beykend'i büyük ölçüde tahrip ederek fethetmiştir. Şâhristan'da denilen bu kentin diġer isimleri muhkem yapısından dolayı Tunç Şehir/Şâhristan-ı Ruyin idi. Kuteybe Beykend'i ele geçirdikten sonra Horasan ve Toharistan coğrafyasındaki isyan ve huzursuzlukları katı uygulamalarıyla izale etti (Nerşahî çev. Göksu, 2013, s.67-74; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, çev. Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme, çev. Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme, C. VIII, s.58) Harekâtını Buhara'ya doğru sürdürmüş ve harp hilesiyle Buhara'yı da fethetmiştir. İki fetihten de büyük miktarlarda ganimet toplanmıştır. Soġdlara yönelik saldırılarını sürdüren Kuteybe, onların liderlerinden olan Nizek'i Toharistan'da öldürmüş, Kişş ve Nesef'te doğrudan idare kurmuştur (el-Belâzürî, *Fütuhu'l-Bûldan*, çev. Francis Clark Murgotten, 1924, s.187; Usta, 2020, s. 66-78; Usta, 2013, s.41-44).

Kuteybe, fetihlerini Harezm bölgesine çevirerek önce oranın yönetimini devralmış ardından ise bölgenin en büyük kenti, Soġd hükümdarının başkenti, Semerkand'ı kuşatmıştır. Soġd hükümdarı Gavzek (Gûzak), Şaş hâkiminden yardım istemesine karşın mağlup olarak barış talep etmiştir. Yıllık 1.200.000 dirhem haraç ödemeyi ve şehir merkezinde mescid inşa etmeyi kabul etmiştir (el-Belâzürî, *Fütuhu'l-Bûldan*, çev. Francis Clark Murgotten, 1924, s.188; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, çev. Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme, çev. Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme, C.VIII, s. 81). Kuteybe'nin fetihleri Soġd topluluklarının neredeyse tamamen Arap idaresi altına girmesine neden olmuştur, dönemin şahidi el-Cufî, "*Kuteybe, Soġdluları öyle bir*

boyun eğdirdi ki, onları bomboş, çorak arazide yaşamaya mecbur bıraktı” der (el-Belâzürî, *Fütuhu'l-Bûldan*, çev. Francis Clark Murgotten, 1924, s. 189). Şaş'ı, Esbicâb'ı ve Uşrûsana'yı fetheden Kuteybe, böylelikle Soğdya'nın tamamını Arap hâkimiyetine almıştır (el-Belâzürî, *Fütuhu'l-Bûldan*, çev. Francis Clark Murgotten, 1924, s. 189-190). 714 yılında Kuteybe'nin seferleri Kaşgar'a kadar uzanmıştır (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi-t Tarih*, çev. Yunus Apaydın, C. V, 1991, s. 13-14; Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l-Harac*, çev. Ramazan Şeşen, s.92-99). Soğdların bölgedeki yegâne direniş noktası bu dönemde Pencikent bölgesi ve oranın hâkimi Dewastîç idi. Türklerle ve diğer şehir devletleriyle ittifak kurma çabaları sonuçsuz kaldıktan sonra 721'de Horasan Valisi Said el-Haraşî'ye teslim olmuştur (İnan, 1943, s. 615-619).

Kuteybe'nin başarılı ve kalıcı fütuhatının arkasındaki temel sebeplerin başında bölgeden elde edilen ganimetin neredeyse tamamen askerî techizatın yenilenmesine ve ordu ihtiyaçlarına ayrılmasıdır. Yaz döneminde Maverâünnehir'e geçen ve ganimet toplayan Araplar, kış döneminde Merv'e ana karargâhlarına dönerdi. Kuteybe, fetihleri sonrasında ele geçirdiği şehirlere yöneticiler tayin ederek kent idarelerini de kontrol altına almıştır. IX. yüzyılın ortalarında Horasan ve Maverâünnehr sahasının halifelik hazinesine gönderdiği yıllık haraç miktarı 44.846.000 dirheme kadar ulaşmıştır. Söz konusu miktar bölgedeki zenginliği ve ekonomik potansiyeli göstermesi bakımından kayda değerdir (İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l Memâlik*, çev. Murat Ağarı, 2008, s. 45).

Emevî döneminde Maverâünnehir'de Arap fethi karşı yoğun bir direniş olduğu Arap kaynaklarının anlatımından açıkça anlaşılmaktadır. Emevîlerin bütün askerî girişimlerine rağmen Maverâünnehir'in gerçek kültürel İslamlaşması ancak Abbasi fetih hareketinden ve sosyal devlet politikasından sonra başladı.

1.2.1. Otrar ve Yedisu Coğrafyasında Soğd Yerleşimleri

Kuzeybatıda Otrar ve kuzeydoğuda Yedisu'da Soğd varlığı ve etkisi oldukça önemlidir. Yedisu'nun en eski Soğd yerleşimi, bugünkü Çimkent'in güneyinde, Arıs Nehri vadisinde Kang-Chü döneminde (M.Ö. III. yüzyıldan M.S. III. yüzyıla kadar) kurulmuştur. Bu sözü edilen yerleşim Kül'töbe Yazıtı'ndan elde edilen epigrafik kanıtlarla desteklenmektedir. Kül'töbe Yazıtı'nda belirtilen bölüm, Soğdluların bozkırlara doğru siyasi-askerî genişlemesini anlatmaktadır. Diğer bir ifade ile Soğdluların oraya Tanrı tarafından verilen ordu eşliğinde gittiklerini ifade eden cümleler de mevcuttur. Bununla birlikte, Kül'töbe bölgesinde bahsedilen şehrin inşaa mı edildiği ya da mevcut bir şehrin mi devralındığına dair kaynaklardaki bilgiler net değildir. Üstelik yazıtta şehrin adı da yer almamaktadır (Sims-Williams ve Grenet, 2006, s.96-107).

Soğdluların Otrar, Yedisu ve diğer bölgelere olan etkisinin artışı VI. yüzyıla yani Türk Kağanlığı'nın yükselişiyle aynı dönemlere denk gelmektedir. Yedisu'daki Soğd yerleşiminin ayırt edici bir özelliği, tarımsal büyümeye kentsel gelişmenin eşlik etmesidir. Ayrıca, bölgede kentselleşme dinî anlayışın ve dinî unsurların gelişimini de hızlandırmıştır. Kasaba-kent inşası ve tarımsal üretim Soğd yerleşimlerinin üzerine bina edildiği iki ana öğedir. Soğdluların birçok şehri hiç şüphesiz ticaretin gelişmesine katkıda bulundu. Yerleşim yerlerinin çoğunda pazarlar, hanlar ve çeşitli atölyeler kentin mütemmim cüzleriydi ve şehir konumlanmaları genellikle 12 kilometreden daha azdı (Baypakov, 1986, s.30-34)¹⁷.

Xuanzang, Yedisu bölgesindeki Issık Göl'den Semerkand'a kadar bölgedeki tüm şehirleri dolaşmıştır. Bu sebeple onun verdiği bilgiler bölge şehir yapısını idrak edebilmemiz açısından büyük önem arz etmektedir. Xuanzang'ın bölge ile ilgili şu bilgileri aktarır:

¹⁷ Bu yerleşmelerdeki demografik büyüme, söz konusu yerleşimlerin büyüklüğüne göre belirlenmektedir. Bu nedenle 12km aralığı dönemin şehirleşmesi için önemlidir.

“Suyab Nehri’nin [Soyyon] şehrinden Jieshuangna’ya kadar ülke [Kesh/Keş] ülkeye Suli [Soğdya] adı verilir ve halk aynı isimle adlandırılır. Konuşulan dil de aynı şekilde Soğdca olarak bilinir” (Vaissière, 2005, s.116).

Ayrıca, Yedisu’nun Soğdca yazıları belki de Soğdluların Türkçe konuşan Orta Asya kültürüne, yani yazının¹⁸ aktarımına dair önemli katkılarını temsil etmektedir (Clauson, 2002, s.1-37). Bugut Yazıtı ile Türk Kağanlığı’nın (Gök Türk) ilk metinleri Soğd dilinde yazıldı (Klyashorniy ve Livshits, 1971, s.121-146). VI. yüzyılın son çeyreğine kadar uzanan Türkler tarafından Soğdca’nın kullanımı hakkında Chou Shu Yıllığı’nda bazı ifadeler rastlanır. Buna göre, Türk Kağanlığı tarafından Bizans sarayına gönderilen elçilik heyetinin başında Soğdlu Maniakh yer almaktaydı. Bizans imparatoruna ithafen Kağan tarafından gönderilen mektubu Maniakh’ın Soğd dilinde kaleme aldığına dair Chou Shu Yıllığı’nda bazı ifadeler mevcuttu. Nitekim aynı dönemde Menandros tarafından kaleme alınan Bizans kroniğinde Maniakh’ın mektubu *İskitçe* yazdığı belirtilmiştir (Ahmetbeyoğlu, 2009, s.15). Menandros Kroniği’nde *İskitçe* ifade edilen mektubun Chou Shu Yıllığı’nda Soğdca yazıldığına vurgulanması, iki dilin İranî kökenli olmasıyla açıklanabilir. Blockley’e göre de bahsi geçen mektubun dili kuvvetle muhtemel Soğdca idi (Blockley, 1985, s.263).

Yedisu ve çevresinde Soğd yerleşimlerinin gelişmesi, yayılması Türkçe konuşan askerî nitelikli grupların değil, Soğdluların benimsediği, birleşik bir (Türk-Soğd) kültürünün yaratılması anlamına geliyordu. Soğdluların Türk kültür çevresine dâhil olması, Türk etno-linguistik gruplarla birleşmesi, öncelikle Soğd alfabesinin Türk fonolojisine uyarlanmasıyla ifade edildi. Bu durum, Türk ve Uygur Kağanlığı tarihinde Soğdca’nın birincil yazı sistemi olarak kullanılmasının önünü açmıştı.

¹⁸ Clauson aynı zamanda Orta Asya’daki Türk yazılarının tarihsel gelişimini tartışır ve burada Uygurca (Türkçe) metinlerde gözlenen ayırt edici özelliklerden ve bunların Soğdca ile olan ilişkisinden Uygur yazı sisteminin ortaya çıkışını kolaylaştıran bir araç olarak bahseder.

Esasında bu eğilim en başta sekteye uğradı. Fakat daha sonra yeni bir yazı sistemi¹⁹ olan Soğd alfabeli Uyğurca yazı sistemi oluşturuldu (Giraud, 1960, s.17-19).

Burada göz ardı edilmemesi gereken önemli husus ise Soğdca Türk Kağanlığı döneminde de kullanılmasına rağmen özellikle II. Türk Kağanlığı döneminde runik harflerle Gök Türkçe'ye öncelik verilmesidir. Nitekim Uyğurlar da önce Gök Türk alfabesini kullanmış daha sonra Soğd alfabeli Uyğurca yazı sistemini geliştirmiştir. Esasında II. Türk Kağanlığı'nın kendi alfabesini kullanmaya yönelik eğilimi ve bu alfabeden oluşan dil ile kitabeleri oluşturması muhtemelen dönemin yükselen diplomasi gücü olarak nüfuz sahasında kendi dillerini kullanmak istemelerinden kaynaklanmaktadır.

Soğdya'nın Yedisu'daki son tarihli yazı kalıntısı olan Kulan-sai (Chim-tash/Çimtaş) M.S. 1026 (394 I. Hüsrev'in altıncı ayı) tarihlidir. Kulan-sai yazı kalıntısı temelde 18 satırlık bir notasyondan²⁰ ibarettir ve burada esas olarak Türkçe erkek ve kadın isimleri yer alır. Erkek isimlerini hükümdar/kral anlamına gelen “xwβw” Soğdca kelime takip eder. Bir kadın isminden sonra ise imparatoriçe veya kraliçe anlamında kullanılan “x(q)atun” kelimesi gelmektedir. Fakat mevcut yazı kalıntısında yer alan diğer kelimeler tahribat nedeniyle tahlil edilemediğinden tarihsel bir değerlendirme yapmak oldukça güçtür (Livshits, 2008, s.368-388).

VI. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar Yedisu'nun ağırlıklı olarak Soğd kültürel özelliklerine sahip bir bölge olduğu söylenebilir. Ancak kişi adlarının Soğdca yerine Türkçe yazılması, Yedisu'nun Soğdca yazıtlarında Türkler arasında yaygın olan takvim türlerine rastlanması, esasında yerli Türk kültür unsurları ve Soğd kültür

¹⁹ Soğd yazısı, Türk Kağanlıklarının ötesinde, günümüze kadar gelen Moğol ve Mançu alfabelerinin gelişmesine de vesile olmuştur. Bu hususta önemli çalışmalar için bkz. Kljashtorniy, 1964, s. 44-50; Kyzlasov, 1991, s.62-85.

²⁰ Dilbilimde sembol veya karakter kısaltmasına verilen isimdir.

öğeleri arasında bir terkip ortaya çıktığını göstermektedir. Bu kozmopolit kültürün özellikleri, “*konusma ve yazma*” aracılığıyla sunuldu.

Soğdluların VIII. yüzyılda Asya coğrafyasındaki kazandığı etkinliğin anahtarı İpek Yolu boyunca inşa ettikleri koloni kent sisteminde aranmalıdır. Bu ticaret güzergâhında diğer topluluklarla yakın temasları onları ticaret, kültür ve diplomasi sahasında ön plana çıkarmıştır. Nitekim bu gelişmelerin ardında ise Batı Asya’nın demografik ve ekonomik değişimleri yatmaktadır. Soğdlar, V. yüzyılda Akhunların himayesinde belirli bir refah seviyesine ulaştıktan sonra bölgeyi VI. yüzyılda Türk Kağanlığı ele geçirmiştir. Böylelikle Soğdlar, Türklerin hâkimiyeti altında genişleyen coğrafi sınırlarda ticari pazarlar vücuda getirmişlerdir. Ayrıca bahsi geçen yüzyıllarda Çin’i istikrarlı hanedanların²¹ yönetmesi de VIII. yüzyıla kadar uzanan nizami bir diplomasiyi beraberinde getirmiştir.

1.2.2. Erken Soğd Ticarî Yayılmacılığı: Çin’de Soğd Kolonileri

Doğuya giden Soğdlu göçmenler, Türkistan kentinin yüksek dağları ile kuzey bozkırları arasındaki toprakları iskân etti. Tüccar olarak *İpek Yolu* boyunca birçok koloni kurdular. Semerkand’tan Çin Seddi’ne kadar uzanan *Soğd Yolu* bu sayede inşa edildi. Ayrıca ilk Soğd kolonilerinin kesin kuruluş tarihi bilinmemekle birlikte kâğıdın icat tarihi ile yakın zamanlara denk düştüğü tahmin edilmektedir. Soğd kaynaklarına ilişkin ilk doğrudan bilgi, kâğıt üzerindeki eski yazılardan ve belki de en eski Soğd metinlerinden gelmektedir. Nitekim *Eski Mektuplar (Ancient Letters)* bize Soğd kolonilerinin²² Thurman (Semerkand) veya Dunhuang’da var olduğunu bildirmektedir (Vaissière, 2005, s.199-224).

²¹ IV. yüzyılın başlarındaki olaylardan sonra Eski Mektuplar’da tasdik edilmiştir. Soğd-Çin ilişkilerinde bu mektuplar büyük önem taşımaktadır.

²² Örneğin, “T” ve “III” Harfleri bir tüccar tarafından yazılmıştır. Dunhuang (δrw'n) iken, 5’ harfi Guzang (kc’n) ile yazılmıştır. Bunlarda adı geçen diğer yer adları harfler arasında Jiuquan (cwc'n), Chang’n (“xwmt’n) ve Loulan (kr'wr'n) bulunur. Bu yer adlarının anılması bu şehirlerde ya bir Soğd topluluğu ya da ticaret kuruluşlarının varlığına işaret etmektedir. Ayrıca, bu mektuplar Soğdlu tüccarlar

Eski Mektuplar'dan 2 No'lu mektubun 19.-20. satırlarında bu durumun doğruluğu görülmektedir. Mektupta geçen ibare buradaki Soğd kolonilerinin varlığının en sarıh ifadesidir:

“ny's'y'nt' 'HRZY [] (x) ['s]t 100 'ztpyðrk”

“Semerkand'tan 100 asil var”²³ (Eski Mektuplar, No:2, Satır 19-20).

Walter Henning'in yorumladığı gibi, “Çin'deki Soğd kolonileri beklenmedik bir şekilde büyük bir güce işaret ediyordu. Dunhunang'da Semerkand kökenli 100 soylunun mevcudiyeti kasabadaki toplam Soğd nüfusun 1000 kişi civarında olduğunu” düşündürmektedir (Henning, 1948, s. 602-606).

Bu mektuplar, Soğd kolonilerinin Çin içindeki faaliyetlerini göstermektedir. Ancak bu noktada Soğd metinlerinin büyük bir bölümünün daha sonraki bir dönemden, yani M.S. VI. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar geldiğine işaret edilmelidir. IV. yüzyıldan itibaren Çin'de Soğd faaliyetine dair kanıtlar mevcuttur. Örneğin; M.S. III. yüzyılın ikinci yarısında Budistlerin, Maniheiztlerin ve Hristiyanların dinî misyonerliğine karşın Soğdlar Zerdüşt rahipliği ve Sâsâni Devleti'nin dinî politikasını benimseyerek bunların propagandasına yöneldi. Ayrıca, Turfan sanatında ve Koço, Murtuk ve Tuyuk gibi kentlerin mimarisinde İran ve Sâsâni özelliklerinin ortaya çıkması yeni Soğd göçleri varsayımını kuvvetlendirmektedir (Rong, 2012, s.338-396).

British Museum'daki Soğd el yazması belgelerde dikkat çeken bir husus vardır. Lengqie Shiziji'nin Hintçeden Soğdcaya çevrilen versiyonuna göre:

“Loyang'da bir Soğdli kolonisi de vardı. İmparator K'ai-Yuan'ın 16. yılında

“Loyang ya da Sarag şehriydi” demektedir (Yoshida, 1984, s.76-94).

(ya da belirli tüccar yazıları) tarafından ticareti yapılan veya aracı olarak kullanılan mal türleri ve bazı durumlarda bu malların miktarını ait veriler oluşturmuştur. Fakat mektuplarda kesin bir temellendirme ile bahsedilenleri tespit etmek zordur.

²³ Von Le Coq, Tarım Havzası boyunca bir dizi küçük devleti Soğd kolonileri olarak tanımladı ve bunlardan M.Ö. III. yüzyıla ait Çin yıllıklarından bahsedildi.

Esasında coğrafi olarak daha kuzeyde yaşayan Türklerin arasında bir Soğd kolonisinin varlığı, Edwin Pulleyblank tarafından keşfedildi (Pulleyblank, 1952, s.317). Çin kaynakları tarafından sağlanan bilgilere göre M.S. VI. yüzyıldan itibaren Soğd tarihi belgeleri mevcuttu. Nitekim 1956'da orta Moğolistan'da keşfedilen ve 1972'de yayınlanan M.S. 580-582 tarihli *Bugut Yazıtı* bu görüşü doğrulamaktadır.

IX. yüzyıla tarihlendirilen Karabalgasun'da bulunan bir başka yazıt da *Karabalgasun Yazıtı*'dir. Bu yazıt Soğd kültürel genişlemesinin Kuzey Moğolistan'a kadar uzandığını göstermektedir. Bu belge, Soğdca yazının en kuzey sınırlara ulaştığının önemli kanıtıdır.

Rong, göç şekillerine göre Çin'deki Soğdlu yerleşimlerinin ve göçün dağılımını kapsamlı bir şekilde incelemiştir. Araştırmasında ortaya çıkan en ilgi çekici nokta, kasabaların yeniden adlandırılması ve Soğdlular tarafından yeni kasabaların kurulmasıdır. Örneğin, Tarım Havzası'nın batı çevresinde bulunan Qiemo şehri, Shazhou Yizhou Dizhi ve Shouchang Cheng Dijing tarafından M.S. 676 yılında İmparator Gaozong hükümdarlığı sırasında Boxian-zhen olarak adlandırılmıştı. Bu bağlamda, Kaianling Mozolesinde yabancı kralın figürlü taşı bize kentin liderinin (zhu) Fudiyan soyadlı Soğdlu olduğuna işaret eder (Rong, 2012, s.342-343).

Bu durumda Fudiyan'ın hâkimiyet kurduğu şehir Soğdya'daki Kuşaniye (Semerkand ve Buhara arasında yer alır)'dir. Benzer bir şekilde, Qiemo'nun komşu kasabası olan Turfan yakınlarındaki *Shanshan*'da (Piçan İlçesi) Sui Hanedanı'nın etkisinin azalması nedeniyle idare, Semarkand'ın yöneticisi Kang hanedanından *Kang Yandian* tarafından devralındı. (Rong, 2012, s.342-343). Soğdluların yeniden yerleşmesi sonucunda burası *Dinahe-cheng* olarak adlandırıldı. Ancak, M.S. 675 yılında Shazhou yönetimi altına girdiğinde ise *Shicheng-zhen* olarak isimlendirildi (Rong, 2012, s.342-343).

Bu vakalar, Soğdluların kendi ülkeleri dışındaki sosyal ve ekonomik nüfuzunun sınırlarını temsil etmektedir ve onların yerleşim sistemindeki eğilimleri açığa çıkarmaktadır. Nitekim Soğdlular ya kentlerini yeniden inşa ettiler ya da azalan yerleşim bölgelerinde yeni şehirler kurdular. Daha da önemlisi, bu şehirler Batı Orta Asya'da (örneğin Yedisu'daki) sergilenen gelişmiş şehir kültürlerini ve ileri düzey tarım bilgilerini yansıtmaktadır.

Çin'deki Soğdluların ticari ve kültürel faaliyetlerinin izlerine, Turfan bölgesinde ve Dunhuang'da bulunan birçok resmî ve özel belgelerde²⁴ tesadüf edilmektedir (Skaff, 2003, s.475-524). Bu belgelerdeki Soğdlular, temel olarak Çinceye çevrilen adlarıyla tanınırlar. Resmî Çince belgelerdeki Soğdluların soyadları²⁵ çoğunlukla Soğdya'daki yerel bölgelerin adlarıdır (Ikeda On, 1965, s.61). Örneğin, Çince soyadı *Kang* olan birisi Semerkandlı, *An* soyadını taşıyan birisi ise Buharalı idi ve bu türden örnekleri çoğaltmak mümkündür. (Xiang Da 1957, s.12-24).

Ancak Çin'de yaşayan Soğdluların tanımlama işaretleri olarak toponimlerin kullanımıyla ilgili sorunlar yaşanmaktadır. Rong, Soğdlular ve gayri Soğdlu kesimler arasındaki çatışmanın Soğdya'nın diğer etnik gruplar (Soğdya dışı) arasındaki boy adlarının yayılmasına katkıda bulunan başlıca faktörlerden biri olduğunu gözlemledi (Rong, 2001, s.148-150). Bunun sonucunda, karma ırklı Soğdluların, Soğdya kentleriyle çok sayıda (anne veya baba kökenli) bağlantıları olabilirdi ve soyadı bu bağlantıyı muhafazada önemli bir işlev görüyordu.

Ayrıca Çin'de kalıcı olarak ikamet eden birçok Soğdlunun da Çince adları vardı. Çin'e yerleşen Soğd-Türk kökenli ailelerin, asaleti ifade eden *Aşına* kısaltılmış

²⁴ Erken Orta Çağ döneminde (M.S. VII.-VIII. yüzyıl) Turfan ve Dunhuang'dan Çin resmî ve özel belgelerinde temsil edilen Soğd ticaret diasporası konusunu birincil ve ikincil literatüre üzerinden inceleyen teferruatlı bir çalışma için bkz. Hansen, 2005, s.283-310.

²⁵ Bu atamanın dokuz yönetim ve şehir biçiminin adını temsil ettiği anlaşılmaktadır: Bunlar; Buhara (Anguo), Semerkand (Kangguo), Kuşan (Heguo), Māymurgh (Miguo), Kaşgar (Shiguo), Kaputana (Caoguo) Sutrushana/Usrüşene (Dong Caoguo), Isfahan (Xi Caoguo), Çaç (Shiguo) detaylı bilgi için bkz. Yoshida, 2003, s.35-67.

bir biçimi olan *Shi/Şi* soyadını kabul ettikleri de bilinmektedir (Chavannes, 1903, s.47). *Shi* soyadı, başlangıçta Keon Soğdluların soyadı olarak değerlendirilmişti (Luo, 1996, s.185-216).

Edwin Pulleyblank bu bağlamda, bu aile adının (*Şi* soyadı) yalnızca Çin'deki Soğdlular tarafından kullanıldığını iddia etti (Pulleyblank, 1952, s.320-321). Diğer aile adı (soyadı), örneğin *An* veya *Şi*, Han döneminde Partlar gibi başka etnik kökenli kişiler tarafından kullanılmıştı. Öte yandan Jonathan Skaff, belirli bir Soğdya koloni şehrinde doğuma doğrudan referans vermenin, Çin kaynaklarında kayıtlı Soğdlular için en iyi kimlik muhafaza biçimi olduğunu vurguladı (Skaff, 2003, s.479).

Kang ve *An* gibi soyadı olan insanlara dair Turfan ve Dunhuang'dan elde edilen tarihsel veriler, Soğdluların çoğunlukla Turfan ve Dunhuang'da yerleşimlerini genişlettiği ve ticari faaliyetlerini sürdürdüğü görüşünü gündeme getirmiştir. Esasında bu durum, Soğd dilindeki yazılmış belgelerle de kanıtlanmıştır (Semenov, 2002, s.173).

Resmî Çince belgeler ise, Soğdlu gibi Çinli olmayan tüccarları adlarının bir parçası olarak *Shanghu/Şangu* (kelimenin tam anlamıyla, Çinli olmayan satıcıları) kullanarak ayırt eder (Vaissière, 2005, s.130-133; Wu Zhen, 2002, s.15-21). Çin'de seyahat ederken Soğdluların ve diğer göçmenlerin Çin yetkili makamlarının verdiği kimliği taşıması zorunluydu. Çin'de ticari konaklama ve seyahat, resmî yöneticiler tarafından verilen *guosuo* ve *gongyan* denilen iki tür seyahat izniyle kontrol edilirdi. Birincisi, satıcıların Tang Hanedanlığı boyunca kısıtlamasız yolculuklara çıkmalarına izin veren geçiş kısıtlamaları mevcut olmayan bir tür pasaporttu. İkinci ise, spesifik varış noktaları arasında câri idi ve kullanımı sınırlı süreli yolculuklarla kısıtlanmıştı (Arakawa Masaharu, 2005, s.232).

Turfan bölgesindeki Soğdluların hareketlerini ayrıntılı olarak anlatan kayıtlardan birinde şöyle bilgiler bulunmaktadır:

“Yaklaşık M.S. 600 tarihinde yapılan 37 ayrı vergi ödeme makbuzu kayıtlarına göre, vergi ödeyen 49 tüccardan 41’i Soğdlu soyadlarıyla ayırt edilebilmektedir (Hansen, 2005, s.290-291)”.

M.S. 707 yılında bir ev sahibi, Turfan’daki Chonghua Township, Anle (Barış ve mutluluk) adlı bir köyde hükümetin yaptığı nüfus sayımına göre 23 haneden 19’nun Soğdlu (bu hanelerin adları da son isimleriyle anılıyor) olduğunu anlatır (Skaff, 2005, s.314-315). Bu veri, Soğdylıların Turfan vahasında ve muhtemelen Çin’in başka yerlerinde kurduğu bazı köy ve kasabaları olduğunu göstermektedir.

Çin’deki Soğd yerleşimleri, özellikle de Turfan ve Dunhuang’da, Çin Hanedanlığınca aday gösterilen yöneticiler tarafından idare edilirdi. Soğdlu yöneticinin ofisine *sabao* denirdi. Bu, Soğdca “*rtp*” kelimesi ile aynıdır ve bir karavan lideri anlamına gelir (Dien, 1963, s.335-346; Sims-Williams, 1996, s.45-67).

Sui ve Tang hanedanlıkları sırasında Çin’deki Zerdüşt tapınakları ve bu unvanın kullanımı hakkında Rong tarafından yapılan iki önemli çalışmada, terimin ilk başta Çin yazımına aktarıldığı gösterilmiştir. Soğdya’daki *sabao*²⁶ ibaresine dair döneminin en erken kaydı, Eski Mektuplar koleksiyonunun 5 No’lu mektubunda yer alır (Grenet, 2001, s.98). Bu unvanın Soğd toplumunun siyasi ve dinî liderini tanımlayan metaforik ruhani bir tanımlamadan bürokratik bir terime dönüşmesi, VI. yüzyılın ortalarında gerçekleşti (Rong, 2003, s.32-35). Soğd *sabaolarının* çoğu hem Çin resmî tarihî kayıtlarından hem de zengin bir şekilde süslenmiş mezar epitaflarından tanınmaktadır (Lerner, 2005, s.1-51).

²⁶ Arkeolojik kanıtlara ve ilgili bibliyografyalara dayanan “*sabao*” teriminin tarihsel ortamına ilişkin bir tartışma için bkz. Rong, 2003, s. 32-35.

“*i sabao*”ya ek olarak Dunhuang’daki terk edilmiş Soğdlu bir kadın olan Miwnay’nin Semerkand’taki annesine yazdığı bir mektup, bize Çin’deki Soğdlu topluluklarında başka yöneticilerin olduğunu göstermektedir. Mektubunda “*i β ‘nkr’*” kelimesi dikkat çekmektedir (Sims-Williams, 2005, s.181-193). Bu kelimenin anlamı ise danışmanlık yapan ve yardım alınan “*tapınak kâhini*” olarak belirlenmiş ve mektupta (*β ‘zkr ‘m*) şekliyle yer almıştır (Sims-Williams, 1996, s.45-46).

Çin’deki Soğdlu topluluklarındaki, kolonilerdeki yönetim yapısı ve sosyal düzen hakkında ayrıntılı kayıtlar mevcut değildir. Fakat Soğd toplumlarında farklı idari-dinî yetkilerle hizmet veren, *sabao* (baş lider), vergi toplayıcısı ve rahip gibi unvanlara sahip yönetici statüsünde grupların varlığı, Soğd kolonilerindeki sosyal ve idarî düzenin otonom yapısını da göstermektedir. Örneğin; bu kurumlardan biri de Soğdlu (Zerdüş) kutsallarına adanmış bir tapınaktı. Çin kaynaklarında bu tür tapınakların varlığı Turfan, Hami ve Dunhuang şehirlerinde belirtilmektedir. Bu şehirlerin tapınakları birkaç nesil boyunca inşa edilmiş ve Soğdluların doğuya göçleriyle korunmuştu (Sims-Williams, 1996, s.181-193).

VII. yüzyılın ortalarında bağımsız, özerk hiyerarşiye bir şekilde uyumlu hâle getirilerek daha kontrollü hale gelen Soğdlu toplumlarının resmî konumunda bir değişiklik görüldü. Soğdlular, VII. ve VIII. yüzyılların ikinci yarısında unvan hiyerarşisi olmadan ilçelere gönderildi (Vaissière, 2003, s.25). *Sabao* ve Soğdlulara yapılan özel yazımlar, Çin’in tarihî kayıtlarından kademeli olarak kayboldu. Bu durum, büyük olasılıkla Soğdluların An-Luşan²⁷ (M.S. 755-763) liderliğindeki meşhur ayaklanmadan sonra kaynaklandı (Pulleyblank, 1955, s.14-17).

²⁷ An-Lushan (An- “Buhara” veya oradan gelen kişiyi belirten bir Çince terim; Lu-Shan- Soğdca adının “*rwxsñ*” “parlayan”, parlak’ın Çince çevirisi). An-Lushan, Tang sarayında tercüman olarak idari hizmetine başladı ve daha sonra Ho-Pei valisi görevine terfi etti, eğer Tang’a karşı isyanı başarılı olsaydı, Orta Çağ’ın tek hükümdarı olacaktı. Biyografik rehber, birincil kaynakların açıklamalı çevirisi ve Çince olarak mevcut üç biyografiden birine dayanan konunun kronolojik açıklaması Des Rotours, 1, 1962, s.285-294).

Soğdlular da kendi ülkelerinde dil ve kimlik açısından benzer değişikliklerle karşı karşıya kaldılar. VIII. yüzyılın başlarında Arapların bölgeyi ele geçirmesi, kısa bir süre önce Soğdcanın yerini aldığı düşünülen Yeni Pers'in ortak dile dönüşümünü hızlandırdı ve yeni bir dini ortaya çıkardı. Soğdya'nın İslamiyet'e ve Yeni Farsçaya geçişi kademeli süreçlerdi, ancak etkileri önemliydi (Makdisî (Muqaddasi), 1994, s.296)²⁸.

Bölgedeki demografik ve dil değişiklikleri, XI. yüzyılın Soğdya'sının kültürel ve dilsel kimliğinin ayırt edici unsurlarının zayıfladığını göstermektedir. Bölgede Farsça ve Türkçe konuşan insanların kitlesinin arttığı da bilinmektedir. Metinlere ve epigrafik anıtlara ek olarak Soğdlulardan ya da daha doğrusu dillerinden geriye kalanlar Yagnobi dilidir. Yukarı Zerefşan Vadisi'ndeki Yagnob halkı arasında ve aynı zamanda Anadolu'da da bu dil konuşulmaktadır. Orta Tacikistan'ın Hissor sıradağlarının vadilerinde bir dizi alanda da bu dil korunmaktadır. Yer adı olan Soğdya (Sughd) günümüzde Tacikistan Cumhuriyeti'nin kuzey bölgesini belirtmek için kullanılmaktadır.

1.3. Soğdya'nın Politik ve İdari Düzeni

Soğdya, bilinen anlamda merkezî devlete sahip bir imparatorluk ya da tek bir tekel tarafından yönetilen bir toplum değildi. Soğdya her biri yarı bağımsız bir hükümdara sahip yarı otonom ilkelerle idare edilen şehir devletlerinden müteşekkil bir federasyon görünümündedir.

Semer kand geleneksel olarak Soğdya'nın çoğu zaman başkenti olarak görülürdü, burası en güçlü hükümdarların oturduğu ve diğer tüm eyaletlerin kısmî

²⁸ X. yüzyılın ikinci yarısında Mukaddesî'nin yazısı, Soğdca'nın devam eden kullanımına tanıklık eder: Al-Sughd'un dili ona özgüdür ve Buhara'nın kırsal bölgelerinin oldukça çeşitli olan, ancak aralarında anlaşılabilir dillerle yaklaşık olarak aynıdır. Onlara ve muhterem Muhammed b. El-Fazl'ın onun içinde sık sık konuştuğuna şahit oldum (Makdisî, 1994, s.296). Benzer şekilde, XI. yüzyılın başlarında bir bilge olan Al Biruni, Soğd takvimi ile Harezmi takviminin bir karşılaştırmasını sağladığı eserlerinde kapsamlı bir Soğdca bilgisini gösterir. (Biruni, 1957, s.253-257). Her iki bilgi de Soğdca'nın Arap fethinden en az 300 yıl daha varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

merkezi ittihaz edilen şehirdi. Fakat Soğdya *şehir devletleri* birbirinden bağımsız olarak gelişmişti. Hükümdarları, Çin gibi komşu ülkelerin daha güçlü hükümdarına bağılıklarını bildirseler de yerel asillik şehir halkı tarafından belirlenirdi (Chavanness, 1903, s.135-136)²⁹.

Soğdya sikkeleri ve yazılı kayıtlarındaki *e šd* (*xšyry*) ve *afšon*³⁰ unvanlarının işaret ettiği üzere Soğdya’da yerel bağımsız güçlü bir hükümdarlık algısı mevcuttu (Smirnova, 1970, s.22-23; Frye, 1996, s.195). Bununla birlikte, Soğd belgelerine göre *MLK* yani kral unvanı kullanılmaktadır. Ayrıca Mugh belgelerinde, *Don Wšt* unvanı, Semerkand’ın Tanrısı Soğd’un kralı olan Bay Y’nin *MLK sm rknc’ti* şeklinde kullanımı da mevcuttur (Siniri, 1962, s.56).

Bereketli nehir havzalarında yer alan Soğd topraklarının ekonomisinin temeli ise tarımdı. Topraklar, Zerefşan ve Sır Derya (Seyhun) nehirlerine bağlı yapay kanallarla sulanıyordu. Buna göre, Soğd hiyerarşisinde ülkeyi yöneten aristokratlar, bölge tarihi açısından çiftçi sınıfından daha önemli roller oynamıştı. Olga Smirnova’nın Soğd sosyo-ekonomik yaşamını konu alan çalışmalarında öne sürdüğü gibi, sosyal yapılaşma “*ztkr-okur/yazar*”, “*kr-tüccarlar*” ve “*k’rykr-işçiler*” olarak sıralanmıştı ve bu zümreler yerel ekonominin birer parçasıydı (Smirnova, 1970, s. 38-68).

Dahası, özellikle Soğdya’da Orta Asya’ya özgü bir kurum da mevcuttu. Bu kuruma *chakar/kakar/çakar* ismi veriliyordu ve içerisinde paralı askerler yer alıyordu (Frye, 1996, s. 194). Yerel Soğd yöneticileri, ticaretin öneminin farkına vararak askerî

²⁹ Kang (Semerkand) ve Shi’nin (Ki-on) ülkeleri açıklamasının yer aldığı Tang huiyao-1998, 99.1774, 1777, Xianqing’in 3. yılında (M. S. 658, Tang Hanedanlığının Batı Türklere karşı kazandığı zaferden sonra) “İmparator Gaozong Dong adlı bir ordu komutanı gönderdi. Bu iki ülkeye Jisheng, ilgili ülkeleri Çin atadı. Tang yönetimi tarafından atanan ilk Soğd vasalı Semerkand Kralı Varkhuman (Avarumon)’dır”. Batı bölgelerinden bu yana, imparator ürünlerin geçmişteki ve şimdiki kurumları sorgulamak için ayrı ayrı Semerkand’a, Toharistan’a ve diğer ülkelere (bu bölgelerin) elçileri gönderdi, çizim yapmak (sorgu sonuçlarını tahta sunmak) için” bkz. Stark, 2009, s.8-10. Ayrıca söz konusu olay için kaynaklarda kesin tarih verilmiştir: 14 Haziran 658.

³⁰ Afšon kelimesi Soğdca, feodal bey anlamına gelmektedir.

hizmetler ve kişisel savunma için bu kuruma ihtiyaç duymuş olabilirdi (Vaissière, 2005, s.139-149).

Soğdya, esasında kısmen feodal tipte bir toplum modelini yansıtmaktadır (Marshak, 2001, s.230-232). Bölgede serbest pazar ortamı mevcuttu. Nitekim ekonomik faaliyetler sadece şehir sınırları ile kısıtlı kalmaz, dağlık bölgelerdeki arazilerde de çiftçi sınıfı tarafından kontrol edilirdi. Ayrıca, şehirden uzak yaşayan ve sadece tarım arazileri ile ilgilenen köylü sınıfın eğlence bahçeleri ve av parkları olarak belirlenmiş özel arazileri de mevcuttu. Bu arazilere Soğdca “*pr4yz*” denilirdi ve anlamı cennet bahçesiydi. Bu kelime aynı zamanda Mugh Dağı’ndaki A-5 Soğd belgesinde de geçmektedir ve bu kelime o dönemde “*cennetin reisleri/yöneticileri*” anlamına gelmektedir (Mugh Dağı Belgeleri (The Mount Mugh Documents), A-5, M.S. 722). Bazı araziler ise arazi sahibi olmayan çiftçilere- “*kyrs*” veya zanaatkârlara kiralanırdı (Livshits, 1962, s.181).

Soğd ekonomisi, tarıma ek olarak hem yerel hem de uzak mesafelerde ticarete bağlıydı. Soğd ticaretinin kökeni kesin olarak belirlenememekle birlikte, ticari faaliyetlerinin Ahameniş dönemine kadar uzandığı düşünülmektedir (Vaissière, 2005, s.20-24). Soğdya’dan çıkarılan özel taşlarla ilgili Ahameniş kralının bir kaydı bulunmaktadır. Bu cevherlerin menşei, tedarik miktarı ve çıkarılma usullerine ilişkin sorular hâlâ belirsiz olsa da bu kayıtlar, Soğdluların ticari faaliyeti ile ilgili en erken referans olabilecek niteliktedir.

Soğd ticaretinin kökenlerini belirlemekte güçlük oluşturan nokta esasen Soğd kaynaklarının yetersizliğidir. Ancak Çin’de bulunan Soğd materyalleri, Çin metinleri³¹ ve somut kültür ürünleri tarafından sağlanan bilgiler neticesince çok daha eskiye dayanan bir ticaret ağının varlığı bilinmektedir (Pulleyblank, 1952, s.317).

³¹ Yeni Tang tarihinde kaydedilmiş ifadeler şu şekilde yer almaktadır: “5 yaştan itibaren ticareti öğrendikleri, 12. yaşlarına ulaştıklarında komşu bir eyalete iş yapmak üzere gönderildikleri” detaylı bilgi için bkz. Watson, 1983, s. 553.

Soğdluların ticari faaliyetleri hakkında bazı bilgiler içeren tek Soğd metni, *Ancient Letters (Eski Mektuplar/Kadim Mektuplar)*'da yer alan M.Ö. 313 tarihli belgedir.

Etienne de La Vaissière'ye göre, bu özel mektuplar Soğd ticaret ağının varlığını kanıtlayan tek belgedir. Bunlar sadece Soğd tüccarlarının oluşturduğu ortak bir ticari ağ faaliyeti değildi, aynı zamanda dönemin diğer çağdaş toplumlarını uzaktan kontrol etmeyi amaçlayan ekonomik ve sosyal bir vasıta işlevine de sahipti (Vaissière, 2005, s.23).

1.4. Yazı, Din ve Medeniyet: Soğd Kültür Unsurları

1.4.1. Soğd Dili ve Filolojisi

Bir etnik grup olarak Soğdlular, dili Soğd³² olarak da bilinen Doğu İranlı bir halktı. Soğd yazılı kaynaklarına göre, Soğdlular kendilerini “*kuğu*” anlamına gelen “*sΔyk-nk*” terimi ile ifade ediyorlardı. Onların dili Orta İran dil grubunun doğu şubesine aitti (Skjarvo, 2006, s.503-504). Ancak Soğd ortografisi, Ahameniş döneminde Pers İmparatorluğu'nun ana yazma sistemi olan Aramca/Aramice adlı Semitik dilden türetildi. Sonuç olarak Soğd dili ortografisinin kökeni, Soğdya'nın Ahameniş Hanedanlığı altındaki Pers İmparatorluğu'na ilhak olduğu zamandan itibaren geliştirilmişti (Pyankov, 1993, s.514-515).

Soğd dili, üslupbilim açısından Pehlevice, Partça ve Harezmece gibi diğer İran dillerinin metinleriyle birçok özelliği paylaşmaktadır³³. Bilinen en eski Soğd yazısı, Afrasyab (Semerkand) bölgesinde bulunan bir çömleğin üzerindeki yazılardır. Bu yazma, iki kelime ve kişisel isimlerden oluşmaktadır. Diğer antik Soğd yazıları ise adı açıklanmayan bir Soğd Kralı tarafından M.Ö. 200-130'de yazılan Soğd sikkelerindeki

³² Soğd dilinin tarihsel gelişimi, yayılım sahaları, lehçeleri ve Soğd dili üzerine yapılan çalışmaların detaylı incelemesi için bkz. Vasiliy Vladimiroviç Barthold, “Soğd ve Tohar Dilleri Hakkındaki Meselelere Dair”, çev. Başak Kuzakçı, *Gazi Türkiyat*, 2021/28: 199-207.

³³ Bu üç dilin benzerliği hususu alfabelerinde 22 harfin bulunması ve Aramice ideogramların kullanımı olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; oğlum kelimesi vb.

efsaneleri anlatan kısa yazmadır. Bu sikkelerde “*Şaştam(?)*, *Sarktı(?)* ve *Hprwnh(?)*” gibi kişisel adlar yer almaktadır (Zeymal, 1983, s.250-251)³⁴.

Soğd ortografisinin gelişiminin incelenmesine olanak sağlayan bir diğer eski Soğd metni Kül’töbe’de³⁵ bulunan yazıdır (Williams ve Grenet, 2006, s.95-111). Arkaik ortografik özellikler³⁶ ve şu anda bilinen Soğd metinlerinde kanıtlanmayan belirli ideogramların kullanılması Kül’töbe Yazıtı’nın, Soğd metinlerinden³⁷ önemli ölçüde daha erken olduğunu ortaya koymaktadır (Williams, 1985, s.7-9).

Soğdya’daki uzun yazılı materyallerin çoğu, Maniheist, Hristiyan ve Budistlerin dinî metinleriyle temsil edilmektedir. Bu el yazmaları, büyük olasılıkla IX. ve XIII. yüzyıllar arasında üretilmiştir. Çünkü bu yazmalar daha önceki yüzyılların el yazmalarından yeniden oluşturulmuştu. Soğdya’daki ikinci en büyük yazılı materyaller ise mektuplar ve resmî belgelerden³⁸ oluşmaktadır (Lurje, 2012, s.433-460).

Soğdya’daki metinler, edebîyat bağlamları açısından Aramice merkezli ortografların kullandığı yapıya benzer şekildeydi. Bu metin kategorilerindeki yazı tiplerinin veya ortografinin çeşitliliği dikkat çekicidir, çünkü her biri farklı bir yazı tipiyle yazılmıştır. Soğd orijinal veya kıvrımlı yazısı, özellikle Budist, Hristiyan ve Maniheist dinî metinlerinde ortaya çıkmaktadır. Ancak Soğd Hristiyan metinlerinin çoğu, bazı değişiklikler gösterse de Doğu Kilisesi’nin resmî metni olan Süryanice

³⁴ Orta Asya’dan gelen madeni paralarla ilgili diğer en eski Soğd (Aramice) yazıları için bkz. Mitchiner, 1973, s. 26-27.

³⁵ Kultobe, Güney Kazakistan’daki Türkistan bölgesinde, Soğd yazılarının keşfedildiği bir yerdir. Arkeolojik analiz için, bkz. Poduşkin, 2005, s. 133-139.

³⁶ Özellikle γ/G, y, p, c/-ve š harflerinin şekilleri dikkat çekicidir. Öte yandan, bazı harflerin sık sık iki parça halinde yazılmış olan s ve t gibi beklenmeyen bir biçimi vardır. Detaylı bilgi için bkz. Williams & Grenet, 2006, s. 95).

³⁷ Bahsedilen metinler, 1907 yılında Sir Aurel Stein tarafından Çin’in sınır duvarında bulunan ve daha önce Dunhuang ile Loulan arasındaki yolu koruduğu düşünülen, gözetleme kulesinde keşfedilen mektuplardır.

³⁸ Tacikistan’da Soğd metinlerinin en son keşfi, 2011 yılında Hisorak Citadel’in (Martshkat) ekonomi metinleridir.

yazım çeşidi ile yazıldı. Maniheist metinler ise Soğd harflerin genel tarihsel kurallarını takip etmekteydi (Durkin-Meisterernst, 2000, s.161-178).

1.4.2. Soğd Yazılı Materyalleri ve Yazıtlar

Eski Mektuplar, Tacikistan'dan gelen belgeler ve Kuzey Pakistan'ın kaya yazıtlarının dışında, Soğd dili bölgenin üç büyük dinî olan Budizm, Maniheizm ve Hristiyanlıkla ilgili dinî metinlerle tanınmaktadır. Burada dikkat çeken husus ise bu farklı dinlerin temsilcilerinin farklı alfabeler benimsemeleridir. Bu nedenle, kelime dağarcığındaki farklılıkların yanı sıra, metin farklarını açıklayan başka izahatlar da vardır. Materyaller farklı coğrafi konumlardan geldiğinden, diyalektik farklılıklarından da bahsetmek mümkündür. Buna rağmen yazılı materyallerdeki diyalektik farklılıklar nispeten daha azdır. Bunlar daha çok kronolojik özellik gösterirler. Bunun sebebi ise Soğd müelliflerinin diyalektolojik bağlamda ortografik alışkanlıklarından kurtulamamalarıdır. Ayrıca paleografi ve dilbilimsel analiz, materyallerin farklı zamanlara ait olduğunu da göstermektedir.

1.4.2.1. En Eski Yazılı Metin: Eski Mektuplar

Soğd dilinin en eski anıtı olan bu mektuplar, Sir Aurel Stein tarafından 1907'de Kansu Eyaleti'ne yapılan keşif seferi sırasında bulundu (Stein, 1909, s.33-35). Dunhuang kentinde bir gözetleme kulesinin kalıntıları arasında dar bir geçidi temizlerken Stein, birkaç tahta tabletle birlikte bir mektup demeti buldu. Duvarlar muhafaza işlevi görerek belgelerin günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Bahsedilen gözetleme kulesi, Jade/Yeşim Kapı'nın batısında idarî ve kültürel merkez Dunhuang'ın muhafazasından sorumluydu. Kulede keşfedilen mektuplara, muhtemelen buradaki Çin garnizonu, o dönemde batı ülkeleri Çin tarafından tehdit olarak görüldüğü için el koydu. Tahta levhâlarda Han dönemine ait yazılar gösterildiğinden dolayı mektuplar önce M.S. III. yüzyıla tarihlendirildi. Kâğıt

üzerindeki 8 mektupta Stein'in İran kökenli olduğunu tahmin ettiği bilinmeyen bir dilde yazılar vardı. Arkeolojik ve paleografik kanıtlara dayanarak Stein mektupları M.S. II. yüzyılın ilk yarısı olarak tarihlendirdi (Cowley, 1911, s.159). Nitekim mektuplar üzerine yapılan modern incelemeler neticesinde mektuplar M.S. 313-314'e tarihlendirilmiştir (Grenet, Sims-Williams, 1987, s.101-122; Sims-Williams, 1985, s.7-9). Soğd, *Eski Mektupları* Soğdca ve Soğd yazısı hakkında en erken tarihli ve önemli bir örnek teşkil etmenin ötesinde İpek Yolu rotasının doğusu boyunca uzanan Soğd kolonileri ve Soğd ticareti hakkında benzersiz bilgiler sunmaktadır.

1.4.2.2. Budist Materyaller

Budist metinler, Çin'in Kansu Eyaleti'ndeki Dunhuang yakınlarında Bin Buda'nın mağaralarından birinde bulundu. 1900 yılında bu mağaralardan birini restore eden bir rahip, duvarlı bir kütüphane keşfetti. Kütüphanenin XI. yüzyılın başında kapatıldığı varsayıldı. 1907'de Sir Aurel Stein mağaraları ziyaret etti ve burada bulunan gizli şapele girdi. Sıkıca sarmalanmış binlerce paket arasında, daha sonraları "*Budist Soğd*" metinleri adı verilen belgelere ulaştı (Stein, 1912 s.187).

1908 yılında ise Paul Pelliot aynı kütüphaneyi ziyaret etti³⁹. Böylelikle, Soğd metinlerinin çoğu Bibliotheque Nationale de Paris'e geldi, birkaçı ise British Museum'a gönderildi. 1914-1915'te bir Rus seferi sırasında Sergey Fyodoroviç Oldenburg mağarayı, Pelliot'un ardından ziyaret etti ve ülkesine üç Soğd el yazması metin parçasını götürdü. Oldenburg bu Soğd parçalarını, St. Petersburg Bilimler Akademisi'ne teslim etti (Gharib, 1965, s.23-28).

Hindistan'dan Soğdya'ya yayılan Budizm, Soğd misyonerleri tarafından öncelikle Türkistan topraklarına, ardından Çin'e taşındı (Gauthiot, 1912 s.357-367). Soğdya'da herhangi bir Budist belgeye rastlanılmamıştır. Çin kaynaklarında ise

³⁹ P. Pelliot, "Use Bibliotheque Medievale Retrouvee au Kan-Su"

Buhara ve Semerkand'tan gelen Budist rahiplerin Çin'deki faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Nitekim Pelliot, M.S. II. ve V. yüzyıllar arasında birçok Budist çevirmenin Soğdca isimler kullandıklarını tespit etti. Bu minvalde, Budizm'in Çin'e yayılmasında Soğd misyonerlerin öncü olduğu düşünülmektedir (Gharib, 1965, s.23-28).

Soğd Budist metnlerinin biri hariç, hiçbirisi tarihlendirilmemiştir. Araştırmacılar söz konusu Budist metnlerin tahmini tarihlerinin VI. ve IX. yüzyıllar arasında olduğunu belirlemektedirler. En uzun Budist metinlerden biri olan *Sira Des Effets Du Bien Et Du Mal (SHE)*, Çince versiyonu yardımıyla tercüme ve tahlil edildi. Soğd dilinde yazılmış birçok Çince kelimenin karşılığı bu metin sayesinde tespit edildi. Böylece araştırmacıların Çince versiyonun orijinal olduğu yönündeki görüşleri güçlendi. Söz konusu Budist metnin Soğd versiyonunun tahmini tarihî M.S. 700-800 arasıydı. Soğd-Çince iki dilli olan başka bir metin ise Çin orijinal kısmına sadık kalınarak tercüme edildi (Gauthiot, 1912 s.357-367).

En uzun Budist Soğd metinlerinden bir diğeri *Vessantara Jataka'nın (VJ)* bir versiyonudur. Birçok tekrarlayan pasaja sahip bu uzun hikâye, Budist Soğdca sözlüğünün büyük bir kısmını oluşturur. Ayrıca yukarıda sözü geçen metinler E. Benveniste tarafından Paris elyazmalarında *Textes Sogdiens, 1940 Paris, (TSP)* başlığı altında yayımlandı (Henning, 1946, s.713-740).

F. V. K. Müller, Sir Aurel Stein tarafından kurtarılan Budist metinler üzerinde çalışanlar arasında öncülerdendir. Onun üzerinde çalıştığı Budist koleksiyonu, *Vim, Into, Vaj, Padma, Dhu, Did* gibi en uzun metinlerden, metinlerin İngilizce çevirilerinden ve notlardan oluşmaktadır. Ayrıca Budist terminolojisinin Çince-Sanskritçe-Soğdca derlemesini içeren bir sözlük de bu koleksiyona dâhildir (SPA, 1934 s.504-607). Alman koleksiyonunun Budist metinleri F. W. K. Müller ve W.

Lentz tarafından *Soghdische Tester II* başlığıyla yayımlandı. Bu yayın hem Budist hem de Hristiyan metinleri içerir (SPA, 1934 s.504-607).

Rusya'ya incelenmeye götürülen birkaç Soğd Budist parçası F. Rosenberg tarafından 1: “*Bir Masal Parçası*” ve 2: “*Bir Sutra Parçası*” olmak üzere iki bölümde yayınlandı. Bu parçaları “*Asya Müzesi'nin Budist Soğd Parçası*” izledi (Izv, 1927, s.1375-1398). Rus koleksiyonuyla ilgili en son yayın A. N. Ragoza tarafından yapıldı, “*Sogdijskie Fragmenty Central no Asiatiskogo Sobraniya Instituta Vostokvedeniya*, (Moskova 1980). Bu yayın daha sonra N. Sims-Williams tarafından gözden geçirildi ve o, “*Leningrad'ın Soğdiyan Parçası* (1981), çalışmasında Rus koleksiyonuna atıfta bulundu.

Budist materyalleri arasında 1980 yılında N. Sims-Williams ve Harry Halen Helsinki tarafından üç Budist Sutra'dan bazı küçük metinler yayınlandı. Bu metinler Finlandiya'nın Mannerheim koleksiyonunda bulunmaktadır.

Budist Soğd çalışmaları hakkında en son bilgiler David A. Utz tarafından verilmektedir. Utz'un araştırma ve incelemeleri Stein (1907-1933) tarafından keşfedilen Budist Soğd malzemelerini ele almaktadır (A Survey of Buddhist Sogdian Studies, Tokyo, 1980).

1.4.2.3. Maniheizt Materyaller

Çin'in Xinjiang (Loulan) Eyaleti'ndeki Turfan bölgesine, XX. yüzyılın başlarında Berlin Müzesi tarafından gönderilen dört Alman heyeti Maniheizt materyalleri keşfetti. Soğd eserleri, modern Turfan kasabasına yaklaşık 12 mil uzaklıktaki yıkık bir şehir olan Yar-Khoto/Khara-Khoto'da ve Tuyuq/Tuyuk vadisinin başındaki yıkık bir tapınakta metruk bir kütüphanede keşfedildi. Bu kütüphanede Maniheizt, Budist ve Hristiyan el yazmaları ile VIII. ile IX. yüzyıl arasında tarihlenen Çin parşömenleri bulundu (Von le Coq, 1928, s.56-61). Bu bağlamda, tarihsel olarak

Maniheizm'in Orta Asya'ya yayılımı VII. ve X. yüzyıllar arasında gerçekleşti. Sonuç olarak, bu alanda önemli miktarda Maniheist metin üretildi. Soğdlu misyonerler orijinal Orta Farsça ve Part metinlerini Soğdca'ya tercüme etti ve daha sonra ise bu metinler Soğdcadan Uygurcaya çevrildi. Bu tercüme faaliyetleri neticesinde Uygurlar VIII. yüzyılda Mani dinini benimsedi.

1970 yılından itibaren Sundermann'da çok kilise tarihi ile ilgili birçok Maniheist metin yayınladı. Sözlük, notlar ve eklerle Almancaya çevrilen bu metinlerin pek çoğu Soğdca yazılmıştır. Tercümesi sağlanan metinler, *Ein Manichäische Texte Kirchengeschichtlichen Inhalts* adı altında 1981 yılında yayınlanmıştır. Ayrıca, Mackenzie tarafından *Acta Iranica*, 1985, s.421-428'de yayınlanan iki parçadan Mani metinlerinin Soğd versiyonunun bir örneği olarak bahsetmek gerekmektedir. Nitkeim *Hwydgm*'n parçaları olarak adlandırılan bölümler, Mani ilahilerinin Soğdca çevirisidir (Mackenzie, 1985, s.421-428; Gharib, 1965, s.28-31).

1.4.2.4. Hristiyan Kökenli Materyaller

Turfan bölgesinde, Nesturîlik (Nestorian) kilisesinin yıkık kütüphanesinde Maniheist metinlerini bulan aynı Alman heyeti Hristiyan materyalleri de keşfetti. Böylece Orta Asya'da Nesturî-Hristiyan inancının yayılmasına yardımcı olan yazılı belgeler ilk defa kayıt altına alındı. Bu durumda hem Budist hem de Maniheist inancı doğuya doğru yönlendiren ticaret yolları boyunca Nesturîlik inancı da yayıldı. Bir taraftan Bizans İmparatorluğu tarafından sapkın Hristiyan olarak kabul edilen Nesturîlerin öte yandan İran'da geç dönem Sâsâniler tarafından resmen tanındığına da tarihsel olarak dikkat edilmelidir. Ayrıca Pers Kilisesi, Ktesifon piskoposunun iktidarı elinde tuttuğu, Nesturîlerin ve Sâsânilerin gayri Zerdüş tbaaları arasında tercih edilen bir yer hâline geldi. Bu nedenle, Sâsânilerin Soğdya üzerindeki kültürel

etkisi, Nesturîlik inancının imparatorluk sınırları dışına yayılması için elverişli bir iklim sundu. VIII. yüzyılda Nesturî varlığı, M.S. 781 tarihli bir Çin-Süryani yazıtı tarafından kanıtlandı (Pelliot, 1914, s.624). Semerkand'ın güneyinde Süryanice bir Hristiyan kitabesinin ve X. yüzyıldan kalma bir yazının gün ışığına çıktığı Nesturî manastırının varlığı da bilinmektedir (Gharib, 1965, s.31-34).

Soğd Hristiyan metinleri için genel olarak kabul edilen tarih, IX. ve X. yüzyıllar arasındadır ve bazı metinlerin daha sonraki yüzyıllarda üretildiği tahmin edilmektedir. Müller, Hristiyan metinleri inceleyerek ve metinleri Süryanice versiyonları ile karşılaştırarak tercümelerini 1907 yılında tamamladı. 1934 yılında ise Müller, Lentz ile, Hristiyan masallarının altı parçasını içeren Budist metinlerin yanı sıra “*Soghische Metinler II*”yi de yayımladı (Gharib, 1965, s.31-34).

1.4.2.5. Tacikistan'daki Soğd Belgeleri: Mugh Dağı Belgeleri

Tacikistan'da bir Soğd el yazmasının keşfedildiğine dair ilk rapor, 1933 yılında Leningrad'a ulaştı. Bundan kısa bir süre sonra Tacikistan'ın kuzeyinde, Hayrabad köyü yakınlarındaki Mugh Dağı'ndaki (Semerkand'ın doğusunda, Zerefşan Nehri'nin kıyısında) bir kalenin kalıntılarında kazılar yapıldı. Bu kazılarda ipek, deri ve ahşap üzerine yazılmış 76'dan fazla belge bulundu (Krakovskiy, 1951, s.105-129). Freiman tarafından başlatılan bu belgelerin incelenmesi, diğer üç Rus bilim insanı tarafından gerçekleştirildi. Bu belgeler ile ilgili en önemli yayınlar Livishic, Bogoljubov ve Smirnova tarafından hazırlandı.

1.4.2.6. Moğolistan Yazıtları

Moğolistan'ın kuzeyindeki Karabalgasun'da bulunan üç dilli bir kitabe Miller tarafından IX. yüzyıla ait olarak tarihlendirildi. Bu yazıt, Uyгурca, Çince ve Soğdca yazılmıştır. Yazıtın içeriği Maniheizm dinî öğeleri içermektedir. Çünkü yazıt Maniheizm inancını din olarak benimseyen Uyğur Kağanı'nın saltanatına aittir. Soğd

Yazıtı, Soğdca'nın Moğolistan'da Karabalgasun'a kadar kuzeyde kullanıldığını ve IX. yüzyılda hâlâ etkin olduğunu kanıtlar niteliktedir (Yoshida, 2009, s.349-360; Yoshida, 2012, s.530-533).

1.4.2.7. Ladakh'ın Yazıtları

Yazıt, 1925'te Tibet ve Kuzey Hindistan'ın batı sınırındaki Ladakh'ta bulundu. İlk ikisi, yazıtları Hristiyan olarak tanımlayan Müller tarafından deşifre edildi çünkü bu yazıtlar büyük bir Nesturî Hristiyan haçı tasviri taşıyordu. Yazıtın muhtevasında, Semerkand'dan Tibet Kağanına bir elçinin gidişi anlatılmaktadır. Bu yazıtlarla ilgili en son yayın, Sims-Williams'ın Kuzey Antikaları'ndaki kitabeleridir (Pakistan Vo. 2, 1993).

1.4.2.8. Kuzey İndus Yazıtları

Kuzey Pakistan'daki Alman heyeti 1987'den 1988'e kadar 600'den fazla Orta İran kaya yazıtını keşfetti. Bu keşif, Çin'i Pakistan'a İndus Vadisi üzerinden bağlayan Karakorum karayolunun tamamlanmasıyla mümkün oldu. Bu yazıtlardan ikisi Part, ikisi Orta Farsça, onu Baktriyan ve geri kalanı Soğdca'dır. Soğdca eserler Kupa Belgeleri adı altında XV. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Kaya yazıtları çok kısadır, genellikle kutsal kayaları ziyarete gelen yazarların kişisel isimlerinden oluşmaktadır. 23 kelimedenden oluşan en uzun yazıt, yazarın kutsal görülen bu mekâna yaptığı ziyaretini ve eve güvenli bir şekilde geri dönme isteğini hikâye etmektedir (Garib, 1965, s.36-39).

1.4.2.9. El Yazmaları

Brahmi yazısındaki tek bir parçanın dışında Soğd metinleri üç farklı yazıyla yazılmıştır. Budist metinleri, mektuplar, sikkeler, resmî belgeler ve yazıtlar esas olarak Soğdca yazılmıştır. El yazmaları arasında bazı Maniheizt ve birkaç Hristiyan metni de yer almaktadır.

Bahsi geçen yazılı materyaller Semitik yazı sistemine dayanmaktadır ve bu nedenle bazı ortak özelliklere sahiptir. Fakat dilbilim bakımından bu metinlerde sesli harflerin oluşumu kusurludur (Garib, 1965, s.36-39). Söz konusu durum, ünlü harfleri ayırt etmek hususunda araştırmacılara bazı zorluklar yaratır. Öte yandan, Maniheist el yazmaları Soğdca açısından en ayrıntılı olan metin grubudur⁴⁰.

1.4.3. Soğd Dinleri

Arkeolojik ve etnografik ve yazılı kayıtlar, Soğd bölgesini çok sayıda dinî gruptan oluşan farklı bir toplum olarak temsil ediyordu. Soğdluların dinî yaşamına ilişkin en önemli kanıtlar, din adamlarının sanat ve mimari de dâhil olmak üzere edebiyat ve materyal üretimi idi. Söz konusu materyal ve yazılı kanıtlar, çeşitli yerli ve “ithal” dinlerin bir arada yaşadığını göstermekteydi. Soğd topraklarındaki yerli din, İran sahasında uygulanan Zerdüştcülük’ten bazı yönlerden ayrılan yerel Soğd Zerdüş dini olarak tanımlanabilir. “İthal” dinler ise Manihaizm, Hristiyanlık ve Budizm’dir.

1.4.3.1. Zerdüştcülük

Soğd toprakları, İran’da (Orta/Batı İran) geçerli “ortodoks” Zerdüştcülüğün nüfuzunun ötesindeydi. Bu durum özellikle çeşitli yerel bölgelerde geliştirilen Soğd Zerdüştlüğü uygulamalarının varyasyonlarında ortaya çıkmaktadır. Soğd yerel dini, Zerdüştlüğün merkezine konumlanan *Ahura Mazda* gibi önemli bir figürden de yoksundu. Ayrıca, Batı İran’da siyasi yapının bir parçası olan Soğd bölgesinde, üst konumda ruhban sınıfının mevcudiyeti bilinmemektedir. Nitekim Soğdya’da merkezî ideolojik kontrolün olmaması çeşitli dinlerin gelişmesine ve kabul edilmesine katkıda bulunmuştu. İran coğrafyasında hükümdarlar tek dinî profili belirlerken, çok sayıda yarı özerk hükümdar tarafından yönetilen Soğdya’da “devlet dini” yahut resmî din yapılanmasından söz etmek mümkün değildi. Bittabi, mevcut kanıtların çoğunluğuna

⁴⁰ Bu yazı sadece Soğdca için değil, Orta Farsça, Partça, Uygurca, hatta klasik bir Farsça için de kullanılmaktadır.

dayanarak Zerdüşt inanç sistemi kabul gören din olarak görülebilir. Ancak Zerdüşçülük Soğdların benimsediği birçok dinden sadece biriydi. Soğdya, dinî serbetliğin geniş olduğu bir bölge olmakla birlikte Soğd toplumlarında ve kültürlerinde bir bütün olarak din önemli rol oynamıştı (Shenkar, 2017, s.194).

Michael Shenkar'ın yaptığı bir çalışmada gösterildiği gibi Soğd toplumunun sosyo-politik yapısı, dinî hayatın gelişiminde önemlidir. Soğd kent kültüründe din yaşamın ana merkezlerinden biriydi (Shenkar, 2017, s.191-209). Soğdluların dinlerine Shenkar tarafından önerilen yöntemden yaklaşmak, dinî inanç ve uygulamaların varlığının ve evriminin anlaşılmasına, önemli toplumsal-dinî bağlamların oluşturulmasına ve geliştirilmesine katkıda bulunmaya yönelik yeni olanaklar sağlamaktadır.

Soğd coğrafyasındaki siyasi âdem-i merkeziyetçi yapıya rağmen din konusunda Soğdya'da belirli ortak özelliklerin söz konusu olduğu söylenebilir. Çeşitli Soğd şehir devletlerinde tespit edilen duvar resimlerinde genelde ortak dinî öğelerin tasvir edilmesi birleşik bir Sogd din anlayışını göstermektedir. Soğd şehir devletlerinde “*Avesta geleneği*” bölgesel farklılıklara rağmen Soğdya boyunca ortak bir dinsel motif ortaya çıkmasını sağlamıştır. Soğdlular Ahameniş döneminden itibaren Sasanilerle aynı takvimi kullanmıştır, bu ortaklığın temeli ise Zerdüşçülüğe dayanmaktadır. Ancak Soğd panteonu söz konusu olduğunda yerel farklılıklar dikkate alınmalıdır. Bu bağlamda, Soğd şehirlerinin her birine ait farklı bir koruyucu tanrı vardı. Hata Pencikent'ten elde edilen materyaller şehir içindeki haneler arasında dahi koruyucu tanrı ve tanrıçaların değiştiğini göstermiştir (Shenkar, 2017, s.194).

Dinî uygulama, ortak ve bireysel alanların oluşumunda çok önemliydi. Bu alanlar hem tek bir din için ayrıldı, ayrıca diğer din mensuplarının da bu alanları kullanmasına izin verildi. Bir bütün olarak şehir, dine adanmış ve münferit dinler

tarafından kullanılan ortak bir alan şeklinde kabul edilmişti. Ayrıca bu mabetlerin, kült nesneler üretmek için atölyeler gibi üretim mekânları da vardı. Bu dinlerin sergilendiği ve ritüel performanslarının gerçekleştirildiği kabul edilen yerler de mevcuttu. Bunlar kamusal alanlarda bulunan tapınaklar/mabetler ve bireysel evlerde bulunan özel şapellerdi. Ayrıca kamusal alanda, dinî ritüelleri ve inançları ileten motiflerle süslenmiş seramik ikonlar gibi dinî ürünlerin envanterlerini üreten atölyeler de yer almaktaydı (Marshak ve Raspopova, 1991, s.187-201; Marshak, 1999, s. 175–192). Bunun yanı sıra, bu dinlerin sergilendiği “fiziksel-görünmez” alanlar da söz konusuydu. Bu alanlar grubu arasında, coğrafi şekillerden dağlar ve tepeler ön plana çıkmaktaydı. Soğdya halkı bir şekilde bu coğrafi şekillerin kutsal olduğuna ve bir zamanlar mabetleri için belirtilen yerlerin bu bölgeler olduğuna inanıyordu. Bu tepelikler fiziksel olmasına karşın, fiziksel simgelere eklenmiş olan din “*düşünce görüntüleri*” sağlanarak işletilmişti ve tepelerin üzerine bir mabet inşa edilmemişti. Böylece bu kutsal alanlara atıfta bulunmak; görmeden, hissederek ve inanç sisteminde mevki yükselterek ulaşılabilecek bir mertebe gibi düşünülüyordu (Smirnova, 1971, s.90-108).

Marshak’a göre ise, Soğdlular arasında dinin mevcut olan rolü sanatsal alanda takip edilebilirdi (Marshak, 1999, s.175-192). Aslında Soğdya’daki “*ruhanî kültür*”ün rolü ve öneminin en iyi göstergelerinden biri duvar resimleri ve diğer sanatsal ürünler idi. Duvar resimleri Soğdya’nın çeşitli evlerinde, tapınaklarında ve saraylarında arkeolojik çalışmalar neticesinde keşfedilmişti. Bu resimlerin çoğu, inanç topluluklarında mevcut “dinî iletişim” akımının bir parçası olan dinî motifleri ve masalları resmetmekteydi. Ritüellerin simgeleri de seramik eşyaların üzerinde çeşitli kullanımlar için yapılan süslemelerde ifade edilmişti (Shenkar, 2017, s.196). Ayrıca, Soğdlular arasında çeşitli dinlerin ve dinî uygulamaların varlığı, bu dinlerin çeşitli

dinî metinleriyle de kanıtlanmıştı. Soğd dili ve dinine dair en geniş yazılı kaynaklar Soğdya'nın dışındaki pek çok Soğd kolonisinin mukim olduğu Turfan bölgesinde keşfedilmiştir. Bu metinlerin neredeyse tamamı Maniheizm, Budizm ve Hristiyanlık ile ilgili konuları ihtiva eder. Ancak çok azı yerli Soğd dini olarak tanımlanan “*Soğd Zerdüşçülüğü*”ne dairdir (Shenkar, 2017, s.195).

İranlı dinî zümre ile olan inançlarının ve kültürel etkileşimlerin etnik geçmişi göz önüne alındığında Zerdüşçülük, Soğdlar için bir “*yerel inanç*” olarak kabul edilebilir. Hatta Orta Çağ'da Soğdya'daki sosyo-politik ve dinî veriler dikkate alınarak Zerdüşçülük'ün “*Soğdya dini*” olmayı sürdürdüğü söylenebilir (Shenkar, 2017, s.194-195). Soğdluların takvimi pek çok noktada Pers takvimine benzerlik gösterir, ancak ayrışan taraflar söz konusudur. Soğdların Zerdüşçülük inancının farklı bir versiyonunu kabul etmeleri takvim sistemlerindeki farklılığın da başlıca nedeni olarak görülür (Ebû Reyhan el-Birûnî, el-Âsâr el-Bakîye, çev. Ahsen Batur, 2011, s. 226-227; Gharib, 1969, s.69; Marshak, 1992, s.145-154).

Orta Asya topraklarının İran dili konuşan halkları tarafından günümüze ulaştırılan, Baktriyân, Hotan dâhil olmak üzere Zerdüş metinleri sadece Soğdya'da bulunur. Soğd yazılı kaynaklarında üç evrensel dinin hakimiyeti söz konusuydu. Ancak Soğd coğrafyasında bunların izleri daha az belirgindi. Maniheizm Toharistan'da yaygın olmasına rağmen Soğdya'daki etkisine dair çok sınırlı kanıt mevcuttur ve VII. yüzyılın ortalarından itibaren ağırlığını kaybetmeye başlamıştır (Shenkar, 2017, s.195). Hristiyanlığa dair kanıtlar daha fazla olmasına karşın Zerefşan ve Kaşkaderya arasındaki şehirlerdeki Soğd halkı çoğunlukla Soğd dinine mensuptu. Soğd şehirlerinin sosyal yapısının ayrılmaz bir parçası olan Soğd dini, bir başka ifade ile Soğd Zerdüşçülüğü diğer evrensel karakterli dinlerin üzerinde bölgedeki üstünlüğünü sürdürmüştür (Shenkar, 2017, s.195). Soğd Zerdüş dinî metninin en

önemli kanıtı, şu anda British Library’de korunan Zerdüşt metni *Ašem Vohu*’dur. Bu parçada, Zerdüşt’ün adı açıkça belirtilmemiştir ve *γ’n MLK*’nın “*Tanrıların Kralı*” öyküsü şeklinde anlatılır. Ayrıca söz konusu metinde; “*Yöy’nk’*” *s.δ’ tkr*” “adalet sağlayan”, “*δ’ tjnly*” “yargıç” ve “*njn*” ifadeleri geçmektedir. Bunun yanı sıra, Zerdüşt’ün insanları cennete davet ettiğini ifade eden “*β’ ysty-wpw*” veya “*γ’wyoh-wyoh’k rwšn*” pasaj da yer alır. Bu nitelik belirten açıklamalar, Zerdüştlüğün en önemli erdemi olan *Ahura Mazda*’nın etkilerini açıkça göstermektedir (Sims-Williams, 1996, s.45-67).

Ancak bu metnin en ilginç kısmı şu ifadeyi içeren giriş cümlesidir:

“*mwxšt myšt’y wšt’y*
‘ōtwxm’y twrt’xwšt’y lm”

İlk sözcüğün başında eksik harfleri yani haplografi tekniği ile kaybolmuş gibi görünen birkaç harf eklersek, Avestan duaları ile doğrudan karşılaştırılabilecek bir metin elde ederiz.

Türkçeye tercümesi ise aşağıdaki gibidir:

“*Doğruluk en iyi iyiliktir*
[ve o] mutluluktur.
Mutluluk doğru olana [dır]
[ve] en iyi doğruluk uğruna”

Bu rekonstrüksiyon, el yazmasının dört büyük Zerdüşt duasından birini içerdiğini doğrulamaktadır. Ayrıca bahsi geçen yazma en eski 63 yılına, en iyi versiyonunda 1288 yılına tarihlendirilmektedir. Bununla beraber, şimdiye kadar bulunan mevcut Avesta el yazmaları arasında Soğdca tercüme edilen önemli metinlerden biridir (Sims-Williams, 2000, s.7-8).

Ahameniş Hanedanı'ndan ya da daha öncesinden kalmış olabilecek önemli metinsel kanıtların varlığı, yalnızca Zerdüştlüğü varlığının değil, aynı zamanda kurumsallaşmış litürjik ve ritüel uygulamaların varlığının tarihsel sürekliliğine işaret etmektedir. Ayrıca Zerdüşçülük inancına ait sadece yazılı belgeler mevcut değildi. Aynı zamanda mimari eserlerde de varlığını güçlü bir şekilde göstermekteydi (Shenkar, 2017, s.202; Xin, 2014, s.26-27). Orta Asya'daki Soğdlular ve diğer etnik gruplar arasındaki Zerdüştlük inancı hakkında bilgi, diğer dönem kaynaklarında da bulunmaktadır. Örneğin, Arap kaynaklarında Mecusî ve Ateş gibi heybetli kavramlar, “*putların mabedi*”, “*put tapınağı*” veya “*tanrıların yerleri*” gibi özel bilgiler olarak kayıt altına alınmıştır (el-İstahrî nşr. De Goeje 1967, s.16-17). Bundan sonraki yıllarda İran'daki bu tapınaklar kademeli olarak “*tek kişilik*” ateş tapınaklarına dönüştürüldü fakat Orta Asya'daki tapınaklar eski yapılarını sürdürdü. Soğdya'da ve Orta Asya'nın diğer bölgelerindeki Zerdüş tapınaklarından putlar, gün batımına kadar tapınak duvarlarında ve yere yakın mesafelere konumlandırılmıştı. Arkeolojik kalıntılara göre bu tanrıların (putların) heykelleri “*hareketli*” ve “*sabit*” olup, bu heykeller II. Pencikent'te bulunmuştur (Yakubov, 1988, s.27; Shenkar, 2017, s.199; Shenkar, 2014, s.124; Pavchinskaya, 1994/1996, s.203-227).

Soğdlular, Zerdüş inancını diasporada uyguladılar ve çeşitli dinî uygulamalar geliştirdiler. Çin'deki Soğd Zerdüş tapınak uygulamalarına ilişkin bilgiler, iki Çince ifadede bulunur, bunlar “*Yirmi Gece*” yazan ve yerel Soğd tanrılarının resimleriyle boyanmış bir Dunhuang tapınağında yer alan ifadelerdir. Dunhuang el yazması, 900 yılında tapınağa her ay “*Zerdüş (Xi'an) tanrılarını tasvir etmek için*” 30 kâğıt yapraktan oluşan aylık tahsisat yapıldığını kaydetmektedir (Grenet, 2010, s.270-271; Grenet, 2006, s.89-96).

Pencikent Tapınağı, Zerdüştlüğün Soğdya'daki dinî ve yerel temsillerinde gerçekleştirilen ritüelleri değerlendirmek için en değerli bilgileri sağlamaktadır. Bu tapınaklar, 1947'den günümüze Soğdya'da şimdiye kadar keşfedilen diğer dinî yapılarla birlikte, en kapsamlı şekilde incelenenlerdi. Başta tapınaklar ve diğer arkeolojik gözlemler olmak üzere Rusça ve diğer dillerde çok sayıda yayına ek olarak, bu tapınaklar hakkında en kapsamlı literatür, Valentin Shkoda'nın Pencikent tapınakları ve Soğd dini (V.-VIII. yüzyıllar) hakkındaki çalışmalarıdır (Shkoda, 2009). Söz konusu tapınaklar Pencikent şehrinin kuruluşu için detaylı bir şekilde inşa edilmiş ve 722'de şehrin yıkılmasına kadar kullanımda kalmıştır. Nitekim duvar süslemeleri ve küçük kil figürler nedeniyle arkeologlar tarafından "*Tapınak II*" olarak adlandırılan bu yapılardan birinin, Nana'ya adanmış olduğu ileri sürülmektedir. "*Tapınak I*"'in ise kısa bir süre için kullanılan, yanmaz bir mahzeni olduğu görüşü hâkimdir (Nejad, 2019, s.135-138). Ayrıca, bitişik tapınaktaki Nana'nın temsilleri, o tapınağın duvar resimlerinde bulunmaz. Ancak duvar tasvirlerine yol açan tanrılar Mithra gibi Avesta'dır. Aynı zamanda bunlar Soğd dinî sisteminin en önemli tanrıları arasındadır. Soğd tapınaklarında duvar resimleri ve heykeller gibi süslemeler yaygındı ve yukarıda bahsi geçen durum Pencikent tapınaklarına münhasır bir özellik değildi. Nitekim onlara ait tapınakların her birinde süslemeler görülmektedir (Shkoda, 2009, s.27-32, 99-108; Shenkar, 2017, s.205; Livsic, 2006, s.59-74; Ashurov, 2020, s.21-23; Grenet, 2007, s.160-164). Ayrıca söz konusu duvar resimleri tanrıları, av ve savaş sahneleri gibi çeşitli ritüel sahneleri tasvir etmektedir (Shenkar, 2010, s.67-84).

Soğd dinine dair bir başka önemli kaynak Soğdya'da bilinen tanrıların isimleridir. Soğdya'daki tanrıların isimlerinin çoğu, Zemat örneğinde olduğu gibi Zerdüşçülük geleneğinden gelmektedir. Ancak Soğd dini ve kültüne dair temel kaynak grubu Soğdya'daki tapınaklar, mezar alanları ve oldukça zengin Soğd duvar

resmi ikonografisidir (Shenkar 2014, s.186). Duvar resimlerindeki ritüel ve tanrı tasvirlerinden bir kısmının Zerdüşçülük kültüründen alındığı kesindir (Shenkar, 2017, s.196).

Tapınakların içerisinde mücevher, sikke, boncuk ve metal objeler gibi birçok eşya da mevcuttu. İslam fetihleri döneminde yağmalanan tapınaklardan çıkarılan ganimetler bu bilgiyi teyid eder niteliktedir. Buna göre, Kuteybe b. Müslim, Maveraünnehr'in zengin şehirlerinden Beykend'i fethettikten sonra "*puthane*" dedikleri tapınakta 150.000 dinar kıymetinde gümüşten mamul heykel ve gümüş eşyalar ve değerli inciler buldu (Nerşahî çev. Göksu, 2013, s.71). Bunlardan başka erittirdiği heykellerden 1000 miskal⁴¹ ölçüsünde altın elde etti (Taberî, Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk, çev. Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme, C. VIII, s. 58).

Soğd tapınak mimarisinde rastlanan en ilginç objeler arasında Pencikent tapınağı avlusunda duran sütunların kaideleri yer almaktaydı. Bu sütunların kaidesinde, Helenizm üslubuyla yapılmış iki kadehe ek olarak Pencikent Tapınak'ı inşa edildiğinde buraya getirilen çok daha eski devşirme malzeme yer almaktaydı (Shkoda, 2009, s.86). Yine diğer keşifler arasında tapınağın kuruluşundan önceye ait pek çok kalıntı tespit edilmiştir. Elbette bu durum Soğdya'da yerleşik tapınak kültürünün en önemli kanıtıdır.

Arkeolojik kalıntılar bağlamında (küçük somut kültürel nesneler ve mimari eserler), ele alınması gereken temel konulardan biri onların işlevsel özellikleridir. Nitekim maddi eserlerin "*işlevsel alanını*" ve maddi kültürü şekillendirmede ritüellerin rolünü anlamakta bu işlevsel özellikler önemlidir. Yapının inşası, ateşe veya putlara dayalı belirli bir ritüel sistemi barındırmak zorundaydı. Örneğin, odanın

⁴¹ Altın, gümüş gibi değerli madenlerin tartılmasında kullanılan yaklaşık 4-5 gr ağırlığındaki ölçü birimi.

girişi koridorun sonunda olması gerekiyordu. Buradaki amaç tapınağın dışındaki insanların “*sonsuz yanan ateşi*” görememesiydi. Çünkü oda ancak ritüeli gerçekleştirmek isteyenler tarafından yürüyerek görülebilirdi (Shkoda 2009, s.99). Arkeolojik kalıntıların çoğunluğunun gösterdiği gibi Zerdüşçülük Soğdya’da hâkim dindi.

1.4.3.2. Budizm

Bugün Soğdya’da bilinen bütün dinî metinler Soğdya topraklarının dışında, “*Soğdya diasporası*”nda bulundu. Marshak, tüccarların, göçmenlerin ve misyonerlerin Soğdya’ya farklı kültürlerin ve devletlerin dinlerinin getirilmesinden sorumlu sosyal gruplar olduğunu iddia etti. Ona göre, diaspora üyeleri bulundukları ülkelerin sivil, idari yasa ve düzenlemelerini takip ederek dinlerini taşıdı ve yerel toplumların dinî ve kültürel dönüşümlerini mümkün kıldı (Marshak, 1999, s.187). Bu gözlemler Marshak tarafından, özellikle Budizm ile ilgili olarak Yedisu ve Çin bölgelerinden gelen materyal kanıtlarıyla desteklendi. Soğdya’da Budizm izleri için bugün günümüze ulaşanlar Semerkand’tan *Bodhisattva Avalokiteshvara*’nın bronz heykeli ve özel bir konuttan elde edilen Buda’nın boyalı bir temsili ve bir terakota kalıbıdır (Marshak&Raspopova, 1997/1998, s.297-305; Karev 1998, s.108-117; Compareti, 2008, s.16-17). Ayrıca keşfedilen diğer bir dinî öge ise, VIII. yüzyılın başlarına tarihlendirilen, Eski Pencikent yakınlarında bulunan Buda’nın ibadetini resmeden oyulmuş ahşap bir paneldir (Kurbanov ve Lurje, 2017, s. 268-277).

Buda’nın bir resminin Pencikent’te bulunması, dinlerin ve sosyal fikirlerin temsil edildiği ve uygulandığı ortak Budist alanlarını gösteren dönemin benzersiz örneklerinden biridir. Nitekim Buda’yı, Hint giysilerini giymiş, elinde bir çiçek olan, sol tarafında ayakta duran bir şeytanî ruh (demonic) ile tasvir etmişlerdi. Resimsel özellikleri temel alınarak yapılan fresk, “*Budist sanatı hakkında sınırlı bilgiye sahip*”

bir sanatçının çalışması olarak tanımlanmıştı (Compareti, 2008, s.13-14; Verardi, 1986, s. 509-510). Ancak Soğdya'daki Budizm izleri çok kısıtlıdır. Pencikent'te Buda'nın yalnızca bir duvar resmi ve *Bodhisattva Avalokiteshvara*'nın bronz heykelinin temsili mevcutken, Türkistan'da ve Çin'de bulunan çok sayıda Soğd Budist metni, Çin Yıllıkları ve arkeolojik kanıtlarla birleştiğinde, Buda'nın diasporada yaşayan Soğdlular arasında baskın varlığını göstermektedir (Sims-Williams, 1976, s.51-53; MacKenzie, 1976, s.12-17; Yoshida, 2009, s.293). Bu çerçevede Dunhuang ve Turfan'daki Soğd kolonileri dinî metinler için üretim merkezleriydi (Tremblay, 2007, s.91). Örneğin, P. 2 metninin Çangan'da P8 metninin ise Dunhuang'da yani Çin'in batı bölgelerinde bulunması bahsedilen Soğd kolonilerinin varlığını ve buraların dinî el yazması üretim merkezi olduğunu kanıtlar niteliktedir (Tremblay, 2007, s.91; Yoshida, 2009, s.288-329; Sims-Williams, 1996, s.307-315; MacKenzie, 1970, s.7-11). Bu durum, mimari kalıntılar, koroplastik ve epigrafik malzemeler de dâhil olmak üzere, öncelikle “*Budist*” malzeme kültürüyle ortaya konan Yedisu'da yaşayan Soğd toplulukları için de geçerlidir. Bu kanıtlar daha çok Yedisu'daki Soğd yerleşimlerinde, özellikle de Aq-Beshim (antik Suyab) ve Krasnaya Reçka alanlarında ortaya çıkarıldı (Walter, 2006, s.1-66; Zhang, 2002, s.75-79; Yoshida, 2015, s.170-176). Soğdya'da bir başka ifade ile Semerkand, Buhara, Pencikent ve çevresinde Budizm'in güçlü etkisine dair yeterince kanıt bulunmamaktadır, ancak bu bölgedeki Soğd sanatında Budizmin etkileri açıktır. Soğd sanatındaki Budist etkilerin kaynağının ise Gandhara ve Baktriya olduğu düşünülmektedir (Grenet, 1994, s.52).

1.4.3.3. Hristiyanlık

Soğdya'da önemli varlığı olan dinlerden bir diğeri ise Hristiyanlıktı (Williams, 2000, s.1-12). Soğdya'da Hristiyanlığın dağılmasının kesin bir tarihî yoktu. Ancak, günümüze ulaşan malzeme ve yazılı belgeler, VI.-VII. yüzyıllarda Soğdya'nın

başkenti olan Semerkand'ın metropol bir şehir olarak temayüz ettiğinin ve aynı doğrultuda Doğu Hristiyanlığının da yayılma hızının arttığına açık göstergesidir. Fakat ana kaynaklar arasında bu hususta da fikir birliği mevcut değildir. İbnü'l-Tayyib (1043) ve Abdisho bar Berika (1290) gibi Süryani yazarlar Semerkand'ın metropole dönüşmesini VI.-VIII. yüzyıllar arası olarak ifade ederken; *Ilaryahb – Iesnyahb I* (582-596), *Ishow yahb II* (628-646), *Iwa III* (650-658) ve *Saliba-Zakha* (714-728) gibi kaynaklar ise bu dönüşümü farklı yüzyıllara tarihlendirirler (Mai, 1838, s.141-142, 146; Hoenerbach ve Spies, 1956-57, s. 123; Ashurov, 2020, s.29; Ashurov, 2013, s.35).

Semerkand şehrinin kurulma tarihi ne olursa olsun, Hristiyanlığın Soğdya'ya yayılması Pers platosunun ötesinde Doğu Kilisesi'nin genel misyonunun ayrılmaz bir parçasıydı. II. yüzyıl kaynakları, özellikle de Edessalı Bardaisan'ın eseri, Hristiyanlığın Part ve Baktriya'ya nasıl ulaştığını ortaya koymaktadır (Colless, 1986, s.51-57; Dauvillier, 1948, s.283-286; Drijvers, 2007, s.59-61). Soğdya'da Hristiyanlığın kökeni hâlâ tartışmalı olmakla birlikte, bölgenin, Hristiyan inancını daha da doğuya yayma amacındaki Doğu Kilisesi'nin girişiminin bir parçası olduğu görülmektedir. Nitekim Hristiyanlığın Soğdya'nın daha geniş coğrafi alanına yayılmasına dair bilgi sağlayan en eski ve en güvenilir Süryani kaynaklarından bazıları, Sinod⁴²'ların kayıtlarıdır (Hunter, 1992, s.364-365; Schwartz, 1967, s. 126-144).

Pers coğrafyasındaki Hristiyan kiliselerinin V. yüzyılda Antakya (Antioch) Piskoposluğu'ndan bir takım doktrinel, siyasi ve etnik meseleler nedeniyle bağımsız hale gelmesi üzerine bu coğrafyada Hristiyanlık etkisini artırmaya başlamıştır. Öncelikle edebiyat sahasında bu etkiler hissedilmiştir. V. yüzyılın ikinci yarısında

⁴² Doğu Kilisesi (Süryani Kilisesi)'nin ruhani meclisine verilen isim. Detaylı bilgi için bkz. Dauvillier, 1956, s.76-87.

Aqaq, Hristiyan akaidine dair bazı eserleri Pers diline tercüme ederek Sâsânî hükümdarı I. Kavâd'a sunmuştur (Sims-Williams, 1991, s.534). Söz konusu dönemde yapılan Hristiyan metinlerinden ve İncil'den yapılan çeviriler Turfan'a kadar ulaşmış, Bulayık'da Orta Pers dili dönemine ait İncil parçaları bulunmuştur. Bulayık kazılarında ortaya çıkarılan Pehlevî lehçesi ile kaleme alınmış mezmûrların yanısıra Bulayık'taki Nesturî manastırında çoğunluğu Soğdca başka Hristiyan metinleri de keşfedilmiştir (Asmussen, 1982, s.11-29; Ashurov, 2015, s.4). Turfan bölgesinde Soğdca dışında çok az sayıda Türkçe ve Yeni Persçe dönemine ait Hristiyanlık eserlerinden parçalar bulunmuştur. Muhtemelen Soğd Hristiyan metinleri, en geç VIII. yüzyılın başları itibariyle Soğdya'da teşekkül eden Nesturî Kilisesi'nde hazırlandı. Ancak sadece Turfan bölgesindeki metinler günümüze ulaşmıştır (Sims-Williams, 1991, s.334-335; Sims-Williams, 1989, s.545; Barbatı, 2010, s.1-3).

Bulayık'ta Soğd Hristiyan metinleri manastır bölgesinde keşfedilmiştir. Keşfedilen metinler arasında “*Antirrheticus*” dikkat çekicidir. Hristiyan mistisizminin temel metinlerinden olan bu eser Doğu Hristiyanlığını derinden etkilemiş ve çevirileri Soğdya ve Turfan'a kadar taşınmıştır (Sims-Williams, 1998, s. 78-79; Sims-Williams, 1985, s.168-182; Reck, 2020, s.10; Hunter, 2012, s.79-85). Bunun dışında azizlerin hayat hikayelerini anlatan menakıpnâme türünde *Efes Uyurları* gibi eserlerden parçalar da tespit edilmiştir. Özellikle Hristiyanlığın doğu dünyasında yayılmasına katkıda bulunan aziz ve keşişler hakkında anekdotlar içeren metinler Soğd Hristiyan literatürünün önemli bir parçasıdır. Soğd Hristiyan edebiyatının neredeyse tamamı Süryaniceden çevrilmiştir ve Hristiyanlık ile ilgili Süryanice terimler sıklıkla kullanılmıştır (Sims-Williams, 1988, s. 145-156; Schwartz, 1967, s.145-150; Reck, 2008, s.195-199). Bahsedilen Soğd Hristiyan tarihinin en ilginç kaynaklarından biri Soğdya topraklarına Doğu Kilisesi tarafından gönderilen ilk rahip olan Barshab'ın

yaşamını ve faaliyetlerini konu alan *Barshab'ın (Baršabbve) Yaşamı* isimli metindir. Bu metin, Batı Soğdya'da önemli bir kültür merkezi olan Buhara'nın kalbinde, Sâsâni sınırındaki büyük bir şehir olan Merv'in gelişimini tasvir etmektedir (Sims-Williams, 1988b, s.823; Müller, Lentz, 1934, s.522-529; Dickens, 2013, s.362-372).

Sebastian Brock, *Barshab Yaşamı* ile ilgili kaynaklara ilişkin incelemesinde şu sonuca varmıştır:

“[T] Barshab'ın bu hayatı çok önemlidir, çünkü Barshab, Doğu Kilisesi, Melkitler ve Süryani Ortodoks Kilisesi tarafından Mar-Shaba ve Barshab olmak üzere 2 farklı isim altında yüzyıllardır kaynaklarda ifade edilmektedir” (Brock, 1995, s.201).

Merv bölgesinde bulunan arkeolojik malzeme, en azından M.S. III. yüzyıldan bu yana bölgede Hristiyanların varlığını doğrulamaktadır. Fiziksel kanıtlar, binaları, mezarlık alanlarını ve çok sayıda küçük somut kültürel nesneyi içermektedir. III. yüzyılda bölgedeki Hristiyan etkinliğinin önemli ölçüde arttığı Merv örneğinde net bir şekilde görülebilir. Çünkü 424 yılından itibaren Doğu Kilisesi Merv'i artık bir Hristiyan şehri olarak tanımlıyordu. Bu durum bölgede Hristiyanlığın dinî itibarını göstermektedir (Chabot, 1902, s.285, 299, 310-311, 315; Ashurov, 2013, s.36-37).

Soğdya'da şimdiye kadar bulunan tek Hristiyan yapısı, Semerkand'a yaklaşık 30 kilometre uzaklıktaki Urgut kasabasında kazılan bir kilisedir (Savchenko&Dickens, 2009, 121-135). Ayrıca Orta Çağ kaynakları, Soğdya'da bir kilisenin varlığından söz etmektedir. Bu kaynakların biri, X. yüzyılın başlarında yaşayan Buhara'da doğmuş Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Zekerıyyâ b. el-Hattâb b. Şureyh en-Nerşahî'dir. Diğer kaynak ise Venedik doğumlu Marco Polo'dur (Ashurov, 2019, s.110). Bununla beraber Hristiyanlığın Soğd toplumu üzerindeki varlığını ve etkisini doğrulayan önemli kültürel kalıntılar ve hukuksal veriler de

mevcuttur (Ashurov, 2018, s.1-40). Urgut ilçesinde kazılan kiliselerin yanı sıra Soğd Hristiyan “*dinî mekânları*” arasında yakınlarda bulunan dağlardaki mağaralar da sayılmaktadır. Nitekim duvarlarında birden fazla yazı bulunan üç mağara vardır. Bu yazıtların içeriği, mağaraların Hristiyanlar tarafından vaftiz törenleri ve ibadet etmek için kullanıldığını göstermektedir (Savchenko&Dickens, 2009, s.125; Barthold, 1966, s.111-116). Bu yazıtlar, Arapça, Süryanice ve Farsça kökenli birçok kişisel isim içerir ve burada Hristiyan topluluğunun çok dilliliği de ortaya çıkmaktadır (Dickens, 2017, s.205-260).

Soğd kültürünün kozmopolit dinî yapısı için birçok kanıtın olduğu açıktır. Çeşitli dinî uygulamalar batıdan Soğdya’ya getirilmiş ve daha sonra doğudaki ticaret yollarıyla dönemin diğer devlet ve toplumlarına kültürel etkileşimlerle taşınmıştır. Nitekim Soğdca yazılmış bu dinî metinler ve mimari eserler, bahsedilen dinlerin ibadet, hac ve anma için ayrılmış yerel karakterine işaret etmektedir. Ayrıca dinî kurumlar ve uygulamalar, Soğd toplumunun kentsel ve sosyal gelişiminin önemli bir parçasını oluşturmuştur (Reck, 2020, s.11; Ashurov, 2013, s.190; Ashurov, 2015, s.57-58; Dickens, 2009, s.23-25).

Çin’de Hristiyan Soğdluların, Hristiyan manastır tarikatlarına ve diğer mesleklere mensup olduklarını gösteren kanıtlar mevcuttur. Onlar, diğer dinlerin, çeşitli dinî fiziksel ve ruhani eserleri üzerine kendi inançlarını inşa ettiler. Bu durum diaspora yerleşimlerinde bulunan Soğdluların, bulundukları bölgelerdeki dinî ritüellere uyum sağlamaları ile yorumlanabilir (Ashurov, 2013, s.190; Reck, 2020, s.11; Dickens, 2009, s.30-33).

1.4.3.4. Maniheizm

Türkistan topraklarında Soğd yazılı metinlerine ait Maniheist anıtlar, Soğdya’da Maniheizm’in izleri ve Soğd coğrafyasında Maniheizmin ritüelleri, dinî

icra sureti hakkında bilgiler verir (Durkin-Maisterernst, 2015, s.252-253; Lieu, 1991, s.478-479).

Hristiyan metinleri, bu iki dinin üyeleri arasındaki diyalogu göstermektedir. Semerkand merkezi dışında varlıklarını sürdüren özellikle diasporada bulunan Soğdlular için Maniheizm ve Budizm inançlarının takipçileri dikkat çekicidir. Ayrıca Soğd sanatında özellikle duvar resimlerinde Maniheizmin etkileri görülmektedir. Öğretilerini tamamen özümseyen ve onları Budizm ve Hristiyanlığın apokrif metinlerine ve uygulamalarına entegre eden Maniheistlerin fiziksel ibadet alanını bulmak zordur (Sims-Williams, 2003, s.404; Lieu, 1998, s.229-230; Marshak&Raspopova, 1990, s.123-176).

Soğdca yazılmış olan bazı dinî metinlerde Maniheizm veya Budizm kavramları da açıkça görülmektedir. Örneğin: *qrm* “*kötülük, kader, döngü*” (etimolojik olarak Hintçe, yani karma) ifadesi yalnızca Maniheizm inanç sisteminde karşılaşılan ve Hristiyanlık’a karşı ortaya konan argümanlardandır. Bu terim Maniheist kullanımda, muhtemeleden Budizm’den ödünç alınmıştır ve Soğd Hristiyan metinlerinde kullanılmamıştır (Sims-Williams, 2003, s.404; Sim-Williams, 1983, s.140; Ashurov, 2020, s.34).

Maniheist, Hristiyan ve Budist geleneklerinin güçlü etkisine rağmen, Zerdüşçülük bütün Soğdlular arasında diğer dinlere nazaran çoğunlukta idi. Özel evlerde ve aile şapellerinde bulunan tapınaklar, bireysel uygulamaların ve toplumsal aidiyetin doğasına tanıklık eder nitelikteydi. Dinî eserler hem kamu hem de bireysel/özel yaşam alanlarında ritüelleri gerçekleştirmek için kullanıldı. Soğd yazılı kaynaklarında üç evrensel dinin hakimiyeti söz konusuydu. Ancak Soğd coğrafyasında bunların izleri daha az belirgindi. Maniheizm Toharistan’da yaygın olmasına rağmen Soğdya’daki etkisine dair çok sınırlı kanıt mevcuttur ve VII.

yüzyılın ortalarından itibaren ağırlığını kaybetmeye başlamıştır (Shenkar, 2017, s.195). Hristiyanlığa dair kanıtlar daha fazla olmasına karşın Zerefşan ve Kaşkaderya arasındaki şehirlerdeki Soğd halkı çoğunlukla Soğd dinine mensuptu. Soğd şehirlerinin sosyal yapısının ayrılmaz bir parçası olan Soğd dini, bir başka ifade ile Soğd Zerdüşçülüğü diğer evrensel karakterli dinlerin üzerinde bölgedeki üstünlüğünü sürdürmüştür (Shenkar, 2017, s.195).

Soğdluların dinî ritüellerinin çoğu sonraki yüzyıllarda yeni İslamî gelenekler ve uygulamalara da dâhil edildi. Ancak Soğd halkının tarihî inancına kademeli bir şekilde nüfuz eden İslamiyet, Soğd inanç sistemini yeni bir safhaya getirdi (Vaissière, 2008; Bosworth, 2002, s.169-172).

1.4.4 Antik Dönemden Orta Çağ’a Soğd Kültür İmparatorluğu

Orta Çağ’ın başında, V. ve VIII. yüzyıllar arasında Soğdluların doğuya doğru olan göçü, Orta Asya kara kütlesinde gerçekleşen kültürel etkileşimlerin tarihinde önemli bir unsurdur. Yedisu, Otrar ve diğer birçok yerleşim yerinde ve özellikle Tang’ın başkenti Chang, Luoyang ve Dunhuang kentlerinde Soğd nüfusu iki katına çıkmıştı. Soğdlular, Orta Asya platolarındaki ticaret ağlarını deruhte eden tüccarlar olarak tanınıyordu. Bu durum Soğdluların ticari imparatorluklarından söz etme imkânı sağladı (Lerner, 2001, s.220-230). Ancak ticaretin ötesinde, Soğdlular genel olarak bölgede kültür taşıyıcılığı rolünü üstlenmişlerdi. Judith Lerner’in de dediği gibi; *“kültürel değişim her zaman ticarete eşlik eder”* (Lerner, 2001, s.227).

Bu etkileşim sadece Soğdluların kendi lüks ürünlerini doğuya taşımasıyla değil aynı zamanda batı halklarının lüks ürünlerini de kendi kervanlarıyla diğer coğrafyalara taşımalarından kaynaklanmaktaydı. Bu tür ürünler Çin veya diğer halklar için yeni sanatsal fikirler ve dinî akımların ortaya çıkmasına kaynaklık etti.

Soğdya, siyasi olarak imparatorluk statüsüne hiç ulaşamamış olsa da Soğd halkı, sanatçılar, tüccarlar, keşişler, çevirmenler ve zanaatkârlar gibi çeşitli sosyal grupları temsil ederek hem kültürel sentez hem de Orta Asya halkının gelişmesinde önemli bir rol oynamıştı. Buna göre, Soğdluların anavatanları dışında Orta Asya halkları arasında kazandıkları kültürel nüfuza bakılırsa, Pers, Türk ve Çin unsurlarını bir potada birleştiren kültürel bir yapıdan bahsetmek doğru olacaktır.

Soğdlar üzerine ortaya çıkarılan mevcut tarih yazımı Soğd kültür imparatorluğu’nu göz ardı ederek onları sadece tüccarlıkla sınırlandırdı. Bu durumun temel sebebi ise Soğdluların kültürel aktarım ve etkilerinin büyük bir çoğunluğunun ticari nesne olarak aktarılan ürünlere bağlılığı yahut sınırlılığı ile ilişkiliydi. Nitekim Çin’de üretilen ve Soğdlu modelleri taklit eden gümüş ve seramik prototipleri ilk olarak ticari veya hediye amacıyla Çin’e getirildi (Marshak, 1999, s.101-110). Daha sonra bu nesneler, Çin işçileri için bir ilham kaynağı hâline geldi ve Soğdlu tasarımlarıyla bir dizi yeni metalik malzeme (gümüş ve altın)⁴³ ve seramikle ortaya çıktı. Benzer şekilde, Soğdluların kültürel etkisi desene dokunmuş ipek kumaşların dokuma ve süsleme tekniklerinde de fark edilmektedir (Marshak, 2006, s.49-60; Frye, 2006, s.75-81). İpekli dokuma⁴⁴ ve ipek üretimini tanımadan önce Soğdlular, Sâsâni sanatından ödünç alınan zengin desenlerle yün ve pamuk kumaşlar üretme konusunda uzmanlığa sahipti.

⁴³ Çin’de bulunan Soğd menşeli metal eşya (gümüş) kaplar ve bunların Sasani gümüş ürünleriyle daha geniş sanatsal bağlamı üzerine detaylı bilgi için bkz. Marshak, 1999, s. 101-110. Çin seramiklerindeki yeni tasarım ve tiplerin evriminde Orta Asya’dan (Soğdya ve diğer bölgeler) gelen gümüş kabın etkisi için ise bkz. Rawson, 1991, s.139-151. Bu ürünler daha sonra Çinli ustalar tarafından üretildi. Ancak prototip açıkça Soğdlulara aitti. Nesnelerin son kategorisi özellikle önemlidir; Soğdlular tarafından ortaya atılan ve aktarıcılarının “kimliğini” koruyan kültürel modelin sürekliliğini gösterir. Özellikle yüzük kulplu kuplar örneğinde yazar, imalat tekniği, süsleme ve üslubuna göre metal eşyaların (gümü ve altın kaplama) ithal olarak sınıflandırılabilceğini göstermiştir. Yazar, bu tür kapların Soğdlu ustalar tarafından yerel olarak üretildiğini vurgulamaktadır.

⁴⁴ Çin, Kafkaslar ve Orta Asya’da bulunan ipek malzeme örneklerinin karşılaştırmalı incelemesi temelinde Soğdlular tarafından dokuma teknikleri ve tekstil tasarımının (ikonografi, motifler ve tipler) aktarımının yönleri için bkz. Ierusalimskaya, 1967, s.55-78.

Bu desenler (dokuma tekniği), daha sonra ipek kumaşların işleme tasarımlarına uyarlandı (Rossabi, 1997, s.21-107). Soğd tekstil tekniklerinin ilk olarak Çin'e ticari bir ürün şeklinde geldiğine dair kanıtlar mevcuttur. Muhtemelen bu tasarımlar, göçmen ustalar ya da dokuma örnekleri aracılığıyla aktarıldılar. VIII. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Soğd kökenli desenler ve tasarımlar benimsendi ve Çin dokuma geleneği ile harmanlandı. Ayrıca Soğdluların kültürel faaliyetleri içerisinde duvar resimleri gibi sanat eserlerinin de önemi büyüktür.

Soğdluların kültürel ve politik etkileşimlerine bir örnek, Afrasyab bölgesinde ortaya çıkarılan ve keşfedildiği yerde müzede sergilenen *Ünlü Elçiler Duvar Resmi*'dir⁴⁵. Bu tablo iki metre genişliğinde, 10,7 metre uzunluğundadır. Bir odanın dört duvarını da kaplayacak şekilde resmedilmiştir. Özellikle ilginç olan batı duvarı, farklı ülkelerden gelen elçilerin etkileyici bir törenini tasvir etmektedir.

Frantz Grenet, bu duvar resmini, Soğdlara ait diğer metinsel ve görsel kanıtlarla birlikte incelemiştir. Ona göre, resimdeki tema Soğd zihin dünyasındaki dünyanın merkezi anlayışını yansıtmaktadır. Ancak orta noktanın, merkezin Soğdya değil, Soğd hükümdarı olduğunu ileri sürmüştür. Nitekim duvar resmindeki genel planda farklı ülkelerin delegelerinin konumlarının (delegelerin ana figürün kuzeyine mi yoksa güney veya batı ya da doğuya mı yerleştirildiği) belirlenmesi Sâsâni kraliyet propagandasından açıkça ödünç alınmış bir tekniktir. Grenet, bütünsel olarak tablonun Orta Çağ'da Soğdya'nın jeopolitiğini yansıttığını öne sürmektedir (Grenet, 2005, s.133). Özellikle, bu delegeler arasında daha gerçekçi tasvir edilen Türkler ve Çinlilerin ön planda olması, dönemin diplomatik ilişkilerinin yönünü de ortaya koymaktadır (Esin, 1985, s.28).

⁴⁵ Ekler bölümünde Afrasyab Müzesi'nde (Özbekistan) tamamı sergilenen bu duvar resminden örnekler verilmiştir. Bkz. Ek B, s. 293-298.

Jeopolitik temanın yanı sıra, güney duvarındaki *Yeni Yıl Alayı* (Nevruz/Nawruz) ve *padam* (Zerdüşt rahiplerin giydiği ritüel kostümü) giyen rahiplerin portresi gibi unsurlar da öne çıkmaktadır. Bunlar, Soğdya kültürünü, geleneğini ve toplumunu temsil etmektedir. Sonuç olarak bu duvar resmi, dinler, kutlamalar, kostümler, gelenekler, dil ve siyasi ilişkiler bağlamında onların kültürlerini bütünsel terimlerle tasvir eden bir oto portredir (Grenet, 2005, s.133).

Aynı zamanda, resmin nihai yorumuna (amacı, sembolizmi ve semantiği) bakılmaksızın, kesin olan şey, Soğdlu sanatçının Soğdluları kültürel olarak karmaşık ortamlarında etnografik (kültürel) bağlarına sadık bir şekilde tasviridir. Temsil edilen ana etnik gruplar ise İranlılar, Türkler, Çinliler, Koreliler ve muhtemelen Tibetlilerdir. Şüphesiz, bu duvar resmi kültürel bağları ve gelenekleri ile öne çıkarak dönemin siyasi konjonktürünü de gözler önüne sermektedir (Grenet, 2005, s.133).

Soğdlular kendi kültürlerini ve diğer kültürel ürünleri sadece ticaret yolu ile geniş çapta coğrafyalara yaymakla kalmamış, aynı zamanda dinî metin tercümeleri ve bu metinlerin aktarımı konusunda da kültürel bir etki alanı oluşturmuşlardır. Hem Soğdca üretilen dinî metinler hem de Çin kaynaklarında Soğdlular tarafından tercüme edilen dinî metinlere yapılan referanslar bu durumu kanıtlamaktadır. Örneğin: Dunhuang'dan bir Soğd Budist metninin kolofonu, Luoyang'da ikamet eden Chatfaratsan An adlı bir Soğdlulu adamın, *Jñancinta* adlı bir keşişe Hindistan'dan Soğdca'ya bir Budist sutrasını tercüme etmesi için para ödediğini bildirir (Yoshida, 2009, s.288).

Yutaka Yoshida'nın gözlemlediği gibi, bu kolofon, müşterinin soyadını (ki bu Buharalı olduğunu gösterir) ve Soğdca olan yazarın adını (Butiyan, Buda'nın lütfu anlamına gelir) belirtir (Yoshida, 2009, s.288). Çin kaynaklarında Soğdca kişisel

isimlerdeki *buti* (Buda) edatı Yoshida'ya göre Soğdluların Budist⁴⁶ kimliklerini açıkça ifade ettikleri olası bir dönemi akla getiriyordu ve bu durum bölgede yayılan Budizmle beraber VII. yüzyılın sonlarına doğru kanıtlanmıştı (Yoshida, 1998, s.40-41). Bu örnek aynı zamanda din adamlarının din aktarımında önemli rol oynadığını da göstermektedir. Soğdluların metin tercümesine ve dinî aktarıma katılımı belki de temel olarak, hayatta kalan yazılı mirasın miktarına ve çeşitliliğine bakılırsa V.-VIII. yüzyıllarda vücut bulmuştur ve bu durum onları Orta Asya'da köklü bir edebî geleneğe sahip birkaç topluluktan biri hâline getirmiştir.

Orta Asya dilleri Soğdca kadar detaylı bir fiil yapısına sahip değildi. Bunun temel sebebi ise dile bütüncül yaklaşım olabilirdi. Örneğin: Türkçe (Uygurca), Moğolca yazmak fiili, çizmek, boyamak için de kullanılırdı. Türkçe: *biti-*, Mog: *biçi-*, Kot. *pir-*,: yazmak, çizmek, boyamak vb. anlamlarına gelirdi. Fakat Soğdlular aksine, sadece “yazmak” anlamına gelen Eski Pers fiili *ni-paisa* (Soğdca *npys*) kullanırdı (Sims-Williams, 1996, s.66-67). Bu durumun sebebi ise Soğdca yazı kültürünün ortaya çıkışının Ahameniş döneminden itibaren başlamasıydı. Ayrıca Soğdluların dil becerilerinin yükselmesinde Soğdya'nın coğrafi konumu ve siyasi tarihi de etkiliydi. Soğdlular Pers halkıyla ve Türkçe konuşan insanlarla yan yana yaşayarak çeşitli siyasi güçlerin nominal politik nüfuzu altındaydılar. Böylelikle, farklı etno-dil grupları ve hem bozkır hem de yerleşik kültürlerle yakın ticari ilişki içinde olmaları onları zaman içerisinde dil bakımından geliştirdi. Dönemin bu sosyo-kültürel farklılıkları kesin çizgilerle belirli olmamasına rağmen birçok Soğd'un Uygurca ve Çince gibi dillere hâkim olduğu da araştırmacılar tarafından düşünülmektedir. Nitekim onların çok dilli becerileri, birçok kültürel etkileşimin yanı sıra okuryazarlık ve metin tercümelerinin aktarımlarında ön saflarda yer almalarını sağladı.

⁴⁶ Budizm'in Soğdca tercümanları hakkında ek bilgi, Çin Budist metinlerinden (tarihsel ve menkıbesel) ve bazı elyazmalarının kolofonlarından toplanabilir. Soğdlu Budist rahiplerin/çevirmenlerin kayıtlı isimlerinden bazıları Çin'de ikamet eden Soğdlulardı. Detaylı bilgi için bkz. Yoshida, 2009, s.288-329.

Hristiyan metinleri Soğdcaya tercüme eden tercümanlar hakkında oldukça kısıtlı bilgiler günümüze ulaşmıştır. Hristiyan metinlerin tercüme yöntemi ve tercümanlarının kimliği hakkında, Soğd Budist metninin kolofonu türünde olduğu gibi kanıtlar yoktur. Bununla beraber, Soğdluların Hristiyanlığın Orta Asya ve Çin'e aktarılması ve Hristiyanlık metinlerinin tercüme edilmesindeki katkıları, diğer tarihsel temellere ve kanıtlara dayanarak ispatlanmaktadır.

Hristiyanlık henüz Çin'e nüfuz etmeden önce, Pers topraklarında yerleşmişti ve öyle ki Çin'deki Hristiyanlığa ilk olarak Pers öğretisi (*Bosijiao*) ve Hristiyan manastırlarına Pers Manastırı (*Bosi si*) deniyordu (Forte, 1996, s.353-355).

Çin'deki Hristiyanlığın Pers kimliği, yetmişen fazla kişisel ismin ardından rahip ve piskopos gibi farklı dinî makamların sıralandığı Xian Yazıtının onomastiğinde de yer almaktadır (Hunter, 2009, s.75). Bu kişisel isimler, *Sabršo*, *Išo Dad*, *Mar Sargis* ve *Meši Adad* gibi hem Süryanice hem de Pehlevice adları temsil etmektedir (Hunter, 2009, s.80-81).

Çin'de resmî olarak kaydedilen en eski Hristiyan yazısı, hanedanlık izniyle desteklenen misyonerlik faaliyetinin ünlü İncil'de özetlenen *Aluoben* (M.S. 635) yazması idi. Nitekim *Xian Yazıtı* da (*Qin jingjiao liuxing Zhongguo bei*) M.S. 781 yılında dikildi (Pelliot, 1996, s.5-57).

Bu yazıta göre Gaozong (650-683) döneminde her vilayette Hristiyan manastırları (*jingsi*) kuruldu. O zamanlar Hristiyanlık (*jingjiao*) tek bir manastır veya bir dikilitaş ile sınırlı değildi (Nicolini-Zani, 2009, s.99) Başka bir deyişle, hanedanlık korumasıyla desteklenen Hristiyanlık, Tang Hanedanlığı döneminde Çin'deki büyük şehirlere yayılmakta serbestti.

Aluoben'in gelişi sırasında ve 781 yılında (*Xian Yazıtı*'nın dikildiği zaman), Soğdlular Çin'de yaşayan ve ticaret yolları boyunca Çin'e giden başlıca Pers etnik

gruplarından biriydi. Daha önce de belirtildiği gibi, Semerkand, Soğdya'nın başkentiydi ve Semerkand Doğu Kilisesi'nin önemli bir dinî misyonu mevcuttu. Bu tarihsel durum, Xian Yazıtı'nda bahsedilen Persçe veya Süryanice konuşan misyonerlerin, Çin'de ya da Çin'e giderken Soğdlularla etkileşime girdiğini ve bazılarının Süryani Hristiyan isimleri taşımasına rağmen muhtemelen Soğdlu olduğunu göstermektedir. VII.-VIII. yüzyıllara gelindiğinde Soğdlular yavaş yavaş Çin toplumuna dâhil oldular. Fakat onlar kendi soydaşlarının yoğun olarak yaşadığı bölgelerde yaşamaya devam ettiler. Böylelikle Soğd kimliklerini, özellikle de dillerini koruyabildiler.

Buna ek olarak, Çin'de Hristiyan Soğd topluluğunun varlığı da aşağıdaki epigrafik kanıtlarla doğrulanmaktadır:

- I. He Yousuoyan'ın adı, yaklaşık M.S. 640, Gaochang Bölgesi, Xi Eyaleti'nin tapu kayıtlarından birinde yer alır (Ding, 2006, s.151). Bu kişinin soyadı, menşe yerini Kuşan (Semerkand ve Buhara arasında bulunan *Heguo*) olarak gösterir ve Yoshida'ya göre verilen adı *Yousuoyan*, Soğdca *Yišö'-yan*'ın orta Çince transkripsiyonudur (*jiuiwoin*) (Ding, 2006, s.151). Wang Ding, bu ismin Maniheizm ile olası bağlantısına dikkat çeker. Ancak İmparatoriçe Wu (684-704) ve metinlerinin M.S. 731'de tercüme edilmesinden sonra, He Yousuoyan'ın Soğdlu bir Hristiyan olması ihtimali kuvvetlenmiştir, çünkü o sırada Hristiyanlık hâlâ hanedanlık desteğine sahipti (Ding, 2006, s.151)
- II. Güney Çin'de bulunan Guilin'de bir mezar kitabesinde geçen *An Yena* adı. An soyadı, bu kişinin memleketinin Buhara olduğunu gösterir. Buharalı bu Hristiyan için, "Jinglong döneminde (M.S. 707-710) öldü" ifadesi geçmektedir (Chengyong, 2001, s.181-186).

- III. Keşiş *Maimurg Siyuan*'ın adı babası Mi Jifen'in (M.S. 714-805) mezar kitabesinden biliniyordu. Ancak bu Soğdlu keşiş hakkında bundan başka fazlaca bir bilgi bilinmemekteydi. Bununla birlikte, Ge Chengyong'un kitabe üzerindeki çalışmasında gösterdiği gibi, Mi Jifen'in oğlunun bir keşiş olması, hane halkının, yani babanın ve diğer kardeşlerin de Hristiyan olduğunu ima eder (Chengyong, 2001, s.181-186).
- IV. Luoyang hatıra taşı, Soğd kökenli Hristiyan ailelerden bahseder (Nicolini-Zani, 2009, s.99-140).

Bunlar:

- a. Buharalı *An* ailesinin hanımı vefat etmiş anne (Nicolini-Zani, 2009, s.116)
- b. Annenin erkek kardeşi *An Shaolian* (Nicolini-Zani, 2009, s.118) şeklinde devam eder.

Soğd Kilisesi ve onun hem Çin'deki hem de Soğdluların anavatanındaki örgütlenmesine ilişkin kanıtlar parça parçadır. Bununla beraber, Hristiyanlığın Çin'de bir Pers öğretisi olarak (*Bosijiao*) bilinmesi, aynı zamanda Soğd yörüngesinin etki alanını da içermektedir. Özellikle, Pers Öğretisi terimi, inancın dilsel özelliklerini ima ediyorsa, vaizlerin ortak dilinin de bu olduğu düşünülebilir. Bu bilgiler ışığında, Çin'deki Persli Hristiyan kimliğinin Soğdlular aracılığı ile sunulduğu öne sürülebilir.

Hristiyanlığın Persçe özellikleri, birkaç teknik kelime dağarcığı örneğini koruyan Soğdca Hristiyan metinleriyle de tutarlıdır. Bu Pers unsurları belki de Soğdya'nın Hristiyanlaştırılmasının iki dilli, Süryani-Pers veya yerli Pers misyonerler tarafından gerçekleştirildiğini göstermektedir. Nitekim Soğdlular tarihsel süreçte hem Perslere hem de Çinlilere dilbilimsel açıdan eşit derecede aşinaydılar. Bu yakınlık, şüphesiz onların hem Persli misyonerlerin Çin'e uyum sağlamalarını kolaylaştırmalarını hem de Hristiyanlığı yaymalarına aracılık etmelerini sağladı.

Ge Chengyong'un Xian ve Luoyang Hristiyan yazıtları hakkındaki son çalışmasında belirttiği gibi, Çangan'daki Nesturî misyonerlerin neredeyse tamamı Doğu Kilisesi tarafından gönderilen kıdemli keşişlerdi ve vaaz edenlerin hepsi ise Soğdlu idi (Chengyong, 2013, s.168).

Ayrıca Soğdca tercümanların faaliyetleri ticari ve politik alanlarda da bilinmektedir. Ticari tercümanlar, pazarlarda çalışan veya Çin'i ziyaret eden yabancı elçiler tarafından tutulan ve onlara tercüme hizmeti veren Soğdlulardı (Pelliot, 1984, s.57). Çin'e giren ve çıkan insanlarla etkileşimde bulunmak amacıyla vergi ve sınır kontrol görevlilerine her zaman ihtiyaç olduğu için tüccarlar bu noktada konumlandırılırdı (Hansen, 2005, s.294-300). Bu, M.S. 685 yılında Toharistan ve Soğdya'dan bir grup tüccara verilen seyahat izinlerinde örneklendirilebilirdi. Orijinal varış yerleri dışında Çin'in diğer bölgelerine seyahat etmeyi planlayan tüm yabancı ziyaretçiler için seyahat izni gerekliydi. Örneğin:

“Sınırdaki konuşlandırılmış Çin yönetimi (Gosuo) seyahat kartı veya izni veriyordu. Söz konusu grup beş kişiden oluşuyordu ve Kang adında bir Soğdlu tarafından liderlik ediliyordu ve bu grupta üç Soğd vardı” (Hansen, 2005, s.189).

Bir diğer ticari tercüme peşinde olan Soğdlular örneği de ünlü bir Soğdlu An Luşan'dır. An Luşan Soğdlu-Türktür, Pulleyblank tarafından An Luşan hakkında hazırlanan monografide, An Luşan'ın amcası Bozhu tarafından himaye edildiğinden ve Kuzey Çin'deki askerî bölge pazarlarında ticarî tercüman⁴⁷ olarak çalıştığından bahsetmektedir (Pulleyblank, 1955, s.7-14).

Ayrıca Tang sarayında diplomatik ziyaretçiler için tercüme veya tercümanlık yapan veya diğer ülkelere gönderilmek üzere diplomatik mektuplar hazırlayan Soğdlu

⁴⁷ An Luşan'ın erken dönem yaşamı Pulleyblank, 1955, s. 7-14, 19'da bulunur. Ancak, Soğdlulara çeşitli türde ticari meslekler atfetmek genel bir kabul görüşüdür. Diğer taraftan onlar tüccarlık dışında birçok mesleğe sahiptir. Nitekim An Luşan'ın, aile geçmişi ve başarılı askerî kariyeri, biyografisinin bu yönünü kuvvetle doğrular; yani daimî olarak değil, belirli bir noktada ticari tercüman olarak çalıştığının altını çizmek önemlidir.

resmî tercümanlar da mevcuttu (Lung, 2001, s.62). Bu Soğd tercüman grubunun tek maddi kanıtı ise Shi ailesinin ünlü kitabesidir. Bu kitabede, Shi Hedan'ın Tang Hanedanlığı döneminde resmî mahkemede tercüman olarak görev yaptığı kaydedilmiştir (Vaissière, 2005, s.211-213) Tang Hanedanlığı döneminde resmî tercümanlar, bugünkü anlamıyla *Devlet İşleri Bakanlığı*'na bağlı olan *Diplomatik Resepsiyonlar Mahkemesi* tarafından işe alınırdı (Lung, 2001, s.63). Böylelikle Soğdluların ticari, diplomasi ve dinî görevlerde önemli bir yeri olduğu görülmüyordu.

Batı ve Doğu'yu birbirine bağlayan geniş Orta ve İç Asya topraklarındaki tarihî konsantrasyonları nedeniyle Soğdlular Asya ve Orta Doğu'nun Suriye, Arap, Pers ve Çin gibi önemli halkların yazı geleneklerinde kendilerini gösterdiler. Soğd kültürü, yerel tarım temelli ekonomisi ve aynı zamanda uluslararası ticaret tarafından desteklenen ticarî kapasitesi sayesinde İpek Yolları'nın etkili kültürlerinden birine dönüştü. Onlar, V. ve IX. yüzyıllar arasında bölgenin ticaret ve diplomasi alanında zirvede yer alıyorlardı. Böylelikle Soğdlular, bölgedeki çeşitli ülkeler arasında önemli bir bağlantı unsuru sağladı ve birtakım karşıt görüşler söz konusu olmakla birlikte Orta Çağ'da Soğdca Orta Asya'nın tabiri caizse “lingua franca”sı olarak görüldü.

Soğdluların kıtalararası ticarete dâhil olması onların farklı etnik-dil grupları ve kültürlerle yakın temas hâline girmesine neden oldu. Soğdluların etkisi, okuma yazma, dinler, ticaret ve diplomasi gibi Orta Asya'daki neredeyse tüm toplumsal ve siyasi alanlara ulaştı. Dahası, Soğdlular siyasi niteliğe haiz bulunmayan, çeşitli kültürel öğeleri kendi toplumsal bünyelerinde bir araya getirerek çok yönlü bir kültürü terkip eden entelektüel bir imparatorluk vücuda getirdiler.

İKİNCİ BÖLÜM

SOĞD-TÜRK İLİŞKİLERİ (IV.-VIII. YÜZYILLAR)

2.1. Soğd Coğrafyası'nda Hunlar

III. yüzyılın ikinci yarısından, IV. yüzyıla ve Türk Kağanlığının kurulduğu dönem olan VI. yüzyılın ortalarına kadar yazılı kaynaklarda, Orta Asya siyasi tarihine dair teferruatlı bilgiler mevcut değildir. Bu durumun temel sebebi, coğrafyada daimî olarak el değiştiren siyasi teşekküllerin varlığı, ayrıca iklim, ekonomi ve siyasi koşullara bağlı olarak sıklıkla vukuu bulan göç dalgalarıdır. Özellikle, verimli ama asidik bir toprak yapısına sahip olan Soğdya havzası kâğıt ve parşömen gibi birçok belgeyi eriterek yazılı metinlerin yok olmasına ya da büyük ölçüde tahrip olmasına sebep olmuştur. Bu nedenle, siyasi ve kültürel ilişkilere dair incelenen belgeler, dönemin çağdaş imparatorluklarının kaynaklarındaki kısıtlı veriyle desteklenmektedir. Nitekim günümüze ulaşabilen az sayıdaki Soğd dokümanları, arkeolojik veriler ile desteklense dahi yetersiz kalmaktadır.

Dönemin diğer devletlerine ait kaynaklar, IV. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya'da yaşayan Hunların, Batı'ya doğru göç dalgasını anlatır. Nitekim bu bilgiyi doğrulayan kaynakların başında Çin yıllıkları gelmektedir. Çin Yıllığı Wei Shu'daki bir pasaj, Orta Asya'daki konar-göçer grupların, bilhassa Akhunların atalarının, 360 yılları civarında Batı Orta Asya'ya gelişinden bahsetmektedir.

“Yeda ülkesine Büyük Yüeh-chih soyundan gelen insanlar yerleşti. Bunların başka bir Gaoju çeşidi olduğu da söylenmektedir. Aslen Sai'nin kuzeyine doğru bir bölgeden gelmişler. Altay topraklarını güneye doğru terk ettikten sonra, Hotan'ın batısına yerleştiler; burası 200 li'den Ceyhun Nehri'nin güneyinde, Çangan'dan 1100 li uzaklıktaydı” (Wei Shu, Bölüm 102, s.2278, çev. Enoki).

Bir başka Çin yılığı olan *Tongdian*, *Wei Shu* yılığında geçen bilgileri doğrulamaktadır. Ayrıca *Tongdian*, Altay coğrafyasından çıkışlarının 80-90 yıl önce yani Wei'nin Wencheng Di hükümdarlığından (452- 466) evvel gerekleğmiğ olduğunu da kaydetmektedir (*Tongdian*, Bölüm 193, s.1040, ev. Pulleyblank).

Büyük dğmanlarının asker ve diplomatik durumunu kısmen tarif eden dönemin ağdağ Bizans yazarları, Pers topraklarındaki Ssni İmparatorluğu'nun yakın coğrafyasına Hunların Orta Asya'dan güçlerini kaydederek onların gn M.S. 350'li yıllara tarihlendirmiğlerdi. Esasında, Ammianus Marcellinus'un eserlerinde ilk kez Perslerin doğu dğmanlarından bahsetmesi ve onları Kidaritler (Chionite) olarak adlandırması dikkate değerdir (Ammianus Marcellinus, 1968, s.67). Bizans ve Pers kaynaklarının “*Hunları*” Kidarit (Chionite) olarak adlandırması Pers kutsal kitabı *Avesta*'da bulunan Chion⁴⁸ ifadesiyle yakından iliğkili görülmektedir. Nitekim Hunların veya Kidaritlerin kimliği, Hindistan coğrafyasını ve Pers topraklarını istilaya giriğen topluluklar ile ilgili eğitli kaynaklarda benzer surette doğrulanır: Hintliler kaynaklarında “*Ak Hunlar*” ve “*Kızıl Hunlar*” olarak belirtirken, Persler ise onları “*Beyaz Chionlar/Kidaritler*” ve “*Kızıl Chionlar/Kidaritler*” olarak tanımlamışlardı (Grenet, 1996, s.388; Tağağıl, 2020, Ercilasun, 2019, s.21-30; Konukçu, 1973, 55; Aydın, 2021, s.63, Akbulut, 2002, s. 831-832; Kim, 2016, s.47-53).

Ammianus Marcellinus'un verdiği bilgiler arasında Hunlara dair şu ifadeler de dikkate değerdir:

“356 yılında Ssni İmparatoru II. şapur doğuda Kidaritlere karėı savağtı, sonra onlarla bir ittifak yaptı: Kidaritlerin kralı Grumbates, 359 yılında II. şapur

⁴⁸ Chion, Kidarit ve Hun kelimeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ammianus Marcellinus, 1968, s.356.

tarafında Amida (Diyarbakır) kuşatmasına katıldı ve 361 yılına doğru Hunlar komşu Edessa (Urfa) kasabasına gönderildi (Ammianus Marcellinus, 1970, s.52, 122).

Dönemin Ermeni kaynakları ise 368 ile II. Şapur'un ölümü (379) arasında, Sâsânilerin Belh'de hüküm süren bir “*Kuşan kralı*” tarafından doğuda birkaç kez bozguna uğratıldığını anlatmaktadır. Söz konusu durum Doğu Pers coğrafyasında daimî olarak savaşların sürdüğünün göstergesidir (Tezcan, 2007, s.195-196). Ayrıca Soğdya'daki istilalara ek olarak daha güneyde, Kral Şapur'a bağlı olan Merv ile Baktriya arasında yaklaşık 30 yıl süren bir savaşın yıkımlarından da kaynaklar bahsetmektedir (Konukçu, 1973, s.73-74). Bu dönemde Merv'den gelen bazı sikkelerde “*mnyst'n*” “*yky*” ifadesi yer almaktadır. Bu ifade, Şapur'un “Kraliyet Bölgesi” anlamına gelir (Marquart, 1901, s.50).

Bu dönem için Batı Orta Asya'daki siyasi ve askerî durumu tam manasıyla açıklığa kavuşturacak bir belge henüz bulunmadı. Güneye doğru, 375 ile 425 yılları arasında yaklaşık yarım yüzyıl boyunca Sâsâniler ve bölge halkları arasındaki muhtemel savaşlarla ilgili yazılı kaynaklar sessiz kalmaktadır. 402 yılında Pamirleri geçen Çinli din adamı Fa Hsien, raporlarında ve gözlemlerinde bölgeye dair herhangi bir savaştan ve siyasi teşekkülden bahsetmez (Loginov ve Nikitin, 1993, s.271). Fakat nümizmatik veriler, Merv'deki Sâsâni varlığının bu yıllarda devam ettiğini göstermektedir. Nitekim arkeolojik kazılar neticesinde Merv bölgesinde, III. Şapur (383-388), IV. Vahram (388-399) ve I. Yezdgird (399-420) bronz sikkeleri bulundu (Dauvilliers, 1948, s.280-281).

Öte yandan birçok kaynak bu dönem Merv'in etrafında önemli savaşların gerçekleştiğine işaret eder ve V. Vahram⁴⁹'ın hükümdarlığı da bu savaşlarla başlatılır. Fakat Vahram Ghor hakkındaki Müslüman Arapların metinleri, geç Sâsâni döneminin

⁴⁹ 420'den 438'e kadar olan klasik Pers metinlerinin efsanevi Vahram Ghor.

efsaneleriyle karışmış durumdadır. Bu nedenle, bahsi geçen metinlerin tarihsel gerçekliğine ilişkin pek çok muğlaklık söz konusudur. Bununla beraber dönem hakkında yazılı metinlerden yeterli bilgi alınamadığından dolayı saha üzerine bir fikir oluşturabilmek adına en güvenilir bilgileri nümizmatik veriler oluşturmaktadır.

V. Vahram'ın saltanatının ikinci yarısı, Merv şehrinin Sâsâni savunma politikasında oynadığı birincil role tanıklık etmiştir. Merv kazılarında elde edilen sikkeler, doğrudan askerlere ödeme yapmak için kullanılmış olabilirdi ve böylelikle bölgede askerî bir savunmaya ihtiyaç hâsıl olduğu da ortadaydı. Bu nedenle, Müslüman Arap metinleri, kralın Merv'deki varlığını ve faaliyetini, doğudan ya da kuzeyden gelen yeni bir gücün tehdidine bağlamaktadır. Bu tehdidi oluşturanlar için ise “*Türk Kağanı*” ifadesi geçmektedir. Böylelikle Soğdya topraklarında yeni bir dönem başlamaktadır (Konukçu, 1973, s.75-77).

IV. yüzyılda bölgede yaşanan siyasi kargaşa sebebi ile tüm şehirlerin tahribi beraberinde arkeolojik verilerin de büyük oranda yok olmasına neden oldu. Soğdluların şehirlerinin birçoğu neredeyse kayboldu. Diğer taraftan, Hunların bölgeye gelişi ile yeni bir şehir yapısı ortaya çıktı. Böylece, vahâlârin hemen sınırında yerleşik halkların ve yerel göçebelerin birlikte yaşama geleneği son buldu. Aynı zamanda bölgede bulunan kurganlarda yerleşik halkların yeni seramik formları tespit edildi (Marshak ve Raspopova, 1990, s.181). Nitekim seramik formların gelişimi bölgedeki halkların kültürel özelliklerini tespit etme hususunda son derece önemlidir. Bu dönemin arkeolojik katmanlarında, yerel formların yanısıra, özellikle Buhara'nın çevresinde bulunan vahâlârdâ, Nasaf/Erkurgan'ın da kalıplanmış yeni bir seramik formunun ortaya çıkması, bölgede değişen nüfus yapısı ve kültürün en önemli kanıtlarından biridir (Suleymanov, 2000, s.61; Kim, 2016, s.59-62).

2.2. Akhun Hakimiyetinde Soğdya ve V. yüzyılda Soğdların Yükselişi

V. ve VI. yüzyıllarda Soğdya, tartışmasız bir şekilde büyük bir tarımsal genişleme yaşadı ve nüfus belirgin şekilde arttı. Semerkand'ın güneyinde, yerleşim sitelerinin dörtte üçünden fazlası bu yüzyıllardan itibaren terk edildi ve komşu şehirlere yerleşme başladı: Zerefşan bozkırındaki 131 yerleşim merkezinden Zerefşan ve Dargom kanalı arasında sıralanan 115'i bu dönemde ortaya çıktı ve Orta Çağ'ın sonunda bunlardan sadece 52'si ayakta kaldı. Zerefşan'ın bataklık vadisi, o dönemlerde 100 km²'den fazla bir alana sahipti. Semerkand'ın batısındaki İsfahan bölgesi de şehirleşme ve nüfus bakımından bu dönemde genişledi (Suleymanov, 2000, s.83-86).

Soğdya'nın dört bir yanından çeşitli kaynakların mukayeseli değerlendirilmesiyle bir bütün olarak bölge için oluşturulan genişleme anlatısı, birtakım bilinmezlikleri de taşımaktadır. Özellikle, büyük kanallar, vahâlâların çevresindeki surlar ve bazı büyük tarım alanlarının hangi tarihlerden itibaren inşa edildiği ve kullanıma başlandığı kesin değildir. Nitekim Arap coğrafyacılar tarafından IX. ve X. yüzyıllarda kaydedilen bu büyük imar faaliyeti, genellikle Soğd tarihinin iyi tanımlanmış iki dönemine atfedilmiştir: bahsi geçen dönemler Ahameniş öncesi dönem ve M.S. V. ve VI. yüzyıllardır (Frye, 1965, s.10, 91).

Soğd kentsel ağ, yeni yapıların yaratılmasıyla derinden değiştirildi. Zerefşan Vadisi'ndeki kasabalar, genellikle eski site alanlarına inşa edildi. Buhara, Beykend ve Pencikent şehir planları da hızla gelişti. Bu bölgede Doğu Sâsâni coğrafyasında bulunan yapı tiplerine benzer yeni mekânlar inşa edildi. Bu yapılara *Hippodamian* tipi (dikdörtgen duvarlar) adı verilmektedir. Buhara şehrini çevreleyen iki yüz elli kilometreden daha uzun bir dış sur, V. yüzyılın sonlarına tarihlenmekteydi ve şehirleri çevreleyen sur inşası bu dönemde oldukça yaygınlaştı. Nitekim Buhara'dan

başlayarak Fergana'ya kadar uzanan surlar aynı dönemde inşa edildi. Bu dış surların amacı bölgede yaşanan siyasi akınlara karşı şehir için bir savunma hattı oluşturabilmektir (Siskina, 1994, s.93).

Kentsel büyüme öncelikle Semerkand şehrinde ardından Pencikent'te gözlemlendi. V. yüzyıl'da Semerkand yaklaşık elli kilometre doğuya doğru, çok hızlı bir şekilde kentsel çerçevesini ve şehir surlarını aştı. İlk dikdörtgen planlı surların ötesine taşan şehrin yüzölçümü 8 ile 13,5 hektar arasına ulaştı ve şehir surları yüzyılın sonlarına doğru banliyöleri çevreledi (Semenov, 1989, s.129). Şehir büyümeye devam etti ve VII. yüzyılın sonunda kuzeydoğudaki surların dışında küçük bir pazar alanı inşa edildi. Semerkand, V. yüzyılın ikinci yarısında bir önceki dönemin kentsel gerilemesine tanıklık eden yükseltilmiş bir kale ve bir dizi iç sur ile donatıldı. Böylelikle, güçlü bir yönetici zümre: bir yüzyıl sonra, arazinin tamamını ele geçirdi ve eski Greko-Baktriyan surlarının yerine yeni surlar inşa etti (Siskina, 1987, s.93). Bu yeni yapılan surlar beş kilometre uzunluğundaydı ve 218 hektar alanı kapsıyordu. Ayrıca, toplam 20 km² vahanın bir kısmını muhafaza eden büyük bir sur da Semerkand savuma kompleksinin parçası haline getirildi. Son olarak, Zerefşan Vadisi'nin diğer ucunda yer alan Beykend şehri de her bir kenarı 330 metre olan kare şeklinde dış sur ile çevrelendi (Siskina, 1987, s.169).

Soğd coğrafyasında Kuşhan ardından ise Akhunların hakimiyet dönemiyle Soğdya'nın ekonomik ve demografik dinamizmi arttı, o nispette şehirler ve kırsal kesimler gelişti. Baktriya'daki pek çok yerleşim sahası temelli terk edilmiş olsa da varisi Soğdya, Orta Asya'daki tarımsal zenginliğin ve nüfusun ana merkezi olmuştu.

Soğdya'nın bu yüzyıllar arasında gelişiminin ardındaki başat faktörlerden biri örgütlenme becerisi olarak ifade edilebilir. Soğdya, tartışmasız hem kentsel hem de tarımsal olarak örgütlü, iş bölümüne dayalı bir toplum modeline ve üretim biçimine

sahipti. Bu bölgede Hunların dönemi 350'den V. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürdü. Hun istilalarının bir dizi ekonomik, demografik ve siyasi felaketler yarattığına dair yaygın görüşün aksine, bölgede siyasi istikrar sağlandı. Böylelikle, Soğdya toprakları yoğun bir nüfus çekti, tarımsal, ticarî zenginlikle yeniden inşa edildi, hızla gelişti ve canlı bir kültürel ortam ortaya çıktı.

2.3. Soğd Refahının Politik Kökenleri: Kidarit Hunlarından Akhunlara İstikrar Çağı

Hunların bölgeye göçlerinden sonra Soğdlular ve Hunlar arasında bir kültürel kaynaşma meydana geldi. Nitekim bölgede artan nüfusun ihtiyacını karşılamak için Seyhun Nehri sulama ağı onarıldı. Çin yıllıklarından anlaşıldığı üzere Soğd topraklarında yeni bir siyasi gücün oluşumu 457 yılından itibaren başladı.

Wei Shu'daki bir pasaj, Soğdya'nın Hunlar tarafından ele geçirilmesinden ve 457 yılında Semerkand tahtında Huni adlı bir Hun hükümdarının varlığından bahsetmektedir:

“Sute ülkesi Pamirlerin batısında yer alır. Antik çağda ismi Yancai'di. Ayrıca buraya Wennasha denirdi. Geniş bir bataklık üzerinde ve Kangju'nun kuzeybatısında yer alır. Dai'den 16.000 li uzaklıktadır. Eskiden, Xiougnu hükümdarı Soğdya'nın kralını öldürdü ve ülkeyi aldı. Kral Huni⁵⁰, Xiougnu soyunun üçüncü hükümdarıydı” (Wei Shu, Bölüm 102, s.2270, çev. Enoki, 1955, s.44; Konukçu, 1973, s.39-40).

Wei Shu yılığında ve daha sonra Tongdian yılığında bahsi geçen Xiougnu tabiri ile Kidaritler ifade edilmektedir. Kidaritlerin genişlemesi, V. Vahram'ın Merv yakınlarında askerî faaliyete başlamasından önce 420'li yılların sonunda Baktriyan'da

⁵⁰ Xiongnu'nun Semerkand'a üç nesil boyunca hüküm sürdüğünü belirten istihbarat parçası, Wei Shu, bölüm. 102, s.2270, çev. Enoki yer almaktadır. Fakat Tongdian'da açıkça belirtildiği gibi, bölüm 193, s.1039: “Wei shu, Xiongnu'nun Soğdya'nın kralını öldürdüğünü ve ülkeyi ele geçirdiğini belirtir. Wencheng'in saltanatı sırasında, mahkemeye ilk kez haraçla bir elçi gönderdiler. Kral Huni, soyun üçüncüsüydü.”

başladı. Batıda ilerleyemeyen Kidaritler, güneye yürüdü ve Gandhara'yı aldı (Enoki, 1969, s.8-14).

Soğd şehirleri 441'e kadar Çin'e elçiler gönderdi. Nitekim Kidaritlerin Soğdya'ya gelişi ise 440 yılına tekabül etmekteydi. Kidaritlerin ardından bölgeye Akhunların gelmesiyle burada siyasi otorite sağlanmaya başladı. Grek yazar Priskos'un kayıtlarında bu dönem şu şekilde ifade edilmektedir: “*Soğdya'nın batısındaki bozkırda Kidarite Hunları vardı*” (Blockley, 1983, s.337, 347, 349, 355 ve 361). Soğd onomastik verilerine göre, Yukarı İndus yazıtlarında bulunan “*xwn*”⁵¹ (Hun) aile adının büyük ölçüde özümsemişi muhtemelen bu dönemde gerçekleşti. Bununla beraber, 440 yıllarında Sâsânilerin bölgeye olan askerî hareketleri ve Akhunların 456 yılından itibaren Toharistan'a genişlemeleri Kidaritlerin ikiye bölünmesine sebep oldu. Kidaritlerin bir kısmı bölgenin güney kısmına göç ederken bir kısmı ise Soğdya'da kaldı. Söz konusu siyasi kargaşa, aynı zamanda Soğd kervanlarına ait bilgilerin bu dönemde aniden ortadan kaybolmasını da açıklamaktadır.

Soğdlar, Pencikent, Beykend ve Buhara gibi planlı kentsel topluluklardan kaynaklı demografik genişleme sayesinde ülkeyi hem komşu Sâsânilere hem de Akhunlara karşı savunma pozisyonunda tutmayı başardı, onların güçlü toplum yapısı bölgedeki yeni şartlara kolay uyum sağlamalarını da mümkün kıldı. Bu noktada Semerkand şehrinin kalesini yükseltmek gibi muazzam bir inşa faaliyeti, Soğd gücünün V. yüzyılın ikinci yarısında elde ettiği başarıların bir başka örneğidir. 470 yılına kadar, Soğdya'da yeni şehirler kuruldu ve surlar inşa edildi. Bu gelişmenin ardında bölgenin nüfusunu harekete geçirebilecek yeni ve güçlü bir siyasi teşekkülün olması muhtemeldir (Anarbaev ve Matbabaev, 1993, s.223).

⁵¹ Soğdca “*xwn*” kelimesi ile ilgili Eski Mektuplar No:2, Parçalı Mektup ve Soğd yazıtlarındaki kişisel isim dokümanı, Soğd kaynaklarına göre Hunlar bölümünde detaylı verilecektir.

Kidaritlerin siyasi gücü sadece sahip oldukları topraklar için geçerli değildi. Aynı zamanda Çin'deki tüccar mahkûmları serbest bırakmak için elçiler gönderdikleri de bilinmekteydi. Kidaritlerin bölgeye olan katkıları sayesinde Soğd toplumu kalıcı istikrara ve savaşlardan münezzeh bir refaha sahip oldu. En nihayetinde Antik Çağ'da Orta Asya'daki uluslararası ticaretin başlıca merkezi olan Baktriyan rakiplerine karşı Soğdlular demografik ve ekonomik üstünlük kazandı (Vaissière, 2005, s.109-111).

Soğdluların yükselişinin aynı zamanda kültürel ve toplumsal boyutları söz konusuydu. Soğd yükseliş döneminde Baktriya bölgesi için Xuanzang'ın raporundaki “Baktriya toplumunda hâlâ güçlü olan kültürel yaşamın bir işareti olarak önemli sayıda Budist manastırı korundu” (Beal, 1884, s.38) ifadesi bölgenin eski ihtişamına vurgu yapar. Dahası Xuanzang raporunda, Antik dönemde Baktriya bölgesinin yazılı kültürünün üstünlüğüne dair ibarelere de yer verir. Ancak günümüze ulaşan maddi kültür mirasları, Baktriyana ve Soğdya bölgeleri arasında var olan bir kültürel aktarımı da işaret etmektedir. Mevcut kanıtlar antik dönemlerin Soğd sanat kültürüne dair oldukça yetersiz veri sunarken, Soğdya'daki kentsel genişleme döneminde Baktriyan sanatının etkilerini taşıyan yeni formlar ortaya çıkmıştır. Böylece IV. ve V. yüzyılın ilk yarısında Baktriya sanat anlayışından mülhem Soğd sanatı yeni bir çiçeklenme dönemine girdi (Grenet, 1996, s.367-368).

Pencikent'teki ilk duvar resimleri güçlü bir şekilde Baktriya resimlerinin üslubunu taşımaktaydı. Ayrıca, Soğdya topraklarında mimari ve şehir planlaması da büyük bir ivme kazandı ve Baktriya modelleri taklit edildi. Son olarak, birtakım Baktriya yer adları Soğd yerleşimlerinde muhafaza edildi. Buhara ve Semerkand arasındaki Kuşaniye kasabası Soğdya'daki Baktriya yer adlarına örnek teşkil etmektedir (Marshak, 1981, s.50). Bu kültürel etki, Baktriyalı halkların olası mevcudiyetine veya bir noktada güneyden sürülmeden önce iki bölgeyi birleştiren

Kidaritlerin iktidarı altındaki zanaatkârların etkileşimine bağlanabilirdi. Daha sonra Soğdya kent seçkinleri, Hindistan’da uzun süredir gelişen rafine kültürü ve yaşam biçimlerini yakından takip etti. Özellikle, Kuşan İmparatorluğu ve Kuşan-Sâsânî döneminde Soğdya’da bu kültürel etkiler devam etti (Usta, 2020, s.34-35).

Bölgede gelişen siyasi ve sosyo-kültürel refah ile Soğdya toprakları Çin kaynaklarında “*kervancılar nehri*” olarak adlandırılmaya başlandı. Böylece, Soğd ticareti ve Soğdlu tüccarlar, ekonomi ve kültür tarihî için önemli bir aşamaya imza attı. Zerefşan Vadisi’nin tüccarları, bu süreçten sonra Orta Asya’daki başlıca tüketim merkezlerini sürekli kontrolleri altında bulundurmuşlardı. Soğdya, ayrıca bölgede artan şehir sayısı ve bu şehirlerde yaşayan dönemin seçkinleri sayesinde ekonomi modeli temelde dışa dönük ve büyük ölçekli ticarete bağımlı olmaktan çıktı: yerel ekonomik temellere ve üretime dayanan bir kültür imparatorluğu haline geldi.

470 yılından itibaren Kidaritlerin hanedanlık yapısı zayıflamaya başladı ve hemen akabinde 509 yılında Akhunlar bölgeyi fethetti. Fakat bu fethi dair yazılı kaynaklarda detaylı bilgi mevcut değildir. Bu tarihten itibaren, Wei Hanedanlığı, Akhunlardan bölgeyle diplomatik münasebetini sürdürmek için elçiler talep edildi. Akhun dönemi öncesi Çin ile diplomasiyi yürüten Soğdlu elçiler böylece geri çekildi (Blockley, 1983, s.61).

Akhunların Soğdya fethi şüphesiz direnç gösterilmeden ve çatışmasız bir surette gerçekleşmedi. Ancak şehirlerin büyük bir yıkıma uğramadığı anlaşılmaktadır. Nitekim bölgeyi ele geçiren Akhunların nispeten hasar verdiği tek şehir Pencikent’ti. Şehrin surları ve II. Tapınak olarak adlandırılan mabedi büyük ölçüde yıkıldı. Fethin ardından ise söz konusu mabed restore edilerek üç katlı bir yapıya dönüştürüldü. Bu yapının dış surlarına ise garnizon eklendi (Marshak ve Raspopova, 1990, s.182). Akhunlar, Pencikent’in en görkemli yapısını askerî ve idari maksatlı kullanma

amacıyla dönüştürmüştür. Bu yaklaşım Akhun hayat tarzının Soğd kültüründen farklarını da ortaya koymaktadır ve kültürel ayrışmanın önemli bir kanıtıdır.

Türk fethinden önceki yüzyılda Soğdya topraklarında daimî olarak savaşlar yaşanmaktaydı. Nitekim Akhunlar Soğdya'ya yerleştiklerinde son derece zengin idiler. Türkler Soğdya'daki mücadelelerde Sâsâni hükümdarı Peroz'u da öldürdüler. Peroz'un halefi olan I. Kubâd (I. Kavâd, 484, 488-497, 499-531) birkaç kez İran tahtından azledildi ve Akhunların himayesine girdi. Sâsâni İmparatorluğu'nda Hüsrev Anuşirvan (I. Hüsrev 531-579) saltanatı başlayana kadar, Sâsâniler Akhunlara yüksek miktarda haraç ödediler. Nitekim Sâsâni kaynaklarına göre Peroz yaklaşık 30 katırın taşıyabileceği kadar gümüş sikkeyi Akhunlara haraç olarak gönderdi. O dönemde, Orta Asya ve Doğu İran'a giden Sâsâni para arzının oranı düşünüldüğünde bahsedilen miktar tarihsel gerçekliğe uygun görünmektedir. Bölgeye akan bu zenginlikten Soğdlular da istifade etmiştir. Ayrıca Sâsânilerin “*kehanet yazıları*”⁵² adlı metinlerinde Doğu İran'ı yağmalayanlar arasında Soğd askerlerinin de bahsi geçmektedir (Grenet, 1996, s.388).

Soğdluların Çin'deki faaliyetlerini ustalıkla ve yoğun surette sürdürdükleri görülmektedir. Onlar, Akhun gücünün kalbinde üretilen sikkeleri imparatorluğun tüm topraklarına yaydılar. Böylece 520'li yıllarda Akhunlar zirve dönemlerini yaşarken Soğdluların vasıtasıyla Merv'den Turfan'a kadar Orta Asya'yı ekonomik olarak kontrol altına aldılar. Nitekim iki yüz yıla yakın bir süre boyunca, Kansu koridoru da dâhil olmak üzere, Orta Asya'da geleneksel ödeme araçlarını Soğdlu tüccarlar belirledi. Onlar Soğd iç pazarının ötesine ulaşarak Akhun gümüş sikkelerini Asya ticaret yolları boyunca taşıdılar (Sui Shu, Bölüm 24, s. 691, çev. Dauben).

⁵² Bu metinlere *Zand i Wahman Yasn* denilmektedir ve 4/58 bölümünde İran'ın düşmanları sayılmaktadır: “Hunlar (Hyon), Türkler-Eftalitler (?), çöllerin ve dağların sakinleri, Çinliler, Kabulliler, Soğdlular, Bizanslılar, Kızıl Hunlar, Ak Hunlar.” Detaylı bilgi için bkz. Grenet, 1996, s.388.

Akhunlara dair yazılı kaynaklar ve arkeolojik maddi kültür mirasları oldukça sınırlıdır. Ayrıca dönem itibari ile yazılı kaynaklar yetersiz ve tahribat nedeniyle parçalı haldedir. Arkeolojik malzemelerde ise tarihlendirmeler kesinlik taşımadığı gibi bunlardan yaklaşık veriler elde edilmektedir. Ancak nümizmatik keşifler sayesinde Akhun parasının tedavül gücü, mübadele aracı olarak yaygınlığı gibi hususlarda önemli kanıtlar elde edilmiştir. Çangan'da bulunan Sâsâni motifli Akhun sikkeleri bu durumun en güzel örneklerinden biridir (Kurbanov, 2010, s.71). Bu sikkelerin dolaşımından sorumlu olanlar ise Akhunların himayesinde yaşayan Soğdlulardır. Esasında Soğdlular ticari faaliyetleri ile hem bölgenin refah seviyesini yükselttiler hem de taşıdıkları sikkeler sayesinde günümüzde Akhunlara dair birtakım tarihsel kronolojik verilerin oluşturulmasını sağladılar.

2.4. Soğd Kolonizasyonunun Başlangıcı

Soğd ekonomisinin ve ticaretinin dinamizminin bir sonucu olarak Soğdya'nın etki alanı sadece doğuya değil aynı zamanda kuzeydoğuya doğru genişledi. V. ve VI. yüzyıllarda, Soğd kolonizasyonu, Soğdların önceki devirde bağlantıları bulunmayan bölgelere kadar ulaştı. Çin yıllıklarının yanı sıra, Batlamyus'da verilen bilgiler Xiongnu ve Kangju arasındaki ticari ilişkilere işaret etmektedir (Vaissière, 2005, s.112).

2.4.1. Çaç/Çaş (Taşkent) Kolonileri

V. yüzyıldaki Soğd ticaretinin büyümesi, bir sonraki yüzyılda Soğd kültürünün “Çaç” bölgesinde yayılmasıyla sonuçlandı. İr'ik ve Ahangaran (Angren) vadilerinden oluşan bu bölge, Seyhun Nehri'nin orta yolunun sağ kıyısında, Tien-Şan'ın (Tanrı Dağları) batı eteklerinde (Taşkent vahası ve Angren vadisi) yer almaktadır (Buryakov, 1990, s.82-100). Esasında göçebe ve yerleşik halklar arasında yoğun nüfuslu bir temas bölgesi olan bu şehirlerin varlığı oldukça eski dönemlere dayanıyordu. Büyük Kanka

bölgesi (150 hektar) VIII. yüzyıla kadar bölgenin başlıca şehriydi (Buryakov, 1990, s.77). Ancak nümizmatik verilerden hareketle, Soğdluların etki alanına giren Çaç şehrinin VI. ve VII. yüzyıllarda öne çıktığı anlaşılmaktadır. Pencikent'te çok sayıda “Çaç sikkeleri” bulunması (Smirnova, 1981, s.371-393) ve Çaç vahasında Soğd yerel hükümdarlarının sikkelerine rastlanması, buranın Soğd ticaret ağının önemli noktalarından birine dönüştüğünü kanıtlamaktadır. Çaç vahasında bulunan sikkelerin üzerinde Soğdca “xwb” yani “bey” anlamında bir kelime mevcuttu (Buryakov, 1990, s.97).

Türk tudun⁵³ (tdwn) başlığını taşıyan çok nadir bir tür sikke dışında, bölgedeki tüm sikkeler Soğdcadır. Ayrıca bu sikkelerin üzerinde yer alan ikonografi, Soğd ve Türk özelliklerinin bir karışımını göstermektedir (Rtveladze, 1982, s.39). Siyasi olarak parçalanmış, Çaç⁵⁴ şehri çok sayıda Soğdlulaşmış aristokrasinin egemenliğindeydi. Aristokrat konutları ise Soğd modellerine göre inşa edilmiş ve dekore edilmişti. Bununla beraber köyler ve ana yollardan uzakta bulunan kırsal görünümlü şehirler daha eski kültürün izlerini ve mimarî anlayışını korumuştur (Filanoviç, 1991, s.208). Son olarak, VII. yüzyılda Çin'e Çaç şehrinde gelen tüccarlar da tıpkı diğerleri gibi Soğdlu tüccarlar olarak görülüyordu (Xuanzang, çev. Beal, s.6).

Otrar vahasında VI. yüzyılda uygulanan sulama sisteminin kökenleri, bölgenin eski tarım uygarlıklarında yani Soğdya'da aranmalıdır. Bu bölgeleri birleştiren ve kültürel yayımları sağlayan mekanizma ise Türk Kağanlığı idi. Nitekim Türk

⁵³ Türk Kağanlığı hükümdarları Batı eyaletlerine vergi toplama ve asayiş sağlama vazifesiyle ‘tudun’ unvanlı görevliler tayin ederdi. Hatta tudunların askerî nitelikte vazifeler de üstlenebilirdi. Nitekim 641 yılında Tuo-lu Kağan, Çaç Tudununu İşbara Yabgu Kağan üzerine sefere göndermiştir. Ayrıca Türk Kağanlığı'nın Batı eyaletlerini bir başka ifade ile Soğd coğrafyasını idare için kullandığı başlıca iki görevli, yönetimden sorumlu ilteber, vergi toplama ve malî konularda yetkili tudundur (Taşağıl, 2018, s.112)

⁵⁴ V. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar Çaç şehrinde Soğd ve bölgesel etkiler üzerine detaylı bilgi için bkz. Buryakov, 1982, s.137.

Kağanlığı Otrar ve Çaç'ta yeni şehirler kurdu (Klyastorniy, 1964, s.158, 219). Ayrıca, Kağanlık döneminde nüfus artışı nedeniyle gıda talebi yükseldiğinden dolayı güneyden getirilen teknikler sayesinde sulama alanları genişletildi, tarımsal üretim arttırıldı. Nüfus artışının sebep olduğu bir başka gelişme ise şehirleşmenin yayılmasıdır. Bölgede mevcut kentlerdeki nüfus artarken yeni yerleşim sahaları da ortaya çıkmaya başlamıştır (Groşev, 1985, s.45). Otrar yakınlarında bulunan oyma tahtalar, şehirde yaşayan insanların Soğd sanat kültürünü benimsediğini de göstermekteydi. Arkeolojik kanıtlara göre, bölgede ağırlıklı olarak Soğd kültürel özelliklerini ve anlayışını yansıtan mimari eserler ve sanat eserleri mevcuttu. Bu nedenle VI. yüzyıldan itibaren Soğd nüfusu geleneksel bölgelerinin dışında şekillendi ve kuzeye doğru genişledi.

2.4.2. Yedisu Bölgesindeki Soğd Kolonileri

Çaç'ın kuzeydoğusunda, yedi ırmağın ülkesi olan Yedisu şehrinde Soğdlar oldukça hızlı yayıldı ve bölgede önemli bir nüfuz alanı kazandı. Söz konusu bölgede Talas Ovası'ndan, Kırgızistan Alatau'nun kuzeyine ve Issık Göl'üne kadar olan ilk kentleşmelerin arka planında V. ve VI. yüzyıllarda bölgeyi sosyo-kültürel refaha ulaştıran Soğdlular bulunuyordu. Daha güneyde Çaç veya Otrar'da, Soğdların kolonileşme faaliyetleri neticesinde şehirleşme oranı artmıştı. Bu süreçle ilgili Nerşahî, el-Nişapuri'ye atıfta bulunarak, “*Abrui zulmüne karşı Buhara nüfusunun bir kısmı soylularını (dihkans) desteklemek için siyasi sürgün ile Taraz yakınlarındaki Jamukath⁵⁵ şehrine gittiler ve şehri kurdular*” der (Baypakov, 1986, s.28-29). Buradaki anlatım bölgedeki şehirleşme modeline dair fikir vermektedir. Böylece, Yedisu'nun Soğd kolonizasyonunun büyük olasılıkla soylu inisiyatifi ile gerçekleştiği düşünülebilir.

⁵⁵ VI. yüzyıldan kalma Majtobe Sitesi: Jamukath Soğdca “İnci Şehir” demektir.

Suyab/Ak-Besim ve Navaket/Krasnaya Reçka arkeolojik kazılarında elde edilen veriler, Soğd modelinde inşa edilmiş kalelerin etrafında kasabaların kurulduğunu göstermektedir (Krasnaya Reçka i Burana, 1989, s.71-72). Soğd kolonizasyonu, 500 ile 1.000 metre yükseltide, doğu-batı hattı boyunca dağ etekleri etrafına yerleşmiştir. Bölgenin akarsuları sayesinde bol miktarda buğday, üzüm ve meyve bahçeleri yetiştirerek bölgede tarım sahaları açmışlardır. Ancak, ovada ve yayladaki koloni yerleşimlerinde bozkır koşulları ekilebilir alanı daraltmış ve hayvancılık ağırlık kazanmıştır (Baypakov, 1986, s.7-12). Bu kasabaların gelişim tarihi araştırmacılar tarafından hâlâ tartışılmaktadır. Navaket şehri⁵⁶, 20 kilometrekarelik bir alanı (Semerkand'ta olduğu gibi) muhafaza eden uzun dış surlarıyla ayırt edilir, burada ayrıca sulama sisteminin izleri ve şehrin mimari kalıntıları mevcuttur. Bu maddi kültür kanıtları yüz hektarlık bir alana yayılmaktadır. Nitekim şehrin kuruluşundan itibaren nüfusun büyük kısmı ticari, tarımsal faaliyetle iştigal ederken, bir grup da askerî hizmetlede kullanılmıştır (Krasnaya Reçka i Burana, 1989, s.69).

Böylece Yedisu şehrinin kurulması Çaç şehrinden farklı olarak, ticarî, tarımsal ve askerî nüfusun varlığı ile doğrudan ilgilidir. Yedisu'daki şehirleşmenin temel motivasyonu bu bağlamda değişmektedir. Yedisu'nun Soğd kolonileri, temelde “*İpek Yolu*” üzerindeki pek çok farklı yerleşim merkezi gibi ticarî nitelikli kentler arasında değerlendirilmiştir. Ancak bu hipotez gücü bir analize dayanmamaktadır. Çünkü büyük Soğd yerleşimleri genellikle birbirinden 12 kilometreden daha az bir mesafede bulunurdu. Böylece dönemin tüm şehirleşmesi modern Bişkek ile Issık Göl arasındaki

⁵⁶ Görünüşe göre şehrin merkezindeki ve çevresindeki farklı kaleler aynı zamanda inşa edilmişti, Şehristan'da bulunan kaleler ise şehrin en eski müstahkem çekirdeği olabilirdi. Bu bölgedeki kazılar, üç yerleşim seviyesinin varlığını ortaya çıkardı: XI.-XII. yüzyıllar, VIII.-X. yüzyıllar ve V.-VIII. yüzyıllardır. En eski tarihe ait olan kazılar ise Soğdluların geldiği zamana tekabül etmektedir. VII. ve VIII. yüzyıllarda şehrin büyümesi, Şehristan ile kale arasında işgal edilen alanın artması ve savunma sisteminin genişlemesi ile orantılı olarak gözlenmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Krasnaya Reçka i Burana, 1989, s.69.

küçük bir alanda yoğunlaşmıştı. Bu kadar yakın aralıklarla birbirini takip eden şehirleri sadece ticaret yolları ve ticari pazarlarla açıklamak genelleyci bir yaklaşımdır. Bu şehirler aynı zamanda bakir toprakları mülkleştiren ve araziye temerküz eden soylular tarafından kurulan ve bir tür “çiftlik” modeliyle işletilen tarımsal yerleşimlerdi. Yazılı kaynaklar ve özellikle Nerşahî’nin bilgileri, tüccar olduklarını varsaydığımız bu kişilerin varlığına tanıklık etmektedir. Soğd kolonileri son derece güçlü bir kentsel ağ oluşturdular, fakat kentsel büyümenin sadece ticaretten kaynaklanmadığı, tarımsal üretim sahaları arayışının da kolonileşme sürecinde etkili olduğu ifade edilmelidir. Üstelik bozkır coğrafyasına yönelik ticaretin gelişmesine en uygun bölge Tien-Şan’dı. Soğd kolonileşme ve şehirleşme sürecini tek yönlü düşünmek hatalı çıkarımlara yol açabilir, bu bağlamda tarımsal üretimle desteklenen ticaretin Soğd şehirleri ve üretim biçiminin arkasındaki temel model olduğu görüşü ortaya çıkmaktadır. Dönemin önemli tanıklarından biri olan Xuanzang tüm bölgeyi gezmiş ve bu bölgeyi Suli topraklarının sahibi Soğdlular olarak rapor etmişti (630). Böylece Çaç ve Yedisu onun gözünde Soğdya’nın bir parçasıydı. Ayrıca bu bölgenin büyük ölçüde tüccarlar tarafından iskân edildiğini de ifade etmişti. Xuanzang, Suyab ve Talas şehirleri ile ilgili olarak şu ifadeleri de raporunda aktarmıştı:

“Suyab: Orada bütün ülkelerin batılı tüccarları bir arada yaşıyor. Talas: Bu kasabanın çevresi sekiz ile dokuz li arasında. Batılı ülkelerin tüccarları orada da bir arada yaşıyorlar” (Xuanzang, çev. Beal, s.26).

Xuanzang, Suyab’dan itibaren tüm bölgenin Soğdlularını ise şu şekilde tanımlıyordu:

“Onlar, oldukça kurnaz ve açgözlü bir toplumdur. Servet kazanmak bütün ailenin temel gayesidir, en büyük itibar ve saygınlık kaynağı zenginliktir. Toplumda

servet sahibi ve fakir olanlar kılık kıyafet ve hayat tarzı bakımından ayrılmaz, son derece zengin kimseler bile lüks tüketmez ve lüks eşyalar kullanmaz. Toplum çiftçiler ve tüccarlar olmak üzere yarı yarıya bölünmüştü” (Xuanzang, çev. Beal, s.27). Bu gözlemler Soğd toplum ve ekonomi modeline dair aydınlatıcı ve tarımsal üretimden beslenen ticari yapı modeli açıklamasını destekler niteliktedir.

Bozkıra doğru genişleme, Soğd ticaret bölgesini ve nüfuz alanını böylece ikiye katladı. Soğd kültür bölgesinin kuzeye doğru genişlemesinin sonunda, onları bozkır dünyasına doğrudan temas eden öncü yerleşim hattı inşa etti. İran ve Hindistan’ın ekonomik, kültürel ve dinî katkılarıyla sürekli zenginleşen rafine bir kent kültürü, bozkır dünyası sınırına ulaşarak bu coğrafyada yeni kültürel etkileşimlerin ve sosyal dönüşümlerin önünü açtı (Togan, 2020, s.74).

Orta Çağ’ın başlarında Soğdlu tüccarlarının bölgedeki egemenliğinin altında yatan husus onların ticari faaliyetler ile zenginleşmesiydi. Bu durum, Batı Orta Asya’nın Soğdya lehine demografik ve ekonomik gelişimini tetikledi. Nitekim Himalaya bariyerinin batı ucu ve bozkır sınırındaki Soğd toprakları, büyük istilalar ve Sâsâniler’in Orta Asya’ya karşı şiddetli direnişinin ardından coğrafyanın ana pazarı hâline geldi. Böylece Soğd tüccarları ekonomik nüfuzlarını bu temelde genişlettiler. Soğdlular bu süreçte atalarının izini takip ederek Çin’e doğru etkinliğini arttırdı ancak yeni gelişme modelinin başlıca farkı önceki ilerlemenin çok üzerinde bir hızla ticaret ağlarının örülmesi ve faal hale getirilmesidir.

2.5. Soğd Yazılı Kaynaklarında Hunlar ve Hun Adı

2.5.1. Eski Mektuplar/Kadim Harfler

“*Eski Mektuplar/Kadim Harfler/Ancient Letters*” olarak adlandırılan belgeler, Soğdca yazılmış en eski ve önemli metinlerden biridir. *Eski Mektuplar*, Sir Aurel Stein tarafından bir zamanlar Çin’in batı sınırını koruyan “Yeşim Kapısı”

kompleksinin parçası olan Dunhuang'ın batısındaki bir gözetleme kulesinde keşfedilmiştir. Bu mektuplar, taşıma sırasında kaybolan veya el konulan bir posta çantasının içeriği gibi görünmektedir.

Batı Çin'deki Soğdlu tüccarlar ve aile üyeleri tarafından M.S. IV. yüzyılın başlarında kâğıt üzerine yazılan bu kaynaklar, Soğd anavatanında veya Loulan (bugünkü Doğu Türkistan) vahasında yaşayan Soğdlular ile ilgili bilgiler içerir. Bu belgeler, Çin'deki yabancı tüccarların gündelik hayatlarına benzersiz bir bakış sunmaktadır. Kaynakta Çin'in başkenti Henan eyaletindeki Luoyang'da yaşayan Soğdlulardan bahsedilir; aynı zamanda Dunhuang ve Jiuquan (antik Suzhou) gibi Çin'e giden yol üzerindeki bazı ana yollar, Kansu İlindeki Wuwei (eski adıyla Liangzhou) ve Jincheng gibi şehirler anlatılır. Altın, gümüş, kafur, biber, misk, buğday, ipek ve diğer kumaş türleri de dâhil olmak üzere ticareti yapılan malların birçoğu bu mektuplarda ticaret emtiası arasında sayılmıştır. Bu bakımdan mektupların muhtevası büyük oranda ticarî konulara hasredilmiştir.

Eski Mektupların tarihlendirilmesi konusunda önemli tartışmalar olsa da literatürde en fazla kabul gören açıklama M.S. 313 yılını (ya da 314-315 yıllarını) savunan yaklaşımdır. Dikkat çekici bir şekilde, mektuplardan ikisi bir kadın tarafından yazılmıştı. Dunhuang'da terk edilmiş, sıkıntı içinde yaşayan Soğdlu bir kadının kaleme aldığı mektup, sosyo-kültürel şartlarına dair bilgiler sunar. Dunhuanglı Soğd kadının kaleme aldığı mektuplar No:1 ve No:3 olarak tasnif edilmiştir. Bu çalışmada yüksek kaynak değeri taşıyan bir başka ifade ile çalışmanın ana teması olan Soğd-Türk ilişkilerine dair veri barındıran mektup ise No: 2 olarak tasniflenmiştir. Bunun yanı sıra 5 numaralı mektupta Soğd ticaretine dair bilgiler yer alır. *Soğd Eski Mektupları*, Soğd yazısının en eski somut örnekleridir ve bu nedenle, Doğudaki Soğd diasporasının erken tarihi hakkında son derece kıymetli bilgiler sunar.

2.5.2. Eski Mektuplar No: 2

No:2 tasnif numaralı *Soğd Eski Mektubu*, koleksiyonun uzun ve çok detaylı belgeleri arasındadır. Batı Çin’de, belki de Jincheng’de yerleşik bir Soğdlu tüccar olan Nanai-vandak tarafından, 2.000 milden fazla mesafede yer alan Soğdya’nın başkenti Semerkand’taki iki ortağına hitaben yazılmıştır. Mektup, kahverengi ipekten bir iç mahfaza ve mektubun teslim talimatlarının yazılı olduğu kaba kumaştan bir dış zarfla korunuyordu. Nanai-vandak mektubuna geleneksel selamlama sözlerinden sonra, Çin’deki umutsuz siyasi durum hakkında bir raporla ve Çin şehirlerindeki temsilcilerinden, aracılardan ve ortaklarından aldığı haberlerle başlamaktadır. İmparatorun başkent Luoyang’dan kaçması ve Yecheng şehirlerinin yağmalanmasına neden olan şiddetli kıtlık vakası anlattığı olaylardan bazılarıdır. Nanai-vandak’ın anlatımını Çin yıllıklarındaki veriler ile karşılaştırarak, bu dramatik olayların M.S. 307-311 yılları arasında gerçekleştiği tespit edilebilir. Bu felaketleri bildirdikten sonra Nanai-vandak, esas ilgi alanına dönmekte bu yaşananların ekonomik hayat üzerindeki etkisinden ve halkın refah durumundan bahsetmektedir.

Eski Mektuplar No:2, Soğdluların Hunlardan bahsettiği ilk belge olması nedeniyle oldukça önemlidir. “*xwn*” (*Hun*) kelimesinin geçtiği bu mektup, 61 satırdan oluşmaktadır. Bu nedenle, mektup orijinal metninden okunarak, aşağıdaki şekilde aktarılmış, ardından ise her bir satır Türkçeye tercüme edilmiştir.

Eski Mektuplar No:2⁵⁷:

- I.** *D βyw xwt'w <: βrz'kkw:> nnyδβ'rw k'n'kk 1LPβrywr δLM*
- II.** *nm'cwy sp'tz'(n)ky 'Y(KZY) ZKyHM(w) βy'n(wβ)yrt pyšt MN xypδ
βntk*
- III.** *nnyβ'ntk PZyš xwt'y(βn) (?) šyr myδ ZKYKβn (HZY)H š'tyxxw 'pwr'β*
- IV.** *'HRZYβn xwt'ynβ 'xšth 'L(H) δ (r)wt'twh 'HRZY ZNH yrywh
(nw)šk(w)*
- V.** *myn'm 'HRZY xwt'ynβ 'rm't(s) (?) (c) (c)wcny δrw'k 'yncy 'HZRY
'rs'c*
- VI.** *kc'ny δrw'k yncy' (H)(R)ZY xwt'(yn)β 'st(ii)i srδ 'YKZY MN cntry*
- VII.** *s'r swyδyk 'yt 'HRZYm pršt ywtms'c 'HRZYcn nwky nyδk 'yst
'PYZβn*
- VIII.** *'HRYZ 't kwr'ynk s'r wyt'rt 'HRZY nwky nyδk 'yst 'PYZβn*
- IX.** *np'ys MNZKyHMw swyδyk'nw (ZK) ZK cntry s'r wyt'rt kwyδ'tn*
- X.** *k'rty'nt kt'mw ZYn n'pw p(r)(')yt 'yn't 'HRZY xwt'ynβ ZHN*
- XI.** *prβtm βypwr m'δ w'βnt M(N) δβz' 'pr'št MN sry 'HZRY swyt'xw*
- XII.** *'LZK š'yknw 'PZY 'LK knδh '(trw)h wyt 'HRZYšn*
- XIII.** *š'ykn 'PZY 'xh knδh wx [wh] (n)'nw 'HRZYšn*
- XIV.** *'HRZY ms(ZN)H [wh] x[w]n 'HRZYšn*
- XV.** *'xwmt(') [n] m(')δ 'PZYš[w δ] 'r'nt k(yx) ['t]n'(y)n'y(c)h prmw*
- XVI.** *'PTZ 't 'nkp prmw my x[w]n [ZK] (Z)Y 'zyy myδ βypwr xypδ wm't'nt*
- XVII.** *'HRYZβ(n) xwt'ynβ L'z'n'ymn k[t'rw] ZYn ZNH wy'pry'kw cyn*
- XVIII.** *ZNH xwn šk'r(t)w wn'y'nt [MN'x] (w)mt'n/cymn cynstn/'WZ(n)n ZHN
p'r'k (n)'pw*

⁵⁷ Bu mektup çözümlenirken N. Sims-Williams'ın "Christian Sogdian, Syriac and English (Beitrage Zur Iranistik)" adlı sözlüğünden yararlanılmıştır.

- XIX.** *ny's'y'nt' 'HRZY [] (x) [] 's]t 100 'ztpyδrk*
- XX.** *sm'rknδc ('xxx)m(h) kn'x(w)sx []y [']st /[] (xxδ)ry'ny/ 20-20*
mrtyy
- XXI.** *'HRZYβ(n) x(wt) [t'ynβ] (MNxxx'krx) [] 'HRZY's] (t) iii srδ*
- XXII.** *'Y(MT)w MN cnt(r) [y s'r] (t) ('L) (k) [r] (t)h 'HRZY MN*
- XXIII.** *δrw''n't kmyz(n) pr(mw) pr(x) []y (k) pr''(δt)y kynpwyn'k δβn'k*
- XXIV.** *šwtt 'HR(Z)Y (k)y' 'st(n')kr(t) [h'] (WZ)Y (r)y(z)k (n'βwrt) n(') ''(y)t*
'HRZY(cn)
- XXV.** *pr'δ (t) [] wys] (pw) ('p) []x 'HRYZ xwt'ynβ m'xnc w'prmw*
- XXVI.** *ZNH w't δ'r'(y)mn ZKZY MN k[mzyn] 't δrw''n prmw 'skwtt*
- XXVII.** *c'prmw ZYn ZNH syskwny zw't 'HRYZ p'pδy 'wβy 'PZY m'sk*
- XXVIII.** *'PZY mrky'nk 'HRZYn 'YMTw ZNH L' 't'HRZYβ 'YMTw*
wyspw
- XXIX.** *np'xšt 'YKZYn m'xnc β'ymnyy 'HRZYβn xwt'ynβ 'YMTw wyspw*
- XXX.** *sxwn np'ys'w 'YKZY ZNH cynstn krt 'HTZY p'r zyrmh 'HRZYβn*
- XXXI.** *cn pry'w nyst 'HRZY xwt'ynβ 'st iiiii-iiii srδ 'YKZYm pryšt*
- XXXII.** *cntry s'r s'yr'k 'PZY prn''y[t] 'HRZYšy 'st iii sr δ 'YKZYmnc*
- XXXIII.** *pcβnt 'βy'rt 'HRZY šyr'(w) δx [] (s) ('nt 'HR[Z]Y 'YK ZNH*
prβtm
- XXXIV.** *βyz krt 'HRZYnc nwkry pcβn(t) [L] (') βyr'm kwyδ'wtn krt'y'nt*
- XXXV.** *'HRYZm ms /'st iii srδ/ pryšt'(y) mrty 'rtyxw-βntk n'm 'Y(K)ZY MN*
kc''n
- XXXVI.** *s'rth wyt'rt 'HRZY wr wxwš [] (k) [k]'xw m'x[]*
(w)m't'HRZY 'YK

- XXXVII.** 't sry pr''yt('n)t 'HRZY wr'(w) [βy] (kt) 'PZY 'yntkw't 'PZY
swydyk-t
- XXXVIII.** 'HRZY MN δβz wysp mrt'nt (') [HRZYm] (p)ryšt Z(K) nsy'('n
't δrw''n
- XXXIX.** 'HRZY 'nztt (β)yky 'HRZY ty(t) 'HRZY 'wy kr''cyh ptxwst zyt
- XL.** 'HRZYšy mz'y(x)ch ptwh mšt(t) 'nwt t'βk kwyt xwt'w 'HRZYmc
- XLI.** 'HRZYm xwt'y βrz'kk 'xw mšt(t) 'nwt t'βk kwyt xwt'y (nnyδβ'')r
βrz'kky ptp'r'wy
- XLII.** δ'rt 'LH pysk δrw'spβntk [] [] (s) iiii styrc'h 'HRZYšy pr
- XLIII.** sk''nk krt L' p(rβ)'rnyk 'HRZ[Yš] (w) tyw δ'ry [] (cn)wkry tβt
- XLIV.** 'PZY n'prsw (s) []y[] (δrw)'s(βn) [tk xwt']y (nnyδβ'')r βrz'kky
ptpr'wy
- XLV.** 'PZY 'tw sk'['n]kw (')nzβr't 'H(R) [ZYšw] ptšmrydy 'HRZYšw 'YMTw
- XLVI.** xyδ δ'r't k'm 'HRZY ZK wrtw (L) [Z] (K) m'škh 'pδr'ydy 'HRZYšw
'YMTw
- XLVII.** [] prβ'rnykw pwstk wny dy [']HRZYšw ms βrz'kky δβryy
'HRZY
- XLVIII.** 'YMTw m'δ s'ckw mynδ 'PZYšw xyδ L'δ'r't 'HRZYšw 'sy dy
- XLIX.** 'HRZYšw 'nyy šβr'ydy ky'wt xw(t)y s'ckw mynδ 'PZY 'LH KSP pr(t)r
- L.** B't 'LZK 'PZY n'y 'yw s'ywk [] w'r'(nx) ZNH zmnh 'PZY 'YMTw
- LI.** Zw'y 'PZYn srδy pr''yt β'y 'PZYš't 'ny 'nwt nyst 'YKZY kyt'yδ
- LII.** KSP 'HRZY nnyδ β''r 'xšt't 'PZY tkwt 'NwZK βy 'pn'wt 'HRZYm βt
- LIII.** ZK βy' pytd'r 'nt 'PZY 'xw 'BY rw''n 'PZY 'YMTw txs'yc-βntk
mz'y(x)k

LIV. β 't 'HRZYšy wδwh δβr' 'HRZYβn 'Y(M) [Tw] z(y)'mk yw''t 'HRZY cn
KSP

LV. ZK mrtk βrxs 'm pn'wt'my() [](') LZK 'PZY myδ myδ ZNH myδrw

LVI. p(c)p'(ym)n 'PZY wmrzw 'HRZYβn 'Y (M) [Tw] z(y)'mk yw''t 'HRZY
cn KSP

LVII. 'sy kt'rw 1LP s'WZY ii 1LP s'HRZYM prst't wnrzmk 't δrw''n

LVIII. 'HRZYšw pnc y'tk wny 'HRZY cn iii y'tk txs'yc- βnt 'sy 'PZY

LIX. pys''kk 'yw y'tk 'PZY 'yw y'tkw tyw

Mektubun Son Satırları:

LIXI. 'HRZY ZNH δykwk krt 'YKZY

LIXII. cyrδsw''n MR'Y 10-iii (s)rδ (w)m'tw

LIXIII. Pr tym'ycw m'xw

Eski Mektuplar No:2'nin Türkçe tercümesi:

(1) Nanaisvar'in⁵⁸ [oğlunun] Efendisi Bey Varzak'ın Ailesi] Kanak, bin [ve] on bin kere nimet etmiş [ve] (2) Tanrılara diz çökmüş, itaat etmiş hizmetkârı tarafından gönderildi⁵⁹ (3) Nanai-vandak tarafından. Ve ey Efendiler⁶⁰ bir gün sizi hastalıksız (sağlıklı) mutlu görebilen biri (olmak) muhteşem [olur]. (4) Ve ey Efendiler, [iyi] sağlığınıza ilgili [haberleri benim tarafımdan işitmiş olsaydım], kendimi mutlu (ölümsüz?) sayardım. (5) Ve ey Efendiler, Jiujuan'daki Armatsaçsach'ın tehlikesi yoktur [ve] güvenlidir. Ve (6) Guzang'daki Arsaç, yarasız [ve] güvenlidir. Ve ey Efendiler, bir Soğdlunun "içeriden" (Çin'den) gelmesinden bu yana üç yıl [geçti] (7). Ve Gbtasmaç'ı [oraya?] gönderdim, o yarasız (tehlikesiz/sağsalim) ve güvende. (8) Kureng'e (?), gitti ve oradan henüz kimse

⁵⁸ (Tanrıça) Nanai'nin kulu anlamına gelmektedir. Nanai Soğdluların en büyük Tanrılarında biridir.

⁵⁹ Soğd dil bilgisindeki kombinasyon Y(KZY) ZKyHM(w) βy''n(wβ)yrt şeklindedir.

⁶⁰ xwt'y(βn) tamamlamasının tam karşılığı Tr.: efendi, İng.: Lord'dur.

gelmedi, bu yüzden (9) “içeri” (Çin’e) giden [o] Soğdlular hakkında size yazabilirim, ne (10) oldu? Onlara [ve] hangi diyarlara ulaştıklarını [bilmiyorum]. Ve ey Efendiler, (11) son İmparator- [insanların] dediği gibi- kıtlık yüzünden Luoyang’dan kaçtı ve (12) yangın bütün sarayını ve şehrini sardı ve saray yandı (13) ve şehir [yıkıldı mı?]. Artık Luoyang yok, artık Ye yok! (14) Ve ayrıca [] **Hun (Xiongnu)** (?) ve onlar [yakaladılar?] Çangnan [], Naina iç (16) ve Ye’ye kadar [bu kasabayı (?) ve toprakları] ele geçirdiler – aynı **Hun**, [sadece] dün Çin İmparatoru’nun tebaasıydı. (17-18) Ve ey Efendiler, [hayatta kalan?] Çinlilerin **Hun**’u Çin’den Çangnan’dan sürebilecek mi, yoksa [**Hun**] (19) diğerlerini (?) topraklar. Ve [... içinde] Semerkand’tan 100 asil adam (20) var... [ve] Drhan’da 40 adam var. (21) Ve ey Efendiler, [...] [...]’den] “yandan” (Çin’den) [...], üretilmemiş [kumaş?] tan bu yana üç yıl (22) geçti. Ve (23) Dunhuang, Jincheng’ye kadar [mümkün mü?], keten kumaş (24) iyi satıldı. Ve eğer birisi işlenmemiş [keten kumaş?] veya kaba yünlü⁶¹ [kumaş ki] henüz [piyasaya (?)] alınmadı, (25) [hepsini (?)] satabilir... Ve ey Efendiler, bize gelince, Jincheng’den Dunhuang’a [ülkede] olanlar, (26) [zar zor] yaşıyoruz, (27) ve [...] hayattayken. [İkimizin de] ailesi yok, ikimiz de yaşlıyız (28) ve ölümün eşiğindeyiz. [Böyle] olmasaydı, sana nasıl yaptığımız [hakkında] yazmaya hazır olmazdım (29) Ve ey Efendiler, eğer (30) size yazsaydım Çin ile [şimdi] olan her şey hakkında, [olsaydı [tüm] kederin ötesindeydi. (31-32) [Bunu bilmenin] bir faydası yok. Ve ey Efendiler, Sagrak ve Farnagat⁶²’ı “içeride” (Çin’e) göndermemden bu yana [zaten] sekiz yıl oldu ve üç yıl sonra (33) oradan bir yanıt aldım. Güvendeydiler ..., [ama] şimdi, son (34) felaket olduğunda, onlara ne olduğu hakkında oradan bir cevap [almadım]. (35) Ayrıca Artikhuvandak adında başka bir

⁶¹ (r)y(z)k kelimesi bu mektubun yanı sıra Soğd Maniheist metinlerinde “ryzk”, Mugh Dağı Dokümanlarında “ryzyk ya da ryzny’k” olarak, Yagnobi Yazıtında “rayza” olarak geçmektedir. Kelimenin formu yüzyıllar boyunca farklı coğrafyalarda neredeyse hiç bozulmamıştır. Kelimenin anlamı ise “yün”dür.

⁶² Fergana şehri.

adamı göndermemin üzerinden dört yıl geçti. (36) Guzang, [bir Soğdlu adı] Vakhuş[ak] ... oradaydı ve (37) Luoyang'a ulaştıklarında, oradaki yerliler ve Soğdlular (38), hepsi kıtlıktan öldü. [Ve ben] Nasjan'ı Dunhuang'a (39) gönderdim ve o "dışarıya" (Çin'in dışından) geldi ve [Dunhuang'a girdi, ama] şimdi benim iznim olmadan kaçtı (40) ve ona büyük ceza [vuruldu]- Kraç'ta (?) dövüldü [ve] öldürüldü. (41) Ey Efendi Varzak, en büyük ümidim senin büyüklüğündedir. (42) Druvaspavandak'ın [oğlu] Pesak, 5[.]4 [gümüş] benden devletler ve (43) onları güvenli bir şekilde sakladı (?), onları teslim etmeye izin verilmez ve bu andan itibaren [onları] mühürlü tutmalısın, (44) bu yüzden [benim] iznim... Druvaspavan[dak] ... [o efendi] Nanaisvar, Varzak'a (45) bu [yatırılan] meblağı alması gerektiğini ve [ikinizin de] [onu] sayması gerektiğini hatırlatmalısınız. (46) gelecekte [sizden biri] tutacak, [bu] toplama (?) yüzde eklemeli ve (47) devir teslim belgesine [bunu] yazmalısınız. Ve sen [Nanaisvar], [bu belgeyi] Varzak'a vermelisin. Ve (48) [ikiniz] izin [bu miktarı] [artık] tutmayacağına karar vererseniz, onu (49) alıp uygun olduğunu düşündüğünüz [kişiye] vermelisiniz. Böylece bu [toplam] gümüş (50) artabilir. Ve bilmelisiniz ki, [hayatı] [bu meblağdaki] gelire bağlı olan bir öksüz [vardır] Ve eğer (51) yaşar ve yetişkin olur ve bu (52) paradan başka bir desteği yoksa o zaman Nanaisvar, [eğer] Takut'un tanrılara ayrıldığı (?) [bırakın] tanrılar ve babamın ruhu sizin için bir destek (?) [olsun]. Ve (yetim) Takşiçvandak büyüdüğünde, (54) onunla evlen ve [onu] senden uzaklaştırma. (55) Ölümünden sonra bir ödül (?) bize (?), ..., her gün (56) öldürülmeyi (?) ve soyulmayı bekliyoruz. Ve (hazır) paraya ihtiyacın olursa, (57) sen, [Nanaisvar], [bu] paradan (bundan) bin stater [gümüş] al ya da iki bin. Ve Vanrazmak benim için Dunhuang'a (58) Takut'a ait [paket?] misk gönderdi, böylece sana gönderebilsin. (59) Sana teslim edileceği

zaman, onları beş parçaya ayır ve Takşiçvandak onlardan üç parça alsın ve Pesak bir parça ve sen bir parça al.

Mektubun son satırları

Bu lejer, [yılın on üçüncü yılında yazılmıştır.

Efendi Chirdsvan'ın hükümdarlığı],

Tokhmiç/ Taghmiç ayında⁶³.

Bu mektubun, yazılış tarihi henüz belirlenememiş olmasına rağmen filologlar ve tarihçiler arasındaki ortak görüş IV. yüzyılın ilk 15 yılına ait olduğudur. Nitekim Çin takvimine göre gün ve aylarla (yıllarla değil) tarihli diğer mektupların aksine, 2 No'lu Mektup, bilinmeyen bir “*efendinin*” on üçüncü saltanat yılında Soğd takvimine göre Taghmiç (Haziran/Temmuz) ayına tarihlendirilir. Mektubun içerisinde ifade edilen bu efendi o dönemin Semerkand hükümdarı olabilirdi. Böylece 311 yılında Luoyang'ın yağmalanması haberlerinin temmuz ayında Nanai-vandak'a ulaşması için gereken süre göz önüne alındığında, mektup muhtemelen M.S. 312, 313, 314 veya 315 yılında yazılmıştı.

2.5.3. Parçalı Mektup

Parçalı Mektup adıyla bilinen bu mektup Loulan'da bulunan bir kadın tarafından kocasına yazılmıştır. Eski Mektuplar No:2 ile aynı tarihlidir. Mektupta Hunlar ile ilgili bir bilgi verilmezken, 5. Satırında şöyle bir ifade yer almaktadır.

V. [] xwn wyftrt 'HRZYm' βy'rt

[] *Hun(lar?) gitti, sonra ben onu aldım.*

⁶³ tym'ycw; Tokhmich/Taghmiç kelimesinin anlamı, Soğd takviminin onuncu ayıdır. Aylardan Haziran/Temmuz olarak tarihlendirilir.

2.5.4. İndus Soğd Yazıtlarında Hunlar ve Hun Tabiri

- I. *xwn*
- II. *xwn ZK*
- III. *xwn ZK 'pkwtrk' x...x*
- IV. *xwn ZK βrz 'kk BRY*
- V. *xwn βrz 'kk*
- VI. *xwn ZK (βworx...xt) x...x*
- VII. *xwn ZK nyβntk B(RY) x...x*
- VIII. *xwn ZK t'wc BRY*
- IX. *x(wn) l(Z)K x...*
- X. *xwn 'k(k)*

Bölgeyi, çoğunlukla ziyaret eden Soğdlu tüccarların ad ve soyadlarından oluşan Yukarı İndus Yazıtlarında “*xwn*” Hun (*xwn'kk*) adı Soğd ve Soğdca araştırmacıları tarafından kişisel bir isim olarak kabul edildi. Bu yazıtlara ait tüm örnekler Sims-Williams’da (1992, s.80) ve ayrıca Lurje’de (2010, s.441-43) listelenmiştir. Bu isimlerin yanı sıra *xwnz'k* ve *xwnyz*’in daha sonraki oluşumlarına atıfta bulunuldu; “*tk*” kelimenin tam anlamıyla “Hun’un soyundan gelen” anlamına gelmektedir. La Vaissière (2005, s. 81-83), bu yazıtlardaki “*xwn*” adının basitçe “*aitlik eki olarak*” da kullanıldığını belirtir ve tercümeyi “*xwn'nun*” yazıtları olarak ifade eder. Bununla beraber, bu kullanımın Soğdlular arasında V. yüzyıldan itibaren yaygınlaştığını ve Hunların (Akhunların) Soğdya topraklarını ele geçirmesinden sonra yüzyıllar boyunca aynı ifadeyi devam ettirdiklerini ileri sürer. Vaissière’nin bu görüşüne karşın ise Yukato Yoşida (2013, s.380-383) bu kullanımın çoğunlukla V. yüzyılın ikinci yarısından ortaya çıktığını savunur.

2.6. “Huna/Xiongnu”dan “Xwn”a: Hun Adının Tarihsel Sürekliliği

Yukarıda bahsi geçen Soğd yazılı kaynaklarının verilerini, dönemin çağdaş kaynakları ile karşılaştırarak, Hun adının sürekliliği ve Hunların bölgedeki hâkim varlığı incelenmelidir. Hunlar, Çin’in kuzeyinde, İrtiş ve Amur nehirleri arasındaki bir havzada ortaya çıktı. V. yüzyılın ilk yarısında Roma Avrupa’sını fetheden Avrupa Hunları ile Qin ve Han hanedanlıklarının baş düşmanı olan Xiongnu’ların sosyo-kültürel benzerliklerinden başka elimizde mevcut bir bilgi yoktur. Hunların uzak doğu menşei, XIX. yüzyılın ulus, halk, soy ve dil çerçevesinde düşünen araştırmacılar arasında büyük ilgi uyandırdı. Bu araştırmacılar, Çin kaynaklarının ayrıntılı analizleri yoluyla Hun ve Xiongnu adı arasında daha kesin paralellikler bulmaya çalıştılar. Bazı boy isimlerini saptamaya, dillerini belirlemeye ve Asya’dan Avrupa’ya hareketlerinin yörüngesini yeniden çizmeye çalıştılar. Bu köken arayışı karşısında, Avrupa’da Macar ovasına yerleşen Hunların ve özellikle arkeolojinin onlar hakkında ortaya koyabileceklerinin araştırılmasına daha az önem atfedilmiştir.

Sovyet arkeolojisi ve etnolojisi hakkında derin bilgiye sahip Sinolog Otto Maenchen-Helfen, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Avrupa Hunları üzerine araştırma yaklaşımını değiştirmeye çalıştı. O, önceki araştırmaların filolojik karakterini, isimlere vurgu yapılmasını ve arkeolojik verilerin kullanılmamasını şiddetle eleştirdi. Köken sorunundan bağımsız yeni bir Hun araştırmaları alanı yaratmaya çalıştı (Maenchen-Helfen, 1955, s.101-106).

Eski Xiongnu İmparatorluğu’nun bir parçası olan bir grup Hun boyu, Moğolistan’da Xiongnu İmparatorluğu’nun çökmesinden iki yüzyıl sonra, IV. yüzyılın ortalarında batıya doğru göç etti. Bu durum, Avrupa’ya gelen Hunların uzun göçleri sırasında önemli ölçüde değişime uğramadığı anlamına gelmemektedir. Etnogenezin karmaşıklığı ve akışkan karakteri, özellikle bozkırdaki

konfederasyonların oluşumunda görülen ve kabul edilen bir gerçektir. Ancak burada dikkat çekilmesi gereken husus, Hunların göçleri sırasında siyasi bir referans noktası olarak isimlerini korumalarıdır. Bu isme yüklenen anlam, Hun hâkimiyetini anlamak için büyük tarihsel öneme sahiptir.

Erken Orta Çağ bozkırlarından elde edilen kesin kanıtlar, göç eden boyların imparatorluk geçmişine güçlü bir atıfta bulunan prestijli isimlerini ve az bilinen ve yönetici mertebesine ulaşamamış daha küçük boylara hükmetmek için kullandıklarını göstermektedir. Hunların kökenleri ve bozkır dünyasıyla olan bağlantıları hakkında araştırmacıların farklı yaklaşımları mevcuttur. Bu durumun sebebi ise, erken dönem yazılı materyallerin yetersizliği ve bununla beraber hareketli bir yapılanmaya sahip olmalarıdır. Bu nedenle Hunların tarihsel sürekliliği ve Hun adının devamlılığı için ilk önce bölgesel bağlamda değerlendirmelerin sonuçlarını ortaya koymak gerekmektedir.

2.7. IV. yüzyılda Hun Göçleri: Xwn/ Xiongnu'dan Avrupa Hunlarına

Hunların Geç Antik Çağ Dönemi'nde Volga Nehri'nin ötesinden geldikleri mevcut kaynakların ışığında kabul edildi. Bu dönemin klasik kaynakları, Hunların kökenlerini Azak Denizi'nin ötesine yerleştirir ve en azından bölgeye ilk gelişleri kolayca tasavvur edilebilir niteliktedir (Erdy, 1994, 379-438). V. yüzyıl tarihçisi Ammianus Marcellinus, Hunları coğrafi olarak kuzeydoğuya yerleştirmektedir :

“Hun halkı, Maeotic (Azov) Denizi'nin ötesinde yaşayan, ancak eski kayıtlardan çok az bilinen bir halktır. Onlar, buzla kaplı okyanusun yanında yaşarlar.” Ayrıca, Marcellinus Hunların, Avrupa'yı İskitye'den (bozkır) ayıran, Don Nehri'nin kuzeyindeki Alaların topraklarına kadar gittiklerini de ekler (Maenchen-Helfen, 1955, s.103). Bununla beraber, Hunların göçlerine dair bazı bilgileri de sunmaktadır:

“Başkalarının mallarını yağmalamak için insanlık dışı bir arzuyla duyan hiçbir yükümlülük altına girmemiş bu evcilleşmemiş insan ırkı, Hâlâni’ye (Alanlar) kadar komşu halkların yağma ve katliamları arasında vahşice rol aldılar” (Maenchen-Helfen, 1955, s.104).

Marcellinus Alanlar’ın kuzeyindeki bazı sınırları da tanımlar: “*Asya’yı Avrupa’dan ayıran Tanais [Don] Nehri. Bu nehrin diğer tarafında Alanlar, İskitye’nin uçsuz bucaksız çöllerinde yaşar*” (Maenchen-Helfen, 1955, s.105).

Marcellinus, Hunların 370’li yıllardan önce Akdeniz dünyası tarafından bilinmediği ve aniden ortaya çıktığı iddiasını öne atar. Nitekim söz konusu iddia ile ilgili hiçbir klasik kaynak çelişmez. Volga’yı geçmeleri için geleneksel olarak belirlenen tarih 370 civarındadır. Hunların Volga ve Don nehirleri arasındaki bölgede ne kadar zaman geçirdikleri bilinmemekle birlikte, şüphesiz bir nesilden daha az olduğu düşünülmektedir. Bir diğer kaynak iki yüzyıl sonra Konstantinopolis’te yazan Jordanes’tir. O, Hunların kökenini Azak Denizi’nin doğusuna, Don ve Volga Nehirleri arasına yerleştirdi. Ancak bu döneme ait klasik kaynaklar, Batı’ya ilerlemelerinin nedenlerini ifade etmemekteydi.

Hunların, V. yüzyılın Yunan, Latin ve Süryani gözlemcilerinin bilmediği uzak doğudaki bir yerden geldikleri için dönem kaynaklarında Don-Volga bölgesine konumlandırıldıkları sonucuna varabiliriz. Onların geldikleri bölgeyi, coğrafyayı ifade eden bu halklar, nereden çıkıp geldiklerine dair tam olarak bir bilgiye sahip değillerdi (Ahmetbeyoğlu, 2017, s. 34-40).

Hunların kökenine dair tüm arkeolojik ve yazılı kanıtlar, onların İç Asya’da olduğuna ve daha doğrusu Altay dağlarını çevreleyen bölgelerden geldikleri yönündedir (Ercilasun, 2019, s.21-25; Baykuzu, 2020, s.27-30). Hunlar, uzak doğu çıkış noktalarından Don-Volga bölgesine ulaşmak için alternatif rotalara sahipti. Orta

Asya üzerinden gelmişler ise belki Turgay Yaylası'nı geçmişlerdi. Farklı bir rota onları Kuzeyden Volga'ya, Asya'daki çıkış noktalarından bir sapmaya götürebilirdi. Bu kurguda, Hunlar Altay'dan ayrıldı, kuzey bozkırını geçti, ardından Ural Dağları'nı geçti ve Volga Nehri boyunca güneye doğru ilerledi (Erdy, 1994, s.379).

2.8. Hunlar ve Xiongnu: Soğd Kanıtları (Xwn)

Batı'da Avrupalılar tarafından bilinen Hunlar ile Xiongnu arasındaki bağlantıyı ele almak için, Orta Asya ile Çin (Han) halkının yaşadığı bölgeler arasındaki sınırlarda Dunhuang ve Kansu bölgesinde yazılmış iki temel metnin önemi büyüktür. Bu metinler, III. yüzyılın sonlarında ve IV. yüzyılın başında yaşamış döneme doğrudan tanık olan Zhu Fahu ve Nanai-vandak'dır.

İlk metin, bir Budist keşiş ve III. yüzyılda Çin'deki Budist metinlerinin ana çevirmenlerinden biri olan Dharmarakş (Hintli adı) olarak da bilinen Zhu Fahu (Çince adı) tarafından yapılan bir çeviridir (Zürcher, 1972, s.65-70). Zhu Fahu'nun ailesi Baktriya'dan (Kuzey Afganistan) gelen ve nesiller boyu Dunhuang'da yaşayan zengin tipik tüccarlardı. Zhu Fahu'nun öne çıkan niteliği ise Çin'de Budizm'in yayılmasındaki etkinliğidir. Zhu Fahu, Orta Çin'e taşındı ve Çin kültürünü benimsedi. Ancak Orta Asya ile çok yakın bağlarını sürdürmeye devam etti. Zhu bölgenin birçok diline hâkimdi ve düzenli olarak Dunhuang'a gidiyordu. Kanonik Hint metinlerinden Çince'ye yaptığı çevirilerin ikisinde Zhu Fahu, Hun adını vermektedir: “*Xiongnu*” olarak bir halk (Lévy, 1905, s.253).

“Huna” herhangi bir Hint dilinde yaygın bir kelime değildi ve onun iki sözü bilinen en eski kelimelerdi (Taşağıl, 2020, s.23; Kafesoğlu, 2018, s. 83-84). Bu isim daha sonra, V. yüzyılda Hindistan'ı istila eden kuzeybatıdan gelen istilacıları belirten yazıtlarda ve *Mahabharata* gibi edebî metinlerde yeniden ortaya çıktı. Zhu Fahu'nun metinlerinden biri olan *Tathagataguhyasutra*'da geçen Huna adı, Asya'nın ve komşu

Hindistan'ın başlıca halklarını tanımlayan bir listede zikredilmişti. Bu listede yer alan halklar ise şunlardı: Sakalar, Partlar, Toharlar (Baktriya'dan), Yunanlılar, Kamboja (Hindu Kuş'un dağ insanları), Kasa (Himalayaların dağ insanları), Huna, Çin, Dards (Yukarı İndus'tan) ve tarihsel gerçekliği olmayan efsanevî topluluklardı (Lévy, 1905, s.254-256). Zhu Fahu'nun çevirdiği metin, Hintli yazarların tanıdığı ve isimlendirdiği tüm yabancı halkları kataloglayarak başlıyordu. Listenin sonunda hayalî yahut yarı efsanevî toplulukların kaydedilmesi, Huna, Partlar, Baktriyalılar, Yunanlılar ve Çinliler gibi etnik ve coğrafi gerçekliğe sahip bir halklar listelendiğinden dolayı, belgenin ilk kısmının tarihî gerçekliğini zaafiyete uğratmaz.

M.Ö. I. yüzyıla ya da daha sonrasına tarihlenebilecek olan metinde yer alan listenin orijinal kompozisyonu, Huna'nın (Hunların) liste hazırlandığı esnada büyük halklar arasında olduğunu göstermektedir. Ayrıca liste, Huna'yı bu dönemde Çinlileri sınırlayan siyasi güçler arasına yerleştirmekteydi. Bu durumda Huna ismi ile zikredilenler, Xiongnular olabilirdi. Zhu Fahu, "*Huna*" terimini Çinceye tercüme etmek için "*Xiongnu*" kelimesini kullandı. Bu tercüme belirsiz, genel bir Çin dili formülasyonu değildi. Çünkü Hint metnindeki diğer tüm terimleri ya çeviri ya da transkripsiyon yoluyla kelimesi kelimesine tercüme etti (Vaissière, 2015, s.13-18). Zhu Fahu, Huna'yı efsanevi bir isim olarak görmemişti: onları yarı-tarihsel halklar arasında kolayca listenin daha aşağılarına yerleştirebilirdi. Ayrıca, Dards⁶⁴ın adında yaptığı gibi, adı basitçe yazıya geçirebilirdi veya birçok yerde yaptığı gibi onu eleyip yerine başka bir isim de koyabilirdi. Aksine, bu metinlerde "*Huna*" adının kullanılması, Xiongnu'ya ve onların Çin'in ve Orta Asya boylarının büyük konar-göçer düşmanları oldukları döneme kesin bir siyasi göndermeydi. Hintli yazarların onları listelerine dâhil etmeleri tarihsel süreçle örtüşüyordu ve Zhu Fahu'nun Hunları

⁶⁴ Aryanî kökenli İndus nehri boyunca yerleşmiş Budist topluluklardır.

“*Xiongnu*” olarak tercüme etmesi tamamen doğrudur (Taşağıl, 2020, s.23; Ögel, 2015, s. 28-30).

İkinci metin ise yukarıda Soğdca'dan tercümesini verdiğimiz, *Zhu Fahu* gibi Çin, bozkır ve Hindistan arasında ticaret yapan Orta Asya tüccarlarının çevresinden gelen Nanai-vandak adlı Soğdlu bir tüccar tarafından yazılmış *Eski Mektuplar* arasındaki No:2 tasnif numaralı mektuptur. Bu mektupta geçen *xwn* kelimesi batılı kaynakların Hun olarak zikrettiği kelimenin doğrudan Soğdca çevirisiydi. Dahası Nanai-vandak, Hunların, Kuzey Çin'in ana şehirlerindeki ekonomiyi ve ticareti sekteye uğratan baskılarını, kıyamet tasvirleri ile anlatıyordu.

Henning, bu mektupta anlatılan kuzey Çin'den gelen *xwn* akıncılarının, o sırada Qin hanedanını yok eden ve dönemin Çin metinlerinde *Xiongnu* olarak adlandırılan gruplar olduğunu söyler. 300 yılında, “*Xiongnu*”, Asya'yı dolaşan Orta Asya ticari topluluklarının son derece bilgili üyeleri tarafından kullanılan Hun adının Çince transkripsiyonudur (Henning, 1948, s.601).

“*Hun/Xwn/Huna*” her zaman kelimelerle oynamaya ve kuzeyden gelen büyük düşmanlarına hâkim olmaya odaklanan Çinlilerin “*Xiongnu*” olarak çevirdikleri ismin tam karşılığıydı. Bütün çağdaş kaynaklar ve araştırmacılar, IV. ve V. yüzyılda Avrupa Hunlarına Hun denildiği ve onların bu ismi kendilerini tanımlamak için kullandıkları konusunda hemfikirdir. Ayrıca, Hun adı hem Avrupa'da hem de Kafkasya'nın güneyinde Hunların son derece hızlı yayılmasından siyasi olarak etkilenen tüm halklar arasında aynı surette ifade edilir. Bu durum, Hun adını, Hunların yaydığı göstergesidir. Dönem kaynakları yanıltmıyorsa, Avrupa Hunları oraya Çinlilerin “*Xiongnu*” yani “*Hun*” olarak çevirdiği ismi taşıyarak geldiler (Ahmetbeyoğlu, 2017, s.31-32; Thompson, 2012, s.61-71).

2.9. Hun, Xiongnu ve Xwn Adı üzerine Karşı Argümanlar

Yalnızca Baktriya keşişi Zhu Fahu ve Soğdlu tüccar Nanai-vandak tarafından “*xwn*” kelimesinin kullanımının yeniden yorumlanması, Xiongnu ve Hunlar arasındaki bağı koparabilirdi. Bazı müfessirler bunu fonoloji hatasına ya da elyazmalarının kötü korunmasına bağlayarak yapmaya çalışmışlardır. Diğer araştırmacılar ise “*Hun*” kelimesinin sadece efsanevi bir terim olduğunu ve bu kadar çok kavme uygulanmış olması nedeniyle anlamını yitirmiş olduğunu iddia etmişlerdir (Sinor, 1990, s.177). Bununla birlikte, bu araştırmacıların aktardığı türsel kullanım örneklerinin tümü, büyük göçten sonra yazılan kaynaklardan gelmektedir ve bu nedenle açıkça daha önceki metinleri çürütmek için kullanılamaz. “*Hun*” teriminin V. yüzyıldan sonra efsanevî hâle geldiği doğruysa dahi bu ondan önce de böyle olduğu anlamına gelmemektedir.

Bununla beraber, İranolog Harold Bailey, Hun ve Xiongnu arasında bir bağlantının olduğu tezini çürütmek için tutarlı bir iddia önerdi. O, Soğdlu “*xwn*”un bir düşman olan *Hyaona* için belirlenen bir isim olduğu hipotezini ileri sürdü (Bailey, 1954, s.12-21). Bu hipoteze göre, Zerdüştlüğün kutsal metinleri olan Avesta’da adı geçen şeytani insanlara “*Hyaona*” denirdi. Bailey’nin iddiası ilgi çekici olmakla beraber filolojik temellerden yoksundu. Yine de onun tezi, Sandra Parlato tarafından detaylandırıldı (Parlato, 1996, 555-566). Parlato’ya göre kelime edebî, epik bir karaktere sahipti ve Part İmparatorluğu’ndan gelen halk şairleri tarafından bozkır boyunca yayıldı. Ona göre Bozkır dünyasında, terim coşkuyla karşılandı ve şeytani bir düşman için genel bir terim olarak kullanıldı. Yani göç eden Hunlar değil, İran dillerini konuşan bir kültür bağlamında bozkır boyunca yayılan efsanevi bir isimdi. Ancak bu hipotez de yeterli değildi. Çünkü Bozkır halklarının inancı Zerdüşçülük

değildi ve Avestik literatürde ikincil bir figürün nasıl böyle bir yaygınlık kazandığını izah etmek de oldukça zordur.

Ayrıca, eğer “*Hun*” İran kökenli genel bir terim ise Avrupa Hunları’nın kendilerini tanımlamak için Hun tabirini kullanmalarının nedenini açıklamak oldukça güçleşir. Açık olan bir şey varsa, Maenchen-Helfen’in çalışmalarında belirttiği gibi, Hunlar, İran dilleri konuşmazlardı (Helfen, 1955, s.376). O halde “*Hun*”, genel bir İran terimi de olamazdı ve kelime kökeni Pers coğrafyasına bağlanamazdı.

Maenchen-Helfen, isimler üzerinden bir kimlik ve tarih yaratmanın hatalı bir metod olacağını iddia ediyordu. Bunun yerine sadece etnografik ve arkeolojik kanıtların dikkate alınması uygundu (Helfen, 1955, s.410). Ancak Maenchen-Helfen’in bu yaklaşımının Bozkır coğrafyası ile münhasır tutulduğunu, Avrupa ve Akdeniz araştırmalarında bu türden metodolojik usullerin uygulanmadığını vurgulamak gerekir. Asya ve Bozkır araştırmalarında sıklıkla karşılaşılan Avrupa-merkezci tavrın söz konusu görüşün ortaya çıkmasında etkili olduğu düşünülebilir. Hunların Xiongnu’nun mirasçıları oldukları yönündeki görüşün kabul görmemesi bu çerçevede ele alınmalıdır. Ayrıca bir ismin siyasi etkilerinin göz ardı edilmesi, esasen siyasi fikirler tarihinin de ihmal edilmesi anlamını taşıyordu.

Orta Asya tarihinin Hun dönemi, Türk Kağanlığı’nın 560’larda üstünlük elde edeceği zamana kadar sürdü. Orta Asya’da birbirini izleyen üç Hun dalgası gerçekleşmiştir. Bunlar, 350’li yıllarında Kiyonitler, 370-420 yılları arasında Kidaritler ve 450’li yıllarda Akhunlar’dı (Cribb, 2010, s.91; Kafesoğlu, 2018, s.83; Tezcan, 2006, s.83). Bunun yerine, Çin yazılı kaynakları, bu grupların aslında IV. yüzyılın büyük Hun göçlerinin başlangıcından itibaren Orta Asya’da olduklarını ve bazılarının Volga’yı geçmeden önce bir nesil boyunca orada kaldıklarını göstermektedir.

Ammianus Marcellinus göre 350 yıllarında Kiyonitler ilk büyük Pers kralı II. Şapur (309-379), Sâsâni İmparatorluğu'nun kuzeydoğu sınırını belirleyen Ceyhun'da konar-göçerlerle savaştı. Aynı zamanda günümüz Afganistan topraklarında yerleşik Sâsâniler'in bir vassalı olan Kuşan Hanedanı da aniden sona erdi (Konukçu, 1973, s.34-39). 356 yılında Ammianus, Perslerin bu doğu düşmanlarına Kiyonitler adını verdi (Tezcan, 2006, s.85). Ancak 359 yılında Kiyonitler taraf değiştirip Perslerle yeni bir anlaşma yaptıktan sonra Şapur, Kiyonitlerin hükümdarı Grumbates komutasındaki bir kuvveti günümüzün Diyarbakır'ı olan Amida kuşatmasına gönderdi (Vaisserie, 2005, s.106; Kafesoğlu, 2018, 85; Taşağıl, 2017, s. 46; Tezcan, 2006, s.84).

Çin kaynakları Kiyonit ve Hun'un kimliğini doğrulamaktadır. Hanedanlık tarihleri ve özellikle *Wei Shu* olarak adlandırılan Kuzey Wei Hanedanlığı Yıllığı, V. yüzyılın ortalarında İç Asya'da siyasi ve toplumsal yapıyı anlamının anahtarıdır. Bozkır kökenli olan Kuzey Wei Hanedanlığı, Moğolistan ve Orta Asya ile özel olarak ilgilendi. Wei Shu'nun Çin'in Batılı komşularına ayrılmış orijinal bölümü kaybolmuş olsa da daha sonra imparatorluk âlimleri tarafından Çin tarihi literatüründeki çeşitli alıntılardan yeniden kurgulandı. Orijinal Wei Shu'dan bazı ek veriler diğer eserlerde ve özellikle 801'de Tongdian'da yayınlanan bir ansiklopedide korunmuştur. Wei Shu, Semerkand'ın 457 yılında üç kuşak önce Xiongnu tarafından fethinden bahseder ki - geleneksel Çin hesaplamasını bir kuşak için otuz yıl olarak kullanırsak- bu fetih 367 yılı civarına, Perslerin Kiyonitlerle savaştığı zamana denk gelmektedir (Weishu, Bölüm 102, s.2270, çev. Enoki).

Ermeni tarihçi Bizanslı Faustus, II. Şapur'un 368'de doğu cephesinde Kiyonit Hunlarına karşı savaşında Ermeni birliklerini kullandığını ve Kiyonit Hunlarına mağlup olduğunu söyler. Baktriyanlar üzerinde hüküm süren bir "*Kuşan Kralı (Kiyonit Hunları Hükümdarı)*" ve II. Şapur'un Ermeni birliklerine karşı birkaç şiddetli

saldırı gerçekleştirdiğini de anlatır. (Garsoian, 1989, s.187-198; Tezcan, 2007, s.187-188). Başka bir Ermeni metni ise Şapur tarafından büyük olasılıkla Orta Asya'ya gönderilen Syunikli Ermeni prensi Babik'in Honagur adlı bir Hun'a karşı savaşından söz eder (Dowsett, 1961, s.63-64).

Bazı nümizmatik veriler Kidaritlerin Batı Asya'ya 370'li yıllara geldiğini gösterirken, Çin ve diğer dönem kaynakları Kidaritlerin 420'lerden 470'lere kadar Orta Asya'da baskın bozkır hanedanı olduğunu kaydeder (Enoki, 1969, s.1-26;). Kidaritler, Hun kimliklerini koruyarak hâkimiyetleri altındaki unusurların yerel kültürünü muhafaza ettiler ve bölgede bir kültürleşmeye yol açtılar. Böylece hâkimiyetleri sahası altında ortaya çıkan Hippodamian ızgara planlı şehirler bahsedilen etkileşimin bir örneğidir. Kuşan krallığı unvanını da benimseyerek yeniden canlandırdılar (Grenet, 2002, s.203). Bu unvan, yıllar sonra yapılan “*Oglar Hunların Kralı, Kuşanların Kralı, Semerkand Prensi*” ibareli yazılı bir mühürde tespit edilmiştir (Rahman, Grenet ve Sims-Williams, 2006, s.125-131).

Tongdian ayrıca bize başka bir Hun grubunun, Akhunların 360 yılından sonra Altay Sıradağları'ndan geldiğini söylemektedir. Onlar, Orta Asya'nın siyasi tarihinde 450 ile 560 yılları arasında önemli bir rol oynadılar. Akhunlar ve onlara bağlı halklar konfederasyonu, Kidaritlerden daha çok Bozkır dünyasına yönelmişti. Arkeolojik verilere göre, 520'li yıllara kadar Akhunlar günümüzdeki Afganistan'ın kuzeybatısındaki yüksek platolarda konar-göçer olarak yaşamaya devam etti. Akhunlar konfederasyonunun güney kanadına hâkim olan Alhun boyları, çoğunlukla güney Afganistan'da ve kuzeybatı Hindistan'da yaşıyordu. Muhtemelen kendilerini diğer yerel halklardan ayırt etmek için kafatasları yahut başlıkları kubbe şeklinde tasvir edilmiş liderlerini gösteren sikkeler basmışlardı (Vaissière, 2007, s.119).

Alhun isminin, “Al-” Türkçesi kızıl olarak kabul edilirse, şu anlama gelmesi olasıdır: Doğudaki beyaz Hunların (Akhunların) aksine güneydeki “*kırmızı Hunlar*” (Alhunlar)’dı. Böylece Tongdian ve diğer materyallere dayanarak, Akhunların yeni bir göçebe dalgası olmaktan çok uzak, IV. yüzyılın ortalarından itibaren Orta Asya’da bulunan birkaç Hun grubundan biri olduğunu söyleyebiliriz. Bu çerçevede IV. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya’ya gelen konar-göçerler arasında peşisıra iktidara gelen hanedanlar veya boy grupları mevcuttu. 350-370 yılları arasında yalnızca tek bir büyük göç olayı yaşandı ve bunu takip eden on yılların akışkan koşulları sırasında belki daha sınırlı göç hareketleri vukuu buldu (Vaissière, 2007, s.119-137).

Mevcut kaynaklar bu farklı grupları (Kiyonitler, Kidaritler, Akhunlar ve diğerleri) Orta Asya’da konumlandırıyordu. Ancak Hunların bozkır, yerleşik Orta Asya’nın kuzeyi, modern Kazakistan veya Batı ile olan bağlantıları hakkında neredeyse hiçbir bilgi mevcut değildi. Kidaritler, Priskos tarafından 468 yılları civarında Hazar’ın doğu kıyısında gösterilmiştir (Priscus çev. Blocley, 1983, s.337; Konukçu, 1973, s.55). Dahası, Akhunlar’ın kuzeydeki nüfuz alanı hakkında hiçbir şey bilinmiyordu. Nitekim Akhunların toprakları Seyhun ve Ceyhun Nehri arasındaki Soğdya’yı kesin olarak içeriyordu (Taşağıl, 2017, s.46-47; Konukçu, 1973, s.59). Fakat günümüz Kazakistan bölgesinin konar-göçer grupları üzerindeki hâkimiyetlerine dair mevcut bir bilgi yoktur. Kuzey bağlantısına dair güvenilir bir veri, 440-460 yıllarına kadar uzanır ve Akhunların başlangıçta Kuzeyden bir gücün, muhtemelen Avarların tebaası olduğunu gösterir. V. yüzyılda ve VI. yüzyılın başlarında Moğolistan’ın baskın gücü olan Juan Juanların Kidaritlere karşı savaşından ve Akhunlara tâbi oldukları Orta Asya’ya yapılan bir saldırıdan bahseden Çin Yıllığı bu bilginin temel kaynağıdır (Weishu, Bölüm 102 s.2275, 2277, çev. Enoki; Liangshu, Bölüm 54. s.812; Konukçu, 1973, s.40).

Bir Ermeni coğrafyacı, Soğdya'nın başkenti Semerkand'ın üzerinde bulunduğu Zereşan Nehri'nden çok uzakta olmayan Akhunlar, Varkhonlar ve Alhunlardan söz ederken aynı olaya atıfta bulunur (Konukçu, 1973, s.85). Alhunlar Baktriya'da ve daha güneyde yaşadılar ise Warkhonlar büyük olasılıkla Juan Juanlardır. VI. yüzyılım ikinci yarısının Bizanslı müellifler onları, *Ouarchonitai* veya *Varchonites* (Menander 19.1) olarak adlandırır.

Aynı döneme ait başka bir kanıt, Orta Asya ile Pontus bozkırı arasında bir bağlantı kurmaktadır. 463'te Attila'nın imparatorluğunun dağılmasından sonra bozkırlarda yeni boy grupları ortaya çıkmaya başladı. Bu gruplardan biri Orta Asya'dan geçti. V. yüzyıl tarihçisi Priskos ise eserinde şöyle ifade etmiştir:

“M.S V. yüzyılın ortalarında Sabiri (Sabirler) kabilelerinin saldırısına uğrayan bu saldırı nedeniyle yurtlarından olan Saraguri (Sarıogur), Urogi (Ogur), Onoguri (Onogur) boyları, Doğu Roma'ya elçilik heyetleri gönderdi. Daha sonra Avarlar, Sabirleri yerlerinden sürdü ancak onlar da okyanus kıyısında yaşayan başka bir kabilenin saldırısına uğrayarak göçe mecbur kaldı. Benzer surette yerleşecek toprak arayan Saraguri (Sarıogur) boyu Akatirian (Acatir) Hunları ile pek çok savaşa girişti nihayetinde onları mağlup ettiler. Sarıogurlar Romalıların dostluğunu kazanmak için girişimlerde bulundular. İmparator onları dostane ve nezaketle karşıladı, çeşitli hediyeler vererek gönderdi” (Priscus çev. Blocley, 1983, s.345).

Nitekim erken VII. yüzyıl Bizans tarihçisi Theophylact Simokatta, bir depremle yıkılan Bakath adında bir Onogur kentinden bahsetmektedir. Bakath bir Soğd ismi olduğu için Onogurların Orta Asya'da bir süre kaldığı açıktır (Theophylactus (Simocatta), çev. Whitby, 1986, s.191).

Hunların farklı grupları, IV. yüzyılın ortalarında Orta Asya'da bir şekilde mukimdi. Bu durum Avrupa Hunlarının kökenleri sorununa bir zaman ve yer birliği

getiriyordu. Buraya kadar söylenenleri özetleyecek olursak, Kazak bozkırlarında yaklaşık 350 yılında Hunlar adını taşıyan bir grubun aktif olduğunu, bunların bir kısmının güneye, diğerlerinin batıya taşındığını ve bir Çin yılığının bu grubun kökenini tam olarak Altaylara atfettiğini söyleyebiliriz.

2.10. Xiongnuların (Hunların) Batı'ya Doğru IV. yüzyılda Yayılma Sahaları

Çin yıllıklarından Tongdian'de 350'li yıllardaki büyük göç esnasında, Akhunların Altay bölgesinden geldiğini dair bilgi yer almaktadır. Ancak bununla beraber bu ifadenin arkeolojik malzemelerle veya diğer metinler tarafından doğrulanması da önemlidir. Bahsi geçen coğrafyada arkeolojik kanıtlar ne yazık ki yetersiz durumdadır. Bununla beraber Hunlara ait olan kurganların çok azı bilinmektedir (Brosseder ve Miller, 2011, s.72; Taşağıl, 2013, s.117-118). Mevcut veri durumu göz önüne alındığında, Wei Shu'da geçen bilgi yegâne veri durumundadır (Hayashi, 2011, s.341).

Bununla birlikte, Avrupa Hunları için arkeolojik kanıtlar oldukça farklıdır ve Doğu Asya'daki kökenleri hakkında önemli çıkarımlar yapmamıza izin verir. Başlıca kanıt, Hunların yemek pişirmek, ritüel gerçekleştirmek veya her ikisi için kullandıkları kazanlardır. Bozkır insanları çok daha eski zamanlardan beri kazanları kullanmışlardı. Ancak Hun kapları oldukça belirgindir. Bu nedenlere Hunlara ait olan kaplar ve kazanlar, onların kimlik bilgilerini de doğrulama hususunda bir işaret oluştururlar. Nitekim onların kazanları, çan şeklinde ve mantar benzeri süslerle örtülen kare kulplara sahipti. Bu kanıt, onların İç Asya (yani Altay Dağları, Moğolistan, güney Sibiry ve Çin'in kuzey kısmı) ile açık bağlantılarını göstermektedir. Altay Dağları'nın kuzey kanadında ve Minusinsk Havzası'nda benzer kazanların bir konsantrasyonu meydana geldi. Ayrıca Minusinsk bölgesinde, kazanları betimleyen petroglifler de mevcuttu; bu kazanların kulplarında aynı çıkıntılar vardı

ancak bunlar kare değil yuvarlaktı. Macaristan'da olduğu kadar Asya'da da bu kazanlar, Minusinsk bölgesinden Macaristan'a kadar kültürün devamlılığını gösteren önemli bir kaynaktı (Erdy, 1994, s.386-438). Fakat kazanların biçimleri üzerinden bir arkeolojik bağlam oturtmak güçtür. Yine de mevcut bu arkeolojik kanıt, Çin yıllıklarının da işaret ettiği gibi 350'den itibaren Orta Asya ve Avrupa'ya gelen Hun gruplarının kuzey Altay kökenli olduğunu işaret etmektedir (Taşağıl, 2020, s.21-30; Ercilasun, 2019, s.32-33).

Wei Shu'daki bir başka bölüm, V. yüzyılın başında, Xiongnuların torunlarının devamının Juan Juanların çok kuzeybatısında, yani Altay bölgesinde bulunduğu bahsetmektedir (Wei shu, Bölüm 103, s.2290 çev. Enoki). Nitekim bu bilgi dönemin siyasi ortamı dikkate alındığında Juan Juanların komşusu Xiongnulardır. Diğer taraftan Wei Shu yıllığında Xiongnu kelimesi defaatle Asya Hunlarını belirtmek için kullanılmıştır. Çin'dekilerin aksine Altay'da bulunan çağdaş Xiongnu'dan son derece nadir bahsedilir, bu nedenle söz konusu ifade oldukça dikkate değerdir. Batı ve Kuzey ülkelerine, yani Xiongnu İmparatorluğu'nun tamamına adanan 102 ve 103. bölümlerde, toplamda sadece üç bilgi geçmektedir. Nitekim biri yukarıda alıntılanan pasajdır; ikincisi, Semerkand'ın Xiongnu tarafından fethidir (Wei shu, Bölüm 102, s.2270 çev. Enoki); ve üçüncüsü, Baktriya'daki bir Kidarite kralı ile Hunlar arasındaki mücadeleleri anlatan bölümdür (Wei shu, Bölüm 102, s.2277 çev. Enoki).

Wei Shu'nun "Xiongnu'nun torunlarından geriye kalanlar"dan bahsetmesi son derece dikkat çekicidir. Bu bilgi II. yüzyıldaki yenilgilerinden sonra Xiongnu kimliğinin İç Asya'da tamamen ortadan kalkmadığının göstergesiydi. Xiongnu, Çin kaynaklarının ilgi sahasının ötesinde olsa da tarihsel olarak daha batı ve kuzeyde hayatta kaldı.

O zaman, üç kanıtın (kazanlar arasındaki genetik bağlantı, Akhunlarla ilgili metinler ve Xiongnu'nun soyundan gelenler hakkındaki metinler) Hunların batıya olan göçlerinin başlangıç noktası olarak Altay bölgesini işaret ettiğini görmekteyiz. Ayrıca bu dönemde Altay bölgesinde iklim değişikliklerinin yaşandığına dair bazı bilimsel veriler de mevcuttur.

Nitekim Altay silsilesi göllerinde polen birikimine ilişkin yakın zamanda yayınlanan bulgular, IV. yüzyılın ortalarından VI. yüzyıla kadar süren ve bitki örtüsünde önemli bir değişikliğe neden olan nem artışıyla birlikte sıcaklıklarda keskin bir düşüş olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde, 340'tan itibaren vadilerde buzul oranı arttı ve toprakların üzerinde biriken kar, yüksek platodaki sürüleri yok etti. Nitekim Moğol atları beslenebilmek için karı kazma yetisi geliştirdi. Ancak atların kazabildiği kar örtüsünün derinliği de sınırlıydı. Bu nedenle çağdaş etnografya, uzun kışların ve kar fırtınalarının at sürüleri üzerindeki muazzam etkisini gösterdi. Örneğin: 2010 yılı kışında Moğolistan'da 8.000.000 at, yani stokun yüzde 20'si bu nedenle öldü. Çin kaynakları, Altay'dan gelen Hun istilalarının tam olarak IV. yüzyılın ortalarında gerçekleştiğini söylüyor ve bu akınları herhangi bir neden göstermeden rapor ediyordu. Uzun zamandır göçebe çalışmalar alanında uzmanlaşmış bilim insanları, Hun göçlerinin bu kadar büyük olmasının nedenini büyük bir iklim olayına bağlarlar.

Bu nedenle, Hunların tarihsel yörüngesini aynı şekilde özetlememiz olasıdır. Hunlar, atalarının anavatanlarından göç ettiler. Hun boylarının Batı'ya girişleri ile göçebe boyların tüm Kazak bozkırındaki eski dağılımı bozuldu ve Hun önderliğinde yeni bir sosyal ve siyasi yapı ortaya çıkaran bir halklar konfederasyonu inşa edildi. Yerel toplumlar arasında büyük ekonomik darlığa ve sosyal meselelere neden olan ayrıca önemli siyasi sonuçlar doğuran büyük bir iklim değişikliği üzerine Kuzey

Altay'ı terk ettiler. Yol boyunca karşılaştıkları diğer boy gruplarını da özümseyen Hunlar, IV. yüzyılın ortalarında Kazak bozkırlarına indiler. Bunların bir kısmı, Kiyonitler, Kidaritler, Oglar, Akhunlar ve Alhunlar'dı (Konukçu, 1973, s.53). Onlar, Soğd topraklarına ve Baktriya'ya yerleşirken, diğer gruplar Batı'ya doğru bir yol izleyerek Volga'ya ulaştı. Kuşkusuz bu kanıtlar, Altay'dan Avrupa'ya olan bu göç boyunca, Çinlilerin Xiongnu dediği imparatorluk olan doğu bozkırının en prestijli halkının eski adını muhafaza ettiği sonucuna varmamıza izin vermektedir.

Sonuç olarak, bahsettiğimiz dönemlerdeki Hun adının ve bu isme bağlı olan halkın tarihsel sürekliliğini üç aşamada kavramsallaştırmak gerekmektedir. Birincisi, imparatorluğu II. yüzyılda sona eren imparatorluk Hunları vardı ve yakın komşuları olan Çin Hanedanlarının yıllıklarında yer almışlardı. Fakat bu Xiongnu'yu, IV. yüzyılda Altay Dağları'nın ve Minusinsk Havzası'nın ikincil çekirdeğinde yerleşik olan kuzey torunlarından ayırt etmek gerekiyordu. Üçüncüsü ise, kuzeydeki Xiongnu'ları, göç dolayısıyla Orta Asya'da ve Batı'da yerleşik olan mevcut halklardan farklı tutma gerekliliği idi. Bu hareketin içerdiği tüm iç kültürel gelişmelere ve halkların yeniden birleşmesine rağmen, Xiongnu-Hunlar arasında siyasi ve bir dereceye kadar kültürel süreklilikten bahsetmek mümkündür. Bu sebeple, Soğd kaynakları *Eski Mektuplar No:2*'de 14, 16, 17 ve 18. satırlarında yer alan; daha sonra *Parçalı Mektup*'un 5. satırında yeniden karşımıza çıkan ve *Kuzey İndus Yazıtları*ndaki kişisel isimlerin önünde gördüğümüz “xwn” kelimesi doğrudan *Xiongnu* yani *Hunlar*la bağlantılıdır.

2.11. Soğd-Türk Kağanlığı İlişkileri (550-745)

Çinliler için Soğdlular Türklerin Bozkır topraklarındaki başlıca tüccarlardı. Nitekim Soğdlular VI. ve VIII. yüzyılın ortalarında bozkırları kontrol eden Türk kağanlıklarının ekonomik ve siyasi yaşamında güçlü bir yer edindiler. Bu yeni

ittifakın koşullarını oluşturan sebepler ise önemliydi. Çaç şehriden Kansu'ya kadar, yani yerleşik ve göçebe topraklar arasındaki tüm temas bölgesi boyunca Soğdlular varlığı, birkaç görüşü gündeme getirmiştir. Soğdlular bozkır dünyasına Soğdya'dan girmiş olabilirlerdi: bu en yaygın ve kabul gören yaklaşımdır. Ancak Soğdlular ve Türkler arasındaki ilk temasların muhtemelen çok daha doğuda gerçekleştiği ve Soğdluların Türkçe konuşan halklar arasında bir yer edinmelerinin Kansu'daki ticarî üslerinden kaynaklı olduğu da düşünülebilirdi. VI. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar süren Soğd-Türk kültürel kaynaşmasının öncesinde, Türkler arasındaki Soğd ticaret tekeli uzun bir ön-tarihte teşekkül etmiştir (Taşağıl, 2017, s.51).

2.11.1. Soğd-Türk Kağanlığı İttifakının Kökenleri

Türk İmparatorluğu, 540'lı yılların sonunda birdenbire ortaya çıktı. Aşina boyundan Bumin Kağan, o zamanlar bozkırda egemen olan Juan Juanları destekledikten sonra, onlara karşı ayaklandı ve 552 yılında bu devleti ortadan kaldırdı. Halefi Mukan Kağan (553-572), Çin'in kuzeyindeki hemen hemen bütün bozkırları fethetti, amcası İstemi (Bizans kaynaklarına göre Sizabul, 552-575/576) batı bozkırlarının kontrolünü ele geçirdi ve 560 yılında Sâsâni hükümdarı I. Hüsrev ile anlaşarak Akhunları tarih sahnesinden sildi (Taşağıl, 2018, s.39; Taşağıl, 2017, s.65-69; Kafesoğlu, 2018, s.99-100; Golden, 1992, s.115-154; Konukçu, 1973, s.98-100). Böylece Soğdya topraklarını da ele geçirdi. 570'li yılların sonunda Batı Türkler, bugünkü Kırım'a kadar bütün bozkırları kontrol ettiler. Bunu takip eden yarım yüzyıllık dönem oldukça çalkantılıdır: Batı kağanlığı 583'te siyasi olarak bağımsız hale geldi ve bir yanda Çinliler, diğer yanda belirli tâbi boylar tarafından sömürülen hanedanın içinde kağanlık rekabeti ortaya çıktı. İstemi'nin oğlu Tardu (576-603), VII. yüzyılın başında tüm imparatorluğu yeniden birleştirdi. Fakat Türk Kağanlığı, önce Sui Hanedanlığının, sonra Tang Hanedanlığının baskısına daha fazla dayanamadı ve

kağanlık 630'dan sonra yıkıldı. (Vaissière, 2005, s.200; Taşağıl, 2013, s. 147-148; Taşağıl, 2017, s.165-170).

Türk Kağanlığı Tardu Kağan döneminde, Soğd coğrafyasını 591 itibarıyla tamamen hakimiyet altına almıştır. K'ang-chü (Semerkand) hâkimi de Tardu Kağan'ın tabiyeti altına girdikten sonra Soğdya, Baktriya ve Toharistan'a kadar Kağanlığın sınırları ulaşmıştır (Taşağıl, 2018, s.107).

659 yılından sonra Orta Asya belirli bir süre Çin kontrolü altındaydı. Hazarlar Altay'dan göç etmiş ve 670'lerden itibaren Kafkasların kuzeyindeki bozkırları ele geçirmişlerdi. Doğuda Kutlug (682-691), ardından Kapgan (691-716) ve Bilge (716-734) kağanların başa geçeceği ikinci bir Türk kağanlığı kuruldu (Taşağıl, 2013, s.159-161; Taşağıl, 2017, s.214-226; Taşağıl, 2018, s.365-368). Bu kağanlık 744 yılından sonra yerini Uygur Kağanlığı'na bıraktı (Taşağıl, 2013, s.197-210). 715 ile 740 yılları arasında Türgişler batıya hâkim oldu, ancak Soğdya, Arap ordularına ve ardından Çin'e karşı kendi bağımsızlığını kaybetti (Taşağıl, 2013, s. 235-237; Taşağıl 2017, s. 308-313). 755 yılında Çin hanedanlıklarının çöküşüne giden bir süreç başladı ve bu durum Yedisu'da varlığını sürdüren Karluk boyunun yolunu açtı. Batı bozkırlarında ise VIII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar Hazarlar bölgede hâkim güç haline geldi ve onların sınırları doğuda Harezm şehrine kadar genişledi. Nitekim bu imparatorluk, dönemin Doğu Avrupa'daki büyük ölçekli ticaretinin de merkezi haline gelmişti (Vaissière, 2005, s.201).

557-558 yılında Türk ordularının Akhunlara karşı Soğdya topraklarını fethetmesiyle gerçek bir Soğd-Türk kaynaşması başladı (Konukçu, 1973, s.101-102). Çok sayıda örnek bu bilgiyi doğrular niteliktedir. VII. yüzyılın sonunda Pencikent krallarından biri olan Çakın Çor-Bilge bir Türk'tü ve halefi Diwaştıç, İranlı bir isim taşımaya rağmen, soyağacına göre Türk asıllıydı. Yine bu örneklerden biri

günümüze ulaşın yegâne Soğd evlilik sözleşmesi idi. Sözleşme bir Türk ve soylu bir Soğdlu kadınının nikâh akdini içeriyordu (Livshic, 1962, s.17). Soğd kolonilerinde veya Çaç şehrinde Soğd-Türk kaynaşması daha da belirgindi. Krasnaya Reçka nekropolünde⁶⁵, Türk töresine göre çiftlerin ve atların birlikte gömüldüğü mezar örnekleri bulunmuştur. Bu kaynaşma ikonografide de belirgindir: Kujruk-tobe'nin ahşap frizinde tasvir edilen kişiler Türk üslubunda giyinmişti. Afrasyab'ın büyük resmi, Türk savaşçıları bir kralın ya da kayıp bir tanrının ayaklarının dibinde daire şeklinde oturur pozisyonda gösterirken, Çin elçileri ve Soğdlu soylular grup halinde bunların yakınlarında resmedildi (Baypakov, 1986, s.95).

Büyük Soğd şehir merkezlerinde, kırsal kesimlerde olduğu gibi Soğdca konuşulmaya devam etti, ancak bazı uzak bölgelerde Türk unsuru, kültürel olarak Soğd toprakları olsa bile (Çaç dağlarında ve Yedisu'da olduğu gibi) baskın rol oynamaya başlamıştı. Diğer taraftan, Türk kontrolündeki Toharistan'ın sikkelerinde Soğdca yazılar da öne çıkmaktaydı (Rtveladze, 1987, s.45-48). VI. ve VII. yüzyıllar öncelikle yönetici tabakalar içinde karma bir uygarlığın ortaya çıkışına tanık oldu.

Soğdluların Türk İmparatorluğu'na katkıları önemliydi. Bunların başında tartışmasız yazarlık geliyordu. Aslında, Türk fonolojisine aşamalı olarak uyarlanan Soğd alfabesi, VIII. yüzyılın başında seçkinlerin tepkisini çekse de Türk ve ardından Uygur tarihi boyunca Türk metinlerini yazmak için Runik alfabenin yanı sıra Soğd alfabesi kullanıldı (Giraud, 1960, s.17-19). Günümüzde de Moğol ve Mançu alfabeleri Soğd alfabesine dayanmaktadır. Ayrıca Türk Kağanlığının en eski metinleri VI. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak Soğdca yazılmıştır: bilinen en eski yazıt olan *Bugut* yazıtında da bu durum böyleydi (Klyashorniy, 1964, s.44-50). Çin yıllığı *Chou shu*, Türk Kağanlığı'nın dili için “onların yazıları hu'nunkine benziyor” diyordu

⁶⁵ Nekropol, bir antik kente ait büyük bir mezarlık alanıdır.

(Chou shu, Bölüm 50, s.910, çev. Mau-tsai, 1958, s.10). Muhtemelen, Türklerin diplomasi dili de belirli bir dönem Soğdcaydı. 568 yılında Türk Kağanlığı'nın elçisi olan Soğdlu Maniakh İstanbul'a (Bizans İmparatorluğuna) gittiğinde, imparatora sunulan mektup Bizans kaynağında “*İskit harfleriyle*”⁶⁶ olarak belirtilmesine rağmen Soğdca yazılmıştı (Blockley, 1983, s.115). Ayrıca, Soğdlular yazıyla birlikte Budizmi de Türklere taşıdı. Budizm, en eski katmanında Soğd ve Çin etkisi altındaydı. Bugut yazıtı, ilk hükümdarlar döneminde Budizm'in imparatorlukta mevcut olduğunu göstermektedir (Tremblay, 2001, s.66). Türklerin İstanbul'da bulunan elçisi Maniakh, bir Budist ismi taşıyordu. Nitekim Maniakh'ın ailesi, o henüz gençken Türkler tarafından bir elçilik görevinde kendisine rütbe verildiği için, İstemi Kağan'ın kağanlığında yüksek bir mevkiye sahipti. Söz konusu Soğdlu aile, Türk Kağanlığı yeni kurulmuş bir imparatorluk olsa dahi, Soğdların rütbe ve kalıtsal unvanlara sahip olduğunu, Türk hiyerarşisi çerçevesine güçlü bir şekilde dâhil olduklarını göstermektedir (Lieu, 1985, s.185; Taşağıl, 2017, s.275-276; Togan, 2020, s.70). Genç Türk Kağanlığı'nın siyasi yaşamında Soğdluların oynadığı başat role dair başka örnekler de mevcuttur ve bu örnekler kağanlığın batısı ile sınırlı değildir. Nitekim VII. yüzyılın başında, Pei Ju, Çin imparatoruna şunları ilan etti:

“Tujue'ler (Türkler) dürüst ve basit bir yapıya sahiptir ve aralarında nifak sokulabilir. Ama aralarında çok sayıda insan yaşıyor, hepsi de onlara talimat veren ve yol gösteren oldukça zalim ancak ferasetli kişiler” (Vaissière, 2005, s.203).

Ayrıca, bir başka Çin Yıllığı, 630 yılında Doğu Kağanlığı'nın düşüşünden açıkça Soğdluları ve diğer grupları sorumlu tutar. İl/İllig Kagan⁶⁷ (Hsieli Kağan)'ın 626'dan sonra otoritesi büyük ölçüde sarsılmaya başladı. Ona tâbi Töles Boyları isyan ederek Çin tarafına geçti ve İl Kağan'ın ordu ve devlet idaresi üzerindeki kontrolü

⁶⁶ Bu “iskit harfleri” olarak ifade edilen yazı dilindeki alfabe muhtemelen Soğdcaydı.

⁶⁷ İl Kağan ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Taşağıl, 2018, s. 88-113.

oldukça zayıfladı. Siyasi çalkantıların üzerine 627’de aşırı soğuklar yüzünden ortaya çıkan kıtlık halkın üzerindeki ekonomik sıkıntıları iyice arttırdı ve toplumda açlık baş gösterdi. İl Kağan döneminde Soğd devlet adamlarının yükselişi ve devlet yönetiminde oldukça nüfuzlu mevkilere gelerek söz sahibi olmaları, Çin Yıllığı’nda İl Kağan’ın idaredeki başarısızlığının temel nedeni olarak ifade edilmiştir. Soğd kökenli devlet adamları, ülkenin kanunlarını değiştirerek yanlış askerî politikalar izleyerek milletin devlet yönetiminden uzaklaşmasına ve millet-devlet bağının zayıflamasına yol açmışlardır (Tongdian 197, 5A, çev. Pulleyblank, 1952, s.323; Taşağıl, 2018, s.231).

Türk Kağanlığı’ndaki önemli Soğdlu kişilerden bazılarının ismi dönemin yazılı kaynaklarında kaydedilmişti. VI. yüzyılın sonlarında bir kağanın Çinli karısının sevgilisi olan ve metinlerde hu ren (batı İranlı konuşmacı) olarak tanımlanan An Suijia’dan da bahsedilirdi (Tongdian 197, çev. Pulleyblank, 1952, s.318). Diploması dili olarak Soğdcanın kullanılması ve Eski Türkçe üzerindeki etkisi, bahsi geçen hu’ların büyük bir bölümünün Soğdlular olduğunu düşündürmektedir. Ancak Soğdluların Türk Kağanlığı içindeki rolü devletin zirvesiyle sınırlı değildi. Soğdlular, merkezi Moğolistan olan Doğu Türk Kağanlığı içinde de yaşamışlardı ve Kağanlığın diğer halkları ile aynı konumda bir hu topluluğundan da bahsedilmekteydi (Tongdian 197, çev. Pulleyblank, 1952, s.323). Soğd toplulukları muhtemelen kuzeybatıda, Türk Kağanlığı’nın merkezinde var olmuşlardı, ancak günümüze ulaşan kaynaklarda sadece çok azının isimleri kaydedilmişti. Yönetimde, orduda ve diplomatik hizmette çok sayıda bulunan Soğdluların, bunların ötesinde başlıca vazifesi tüccarlıktı. Türk Kağanlığı, bir önceki bölümde anlatılan Soğd yayılma alanına hâkimdi. Kağanlığın batısındaki Yedisu’nun Soğd kolonileri doğuda Turfan ve Kansu’ya kadar yayıldı.

Türk Kağanlığı'nın tarih sahnesine çıkışı esnasında Soğd-Türk münasebetinin ilk izleri de Çin Yıllıklarına yansımıştır. Chou Shu Yıllığı'nda Yü Wen-tse biyografisinde T'u-chüe'lerin/Türklerin Çin'in Sui Eyaleti'ne kışın akınlar düzenlediği ve yağmalarda bulunduğu kaydedilmiştir (Taşağıl, 2018, s.18-19). 545 yılında Türklerin reisi Bumın (T'u-men), akınlarını Batı Wei sınırlarına yönlendirmiştir. Türk Kağanlığı ve Soğdlar arasındaki ilk bağlantı da bu dönemde kurulmuştur. Bumın bu yıllarda Çin sınırında ticarete dahil olarak Çin ipeği satın almaya başlamıştır. İpek ticareti, Bumın liderliğindeki Türklerin ekonomik bakımdan güçlendiğine işaret etmekteydi. Bunun peşi sıra siyasi nüfuz kazanma sürecinde Çin ile diplomatik temaslara başlanmıştır. Batı Wei Devleti'nden Chiu-ch'üan'lı Soğd yahut Çinlilerin ifadesiyle *hu*, An-nuo-p'an-t'o Bumın'e elçi olarak gönderilmiştir. Çin'den gelen elçi, kendilerinin siyasi olarak güçlendiklerini ve tanınmaya başladıklarını gösterdiği için Bumın liderliğindeki Türkler arasında Çin elçisi sevinçle karşılanmıştır. Bumın mütekabil Çin'e elçilik heyeti gönderdirdi. Türk elçiler, kendi mamul ettikleri ya da yetiştirdikleri ürünleri hediye olarak sunmuştur (Chou Shu, Bölüm 50, s.908, çev. Mau-tsai, 1958, s.6-7; Taşağıl, 2018, s.19-20; İzgi, 1978, s.98; Kara, 2015, s.547-548).

An-nuo-p'an-t'o veya An Nuopantuo, hiç şüphesiz bir Soğdludur. An aile adı bunun açık ifadesidir. Anahita-banda, Soğd onomastiğinde kabul edildiği surette “Anahita'nın hizmetçisi” şeklinde ifade edilebilir (Sims-Williams, 1992, s.41). Kansu'daki Jiuquan şehri, daha önce tercümesini verdiğimiz Eski Mektup No:2'nin 5. satırında şu şekilde geçmekteydi:

“*myn'm HRZY xwt'ynß 'rm't(s) (?) (c) (c)wcný δrw'k 'yncý 'HZRY 'rs'c*”

“*Ve ey Efendiler, Jiujuan'daki Armatsaçsach'ın tehlikesi yoktur [ve] güvenlidir*” (Eski Mektuplar, No:2, Satır 5).

Mektubun aynı satırında yer alan “‘*rm't(s)*” kelimesi ise Armatsaçsach’ı ifade etmekteydi. Böylece Armatsaçsach’ın ikamet ettiği yer Jiunquan şehriydi. Türklerden (Hunlardan) bahseden tarihteki ilk Soğd metni aynı zamanda Soğdlu bir tüccar ve ipek ticaretinden de bahsetmekteydi.

Soğdluların diplomatik misyonlarına dair başka örneklerde söz konusuydu. Başkenti Beşbalık’tan Gaoju boyunun kağanı, 490’da Wei Hanedanıyla ortak düşmanları Juan Juanlara karşı bir anlaşma imzalamak için Yüe-chih adında bir hu tüccarının hizmetlerinden yararlanmıştı (Thierry, 1993, s.113; Taşağıl, 2017, 50-51).

Yüe-chih aynı zamanda bir Soğdca ad olan *Wat*’, “*küçük rüzgâr*”ın transkripsiyonudur (Pulleyblank, 1991, s.388). Soğdlular ve Türkler arasındaki siyasi ve kültürel birliktelik bu bağlamda oldukça erken tarihlidir (Ögel, 2015, s. 335-336). İpek ticareti, Türkleri Çinlilerle temasa geçmeye itti ve söz konusu bağlantıyı kurmak için Soğdlar elçilikle vazifelendirildi. Bu sebeple, Aşina’nın egemen boyunun kökeni, bu erken temasları kısmen açıklayabilir.

“Tujue’nin ataları, Pingliang bölgesinden karışık Hu (Za Hu) idi. Aile isimleri Aşina’ydı. Daha sonra Wei’nin imparatoru Tai Wu, Juqu boyunu yok ettiğinde, Aşina beş yüz aileyle birlikte Ruru’ya (Juan Juanlara) kaçtı. Nesilden nesile altın dağında (Altay) yaşadılar ve demir nesneler imal ettiler” (Sui shu, Bölüm 84, s.1863 çev. Mau-tsai, 1958, s.40).

Bu bilgi, Soğd-Türk münasebetlerinin doğuşunu anlamak için son derece önemlidir. Bu temasların, Yedisu’da Soğdlu kolonilerinin kurulmasından ve Türklerin Soğdya’yı fethinden çok önce geliştiğini gösterir. Bozkırlarda Soğdlu tüccarların faaliyetinin Türklerin gelişinden önce, en az V. yüzyıldan itibaren başladığı kabul edilebilir. Türkler, Soğdlular ile Kansu’daki Soğd kolonilerinden kaynaklanan yakınlığı sürdürüyordu. Onlar arasındaki bu münasebet en başından itibaren ticarîydi.

Başka bir deyişle, şu görüş ileri sürülebilir: VI. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar olan Soğd-Türk kaynaşması- çok sayıda yazılı kaynağın aydınlatığı bir bağlamda- Soğdlular ve Bozkır halkları arasındaki geçmişi çok eskiye dayanan münasebetlerin yenilenmiş halidir. Ticaret büyük olasılıkla bu ilişkide en azından V. yüzyıldan itibaren büyük bir rol oynamıştır.

Bu durumda, Eski Mektuplarda anlatılan ticarete paralel olarak Bozkıra, kısmen Çin ipeğini tedarik edebilmek için Xiongnu'ya yönelik bir Soğd ticareti varsayılabilirdi. Ancak bu alanlarla ilgili ticari belgelerin tamamen yokluğu göz önüne alındığında, bu olasılık sadece bir hipotez hükmündedir. Yine de V. ve VI. yüzyıllara ait mevcut bilgilerden yola çıkarak, bozkırda Soğdlular tarafından kontrol edilen ve Kansu dışında faaliyet gösteren bir ticaret bölgesinin varlığı arkeolojik verilerle kanıtlanmış bir gerçektir. Bu arkeolojik veriler içinde Moğolistan'da, Hohhot (Huhehot) yakınlarında keşfedilen ve V. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen tüccar cesedi oldukça dikkat çekicidir. Yanında Bizans, Sâsâni imali gümüş kaplar taşıyan tüccar, muhtemelen İç Asya ve Kansu üzerinden Hohhot'a gelmişti (Lieu, 1985, s.181). Gezgin tüccarın Soğdlu kimliğine dair herhangi kesin bir kanıt olmamasına rağmen yanındaki teçhizatın niteliği ve taşıdığı emtianın tamamen batıya ait mallardan ibaret olması onun geçtiği bölge olan Kansu'daki Soğdlu varlığı göz önüne alındığında, Soğdlu olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Türklerin Soğdlulardan “*borç*” (*bor* <Soğd. *pwrc*) ve “*madeni para/sikke*” (Uygur *stir* < Soğd. *styr*) anlamına gelen ticarî kelimeleri alması da ilişkilerin esas karakterine dair aydınlatıcı niteliktedir.

Soğdlular kuzeyde ve doğuda bir ticaret bölgesi inşa etti. Tien-Şan bölgesi (Tanrı Dağları), onların ticaret bölgeleri arasındaydı, Yoğun talep gören lüks veya gündelik emtia buraya Soğd tüccarı tarafından getirilirdi ayrıca onlar diplomatik

ilişkilerin de vazgeçilmez bir parçasıydı. Çinliler ayrıca onları daha güneyde, Tibet platosunun göçebeleri arasında da Soğd tüccarlarının ticarî ve diplomatik becerilerine başvurmuştur (Mole, 1970, s.13). Türk Kağanlığının doğuşu, o zamana kadar etkinliği sınırlı kalmış bu grubu birdenbire siyaset sahnesinin ön saflarına itti. Daha sonraki dönem için, Türk boyları arasındaki Soğd ticarî üstünlüğünün ayrıntılarını daha iyi bilmemizi sağlayacak olan arkeolojik verilerin ve doğrudan Türk ticarî belgelerin mevcut olmadığını belirtmek gerekir. Soğd yerleşimlerinin arkeolojik kalıntılarının Türk Kağanlığı'nın en kuzeyinde, Baykal Gölü'nden çok uzak olmayan bir yerde bulunduğu tahmin edilmekteydi, ancak buraların çok daha sonra Uygurlar döneminde kullanıldığına dair kuvvetli veriler söz konusudur (Okladnikov, 1976, s.42, 327).

Ancak Çin'de yakın zamanda keşfedilen bir ikonografi, Soğd-Türk ticaretinin tarihsel varlığını kuvvetlendirmiştir. Birkaç seri mezar kabartması aslında yakın zamanda keşfedilmiştir. Bu kabartmalar Soğd mezarlarından gelmektedir ve Çin'deki Soğd çevrelerinin faaliyetlerini temsil etmektedir. Bazı paneller Bozkır boylarıyla yapılan ticaret sahnelerini sunarken, diğerleri Soğdluların elçilik rolünü tasvir etmektedir (Vaissière, 2005, s.208).

Türk Kağanlığı'nın ticari ilişkilere dair politikası üzerine birtakım bilgiler mevcuttur. VII. yüzyılın ilk yarısında Gaochang (Turfan)'da Türklerin ticaretin denetiminden ve vergilendirilmesinden sorumlu görevlileri vardı. Bilge Kağan, VIII. yüzyılda Türk halkına hitaben şöyle diyordu:

Bilge Kağan Yazıtı, Kuzey Cephesi, Satır 6-7:

“Ötüken Ormanı'nda ikamet eder ve buradan kervan gönderirseniz en ufak bir talihsizlik yaşamazsınız” (Giraud, 1960, s.57; Tekin, 2017, s.34-35).

Ancak Türklerin doğrudan geleneksel küçük ve orta ölçekli ticarete dâhil olduğu göz önünde tutulmalıdır. Bölgedeki büyük çaplı ticaretin yürütülmesinin

birincil sorumluluğu Soğdlara aitti. Çinliler ve Türkler arasındaki büyük ölçekli ticareti onlar üstlenmişti. Türkler ve Çinliler arasındaki bu ticaret, göçebe ve yerleşik halklar arasındaki uzun ilişkiler hattının parçasıydı. Ekonomik yaşam o zaman ayrılmaz bir şekilde son derece değişken siyasi koşullara bağlıydı. Ancak askerî güçler dengesinden kaynaklanan ekonomik değişimlerin incelenmesi, Soğd ticari genişlemesinin veçhelerini izah için önemli bilgiler sunar. Bu bağlamda başlıca iki dönem mevzubahistir: ilki, birleşik Türk İmparatorluğu'nun 550'den 580'e kadar olan oluşumuna tekabül eder; ikinci dönem ise ekonomik ilişkilerin istikrar kazandığı ve Soğdluların aktif rol aldığı dönemdir.

Mukan Kağan döneminde, Türk Kağanlığı'nın güneyinde bulunan iki Çin devleti ile ticarî ve siyasi bağlar oldukça kuvvetlenmiştir. 555'te Batı Wei İmparatoru, Mukan Kağan'ın Batı Wei topraklarına yaptığı akınları engellemek ve ittifak kurmak için 555'te Yüan Hui'yi yüz bin top ipekli hediyesiyle Mukan Kağan'a gönderdi ve bu hediye sayesinde Batı Wei Devleti Mukan Kağan ile dostluk tesis etti (Taşağıl, 2018, s.25-26). Ancak 557'de Batı Wei yerine Chou Hanedanı geçti. 563'te Çin'e hâkim olmak için kıyasıya mücadele eden iki rakip Çin Devleti Chou ve Ch, Mukan Kağan ve Türk Kağanlığı'nın desteğini elde edebilmek için de büyük rekabet halindeydi. Mukan Kağan bu rekabetten azamî ölçüde istifade ederek ülkesinin refahını arttırma politikası izlemiştir. Ch ve Chou Devleti kıymetli hediyeler ile Mukan Kağan ile ittifak kurabilmek için elçilik heyetleri göndermiştir. Dönemsel şartlara göre hareket eden Mukan Kağan politikasını Türk Kağanlığı'nın çıkarları üzerine bina etmiştir, nitekim 572'de öldüğünde Chou Devleti, Türk Kağanlığı'na yıllık yüz bin top ipek vergi ödüyordu (Taşağıl, 2018, s.27-32; Chou Shu, Bölüm 50, s.911 çev. Mau-tsai, 1958, s.13).

Esasında Maniakh ve Soğdluların kağana, ticari kara dönüştürme teklifinde bulunduğu ipek, Çin tarafından her yıl muazzam miktarlarda gönderilen vergiydi. Soğdlular çok sayıdaki kullanılmayan ipek rulosunu Batı pazarlarında satarak yüksek kazanç teklif etmişlerdi. Böylece Çin vergisinden elde edilen kar ikiye katlanacaktı. Bu devasa ipek teslimatları, Sui Hanedanlığı onlara bir son verene kadar yaklaşık 30 yıl sürmüştü (Vaissière, 2005, s.209-210).

Soğdluların Türk Kağanlığındaki Çin ipeğini satma girişimi ve Batı'ya doğru ticarî ağları politikası onların Türk yönetim hiyerarşisine dâhil olmaları ve Türk askerî gücünün sağladığı güvenlikle doğrudan ilişkilidir. Klasik Soğd ticaret modelinde bu denli uzun mesafeli ticaret söz konusu değildi. Türk Kağanlığının yüksek miktarda ipeğe sahip olması sayesinde Soğdlular Batı pazarlarına yönelik faaliyete başlamıştır. Böylece Soğd askerî ve ticari seçkinleri Kuzey Orta Asya'ya kadar dolaşımda yer aldılar ve bu onlara büyük ekonomik kazançlar sağladı.

Türk Kağanlığı'nın VII. yüzyılda iki düşman kola bölünmesi, Soğd-Türk çevrelerinin Çin ipeğini batıya yayma işini üstlendiği koşulları değiştirdi. Bu dönem için, Batı pazarında Çin ipeğine yahut Soğdlu faaliyetine yönelik herhangi bir ibare yoktu. Esasında Çin ipek vergileri ortadan kalkmadı, ancak kağan unvanını talep eden farklı kişiler arasında vergiler dağıtıldı. Batı Türkleri de bu vergiden paylarını aldılar. Siyasi istikrarın bozulmaya başladığı dönemde Soğdlular başka kazanç kaynakları ve ticarî emtialar buldular.

2.12. Kuzey Çin'de Türk-Soğdlular ve An Luşan İsyanı

An Luşan'ın isyanı, Kuzey Çin'deki Soğdlu-Türk grupların sahip olduğu nüfuzun derecesini ortaya koymaktadır. An Luşan, 703 yılında Soğd bir baba ile Türk bir anneden dünyaya geldi (Pulleyblank, 1955, s.7-23; Baykuzu, 2013, s.57). Babası An Yanyan, Türk ordularında bir Soğd subayıydı. Annesi Aşidi boyunun önemli Türk

boyuna mensuptu (Baykuzu, 2013, s.59; Erkoç, 2018, s.69-71). Luşan, Soğdca Roxşan/Rûşen- “ışıklı/parlayan”- anlamına gelmektedir. Çin’de bulunan ve bu şekilde adlandırılan Soğdlulara dair başka örnekler de mevcuttur. Aile muhtemelen 716’da Kapgan Kağan’ın ölümünden sonra oğlu İnel Kağan’ın kısa yönetim döneminde ortaya çıkan huzursuzluk ortamında Çin’e sığınmıştı. Söz konusu yönetim karmaşası yine aynı yılda Kül Tegin’in kontrolü ele alarak Bilge Kağan’ı hükümdar ilan etmesiyle sona erdirilmiştir (Taşağıl, 2018, s.365-366; Kafesoğlu, 2018, s.122-123). Amcası An Bozhu tarafından evlat edinilen An Luşan’ın Kuzeydoğu Çin’in askerî şehirlerinde pazarlarda çalıştığı ve burada ticarî tercüman olarak hizmet verdiği söylenmektedir (Pulleyblank, 1955, s.19; Pulleyblank, 1951, s.331-332). Bazı kaynaklar An Luşan’ın dil kabiliyetine işaret eder, ancak o sadece dil becerisiyle öne çıkmadı başarılı bir askerdir. Nitekim Kitanlar’a karşı yapılan savaşlarda askerlik becerileriyle temayüz ederek ün salmış ve 742 yılında Kore ve Kitan sınırındaki askerî eyalet Pinglu’nun valisi olmuştur (Pulleyblank, 1955, s.83; Baykuzu, 2013, s.61-68).

Bozkır kökenli generalleri, kendi prestijini azaltabilecek Çinli aristokratlara tercih eden diktatör Li Linfu’nun himayesinde yükseldi. An Luşan, adının verildiği isyanı başlatmadan önce, Kuzeydoğu Çin’in tüm ordularını kontrol etti ve bu ordular, ölümünden çok sonra onun hatırasını kültleştirdi (Pulleyblank, 1955, s.82-103).

An Luşan, Aralık 755’te isyan etti ve Temmuz 756’da başkenti aldı. Ocak 757’de onun yerine geçen oğlu An Qingxu tarafından öldürüldü. İmparatorluk orduları, Kansu’dan Uygurların yardımıyla başkent Çangan’ı geri aldı. Luoyang, Ekim 759’da An Qingxu’yu öldürdükten sonra kendisini imparator ilan eden An Luşan’ın generallerinden Shi Siming tarafından ikinci kez alındı. Ancak isyan kesin

olarak Ocak 763 yılında bastırılabilirdi (Baykuzu, 2013, s.154-168; Baykuzu, 2014, s.382)

Yedi yıllık ayaklanma Çin'i büyük oranda tahrip etti. Hanedan, merkezî bir devleti yeniden inşa etmeyi, bütün Çin'de hâkimiyet tesisini asla başaramadı. Eyalet valileri özerkliklerini ilan etti. En uzak eyaletler, özellikle Tarım Havzası ve Türkistan tamamen kaybedildi. Ordular isyana karşı koyabilmek için geri çağrıldı ve güneyde Tibetliler ve kuzeyde Uygurlar eski imparatorluk mülklerini aralarında paylaştı (Mesudî, Murûc-ez-Zeheb, çev. Ahsen Batur, 2011, s.103-106). An Luşan'ın isyanı, Kuzey'in büyük ölçüde Türkleşmiş profesyonel ordularının başkentteki siyaset sahnesindeki gücünü doğruluyordu. Ancak isyanın ekonomik arka planında profesyonel askerler olduğu ve köylülerin isyana katılmadığı açıktır. Subaylarından birkaçı, Soğd-Türk veya Türk-Soğd evliliğinden gelen karışık kökenlerdendi. An Luşan ve ailesinin yanı sıra, özellikle onun başlıca halefi olan Shi Siming'de bu subaylardan biriydi (Pulleyblank, 1955, s.16-17; Pulleyblank, 1951, s.338-341).

Bu isyanda askerî ve siyasi sahada kendisini hissettiren Soğdlu varlığı ticari alandaki etkinliğini sürdürüyordu. An Luşan ve Shi Siming'in yetiştiği şehir olan Kore sınırındaki başlıca Çin kalesi olan Yingzhou'ya (bugünkü Chaoyang), Çin hanedanlığı, 717 yılında yeniden kurulduğunda batılı tüccarları (shang hu) yerleştirildi (Pulleyblank, 1955, s.75-80). An Luşan'ın yetiştiği şehir, Soğdlu varlığının Çin'deki derin varlığını ve yayılma alanının genişliğini göstermektedir.

VIII. yüzyılın ilk yarısında, Soğdlular, Çin'i kuzeye bağlayan sınır pazarlarında faaldi. Bu rolü oynayanların yalnızca onlar olduğunu öne sürmek ciddi ve genelleşici bir iddia olsa da o dönemde ve tüm Bozkır coğrafyasının güneyinde başka hiçbir topluluk ticaret sahasında onlar kadar hareketli değildi. Söz konusu isyan, Soğd-Türk karma ortamında başladı ve son derece özel bir askerî-ticari arka

plana sahipti. Böylece, An Luşan isyanının yalnızca askerî karakterli olmadığını tespit etmek mümkündür. Kaynaklar, Kuzey Çin'deki Soğdlu tüccarlarla isyanın askerî liderlerinin yakın temas halinde olduğundan bahsetmektedirler. Bu isyan Kuzeydoğu ile sınırlı değildi, ancak isyanı hazırlamak için Soğd ticaret ağlarından istifade edilmişti. Olaylardan yaklaşık elli yıl sonra kaleme alınan An Luşan'ın Tarihi'nin ana metni isyanı ve tüccarların rollerini şöyle anlatır:

“Batılı tüccarlar gizlice çeşitli semtlerde alım satım yapmak için [pazarlar] kurdular. Her yıl, toplam değeri bir milyon olarak tahmin edilebilecek olan yabancı toprakların değerli mallarını getirdiler. Tüccarlar ne zaman gelse, [An] Luşan, hu elbiseli, çift kişilik bir yatakta (?) otururken, [onun önünde] tütsü yakılır ve değerli nesneler düzenlenir. Hu'ya sağında ve solunda durmasını emretti. Hu'nun kalabalığı daha sonra [An Luşan'ı] kuşattı ve Cennetin nimetlerini dilemek için ayaklarına kapandı. [An] Luşan, kurbanlar için hayvanları hazırlattı ve düzenledi. Büyücüler davul çalıyor, dans ediyor ve şarkı söylüyordu. Bunu takiben, hu'nun kalabalığına, tül veya ipek parçaları ile kırmızı ipek veya menekşe rengi ipekten yapılmış elbiseler, altın veya gümüşle süslenmiş keseler şeklinde nişan içeren cüzdanları gizlice satmak için çeşitli mahallelere gitmelerini emretti. Sekiz-dokuz yıl boyunca bu şekilde hareket etti.” (Vaissière, 2005, s.218; Baykuzu, 2013, s.57-61).

Bu isyan, kuzeydoğu ve yalnızca askerî kasabalar değil aynı zamanda Soğdlu tüccar çevresini de etkiledi. Soğd-Türk askerî çevresi ile Soğdlulu tüccar çevreleri arasındaki bağlar kopmamıştı aksine aralarında gerçek bir dayanışma ortaya çıkmıştır. İkinci bir metin, An Luşan'ın karışık kökenli başka bir hu'yu, bu durumda güçlü askerî Vali Geshu Han olan Kotan-Türk'ü kendi yanına çekme girişimini bildirmektedir:

“Bu sırada (Şubat 753) [An Luşan], [Geshu] Han’a kaba bir şekilde şu sözlerle hitap etti: “Babam hu idi, annem bir Türk kadınıydı; baban Türk, annen hu idi. [Ailem] bu nedenle tamamen sizin ailenizle aynıdır; nasıl birbirimize karşı dostluk duygusuna sahip olamayız?” (Vaissière, 2005, s.218).

Bu nedenle, An Luşan, Çin’deki azınlık olan hu arasındaki dayanışma duygusunu açıkça harekete geçirmeye çalıştı. Bazı veriler, kontrol etmediği alanlarda An Luşan’a yönelik ayaklanma teşebbüslerini göstermekteydi. Böylece, 756 yılında altı hu bölgesinin (altı çub soğdak) Soğdlu halkı, ShaAn şî’nin kontrolünü ele geçirmeye çalıştılar ve ertesi yıl, An Luşan’ın oğlu Luoyang’dan kaçtığında, Ordos’da bu aynı altı Soğd bölgesinden hu’ya eşlik etti (Baykuzu, 2014, s.380). Ayrıca kaynaklara göre, 757 yılında Liangzhou’da bir isyan daha çıkmıştır. Bir başka bilgi de aynı derecede ilginçtir: An Luşan ordusundaki bazı askerler Soğdca chakar unvanını taşıyordu. Yeni Tang Yıllığı’nda, 755-756’da isyancı orduların ilerleyişi sırasında meydana gelen bir olayla bağlantılı olarak, imparatorluk generali Feng Changqing’in “onları püskürtmek için cesur süvariler gönderdiği ve o süvarilerin Zhijie’yi 1000’e kadar öldürdüğü” şeklinde bir bilgi geçmektedir (Xin Tang shu, s.4581, çev. Waugh). Bir yıl sonra, isyancıların kontrolündeki bölge Sarı Nehir’in güneyinde genişlediğinde bir grup ordu, sadık Zhang Xun tarafından savunulan Suiyang şehrini kuşattı.

Kuşatma sırasında bir noktada, “zırhla kaplı büyük bir şef vardı, Zhijie, süvarilerden bazılarını bayraklar ve pankartlarla surların önüne atıp Xun’u kışkırtmak için 1.000 kadar süvari yönlendirdi” (Xin Tang shu, Bölüm 117, s.5537, çev. Waugh; Baykuzu, 2014, s.384-392; Taşağıl, 2018, s.404).

An Luşan’ın ikinci halefi olan sağ kolu Shi Siming’in mezarının oldukça yakın bir tarihte keşfedilmesi, yukarıda belirtilen fikrin çarpıcı bir teyitiydi. Nitekim kendisini aynı anda hem Çin imparatoru hem de Soğd asilzadesi ilan ettiğini

göstermekteydi. Bir başka ifade ile Zhaowu Huangdi⁶⁸, Sodğça “*Jamuk (mücevher)*” unvanını ve Çin imparatorlarının unvanları biraraya getirerek kullandı (Rong, 2000, s.150).

An Luşan ve generallerinin isyanı böylece çok kesin bir kültürel kimliğe sahipti. Kuzey Çin’de açık bir şekilde yapılandırılmış bir Soğd-Türk çevresi vardı. Turfan’ın Soğdluları, Kansu’nun sabaosu, Ordos’un Soğd at yetiştiricileri, başkentin küçük ve büyük tüccarları ve aynı zamanda büyük generaller, hepsi ortak bir topluluğa, Kuzey Çin’in hu’suna ait olduklarını biliyorlardı. Uygurlar tarafından desteklenen Tang gücü, durumun kontrolünü batıda sürdürdü. Gücünün zirvesindeyken, An Luşan ülkenin sadece üçte birine hâkimdi. Soğd toplulukları açısından çok zengin olan Batı topraklarını fethetmekle pek ilgilenmedi. Veliht prens, Tarım Havzası’ndan geri çağrılan birliklerle yeniden fetih işini Kansu’dan organize etti (Pulleyblank, 1952, s.288-289).

Ayrıca Kansu’lu Liang’ın soyundan geldiğini iddia eden Tang’ın eski aile bağları, imparator için bir sığınak yeri belirlemenin gerekli olduğunu açıkça dile getirildi. Tang’ın göçebe geçmişine sıklıkla dikkat çekildi. Örneğin, Taizong’un (626-649) kendisinin *Göksel Kağan* olduğunu ve Çinlilerle Bozkır topluluklarının eşit olacağı bir imparatorluğa hükmetme hayalini kurduğu bilinmektedir. Bununla beraber, Tang’ın dayandığı askerler de büyük ölçüde Türkleştirildi (Yihong, 1992, s.63-64).

Daha genel olarak, seçkinlerin tutumu, Tang hanedanlığına oldukça güçlü bir şekilde değişim geçirdi. Yabancı düşmanlığı/zenofobi sık görülmezken, isyandan sonra büyük ölçüde yabancı düşmanlığı artmıştır. Hu’ya karşı bu yeni tutum, Çin’de Soğd kimliğinin asimilasyon süreçlerini başlattı. İkinci Tang döneminde, isyandan

⁶⁸ Çinliler tarafından Soğd prenslerine verilen ve açıklanamayan gizemli Zhaowu adının tespiti, X. yüzyıla ait Arapça bir metinle bağlantı kuran Smirnova tarafından öne sürülmüştür (1970, s. 24-38). Smirnova, Jamuk unvanını açıkça Soğd soylularıyla ilişkilendirerek “Mücevher” olarak tercüme etti

önce batılı kökenlerini gizlemeyen Soğd aileleri, isyandan sonra bütün Hu'lar gibi kökenlerini gizlemek zorunda kaldı. İsyandan sonra baskıları azaltmak isteyen bu aileler son çare olarak atalarını, gerçek bir soy kütüğüyle Batı'ya giden ilk imparatorun oğluna efsanevi bir Çinli göçmene bağladılar. Aynı dönemde, Budizm'i Hindistan'da Laozi'nin vaazının bir sonucu olarak tasvir ettiler. Ancak bir kez isyan başladığında, işin içindeki riskler oldukça farklıydı. Bir Soğdlu aile adı, doğru ya da yanlış olsun, isyanla ilişkilendirilirse büyük bir tehlike altına girerdi. Örneğin: An Luşan'ın akrabaları Tang Hanedanlığına sadık kalsalar dahi devlette yüksek statüye sahip hu kökenli insanlar basit bir ihbarla o dönemde katledildiler.

Yaşanan bu durum karşısında diğer Soğdlu aileler aynı kaderi paylaşmamak amacıyla sert politikalara uyum sağlamak zorunda kaldı. Bu sebepten dolayı 756 yılında Baoyu ailesi soyadları olan “An”ı bırakarak “Li” soyadını kullanmaya başladılar. Bu durumun en önemli sebebini şöyle açıklayabiliriz: İsyana sebep olan An Luşan ile aynı aile adına veya ortak bi ataya sahip olmak An soyadını taşıyan aileleri oldukça korkutuyordu ve onlar üzerinde daha sert bir baskıya yol açıyordu. Bu yüzden böyle bir yol tercih ediliyordu. Bu durum dört kuşak boyunca uygulandı. Örneğin; ailenin atası An Xinggui bir an da Li oldu. Böylece An (Buharalı) soyadı tarih sahnesinden silinmeye başladı.

İktidara yakın olanlar soyadlarını değiştirme imkânına sahip olmasına rağmen düşük düzeydeki diğer Soğdlu ailelerin böyle bir hukukî hakkı söz konusu değildi. Soyadlarını isyanın vücut bulduğu bölgeden daha uzak bölgelere bağlamak için türlü çabalar sarf ettiler. Bu nedenle, isyandan sonra Guiji'nin yerlisi olduklarını iddia eden birkaç Soğdlu örneği mevcuttur. Guiji, Tang Hanedanlığı döneminde Çin'in güneyinde zengin kültürel geçmişiyle ünlü bir şehirdi. Fakat aynı zamanda Dunhuang yakınlarındaki Kansu koridorunun batı ucunda yer alan, o zamanki adı Changle olan

ve bazı kaynakların An Luşan'ın atalarının geldiğini düşündüğü bir bölgenin eski adıydı. Soğdlular, Changle yerine Guiji'nin yerlisi olduklarını iddia ederek, bu iki yerin eş sesliliği üzerinde oynadılar ve böylece batı kökenlerini gizlemeye çalıştılar. Böylece, Kang Xixian'ın ataları -An Luşan'ın isyanından sonra oluşan kitabesine göre- eski Chou hanedanının kurucusu kral Wu'nun soyundan gelen bir Kang kabilesi ile bağlantılıydı. Xixian'ın ataları önce Han'a, sonra Batı Jin'e hizmet etmişti; bundan sonra, Nanking'de başkentini kurmak için kuzeyi terk eden Doğu Jin'in (317-323) kurucusu ile “(mavi) Nehri geçerek” daha güneye, yani bölgedeki Shanyin'e yerleşmişlerdi (Rong, 2001, s.62).

Bu duruma başka bir örnek daha verilebilir; babasının yerine geçerek Hebei'nin askerî valisi olan He Hongjing (805-865)'in Annesi bir Kang'dı ve Wuwei'den bir An ile evlendi. Bu durum onu şüphesiz kökenlerinin hatırasını koruyan bir Soğdlu yaptı. Yine de o bu tür kökenleri yazıtında saklamaya çalıştı. Babası Ordos'un VII. yüzyılda altı Soğd yerleşiminin bulunduğu bölgeden olmasına rağmen He, babasının da Hongjing soyismine sahip olduğunu iddia etti. IX. yüzyıla kadar, bu aile, kökenlerini gizlemeye devam etti. Ancak kökenlerini saklamaya çalışmalarına rağmen Soğdlular kendi toplumları için de evlenmeyi sürdürdü (Rong, 2001, s.88-92). Bu eğilim muhtemelen onların hatıralarını ve kökenlerini sadece kendi haneleri içerisinde yaşatma ve gelecek nesillere gizlice aktarma amacına matuftu.

Nitekim araştırmacılar için, bu gizleme/gizlenme eylemlerinin sonucu oldukça önemlidir. An Luşan isyanından sonraki dönemde Soğdlular hızlı bir şekilde kaynaklardan kaybolmaya başladı. Böylece Soğdlulara dair bilgiler azaldıkça, onlar hakkında veri toplamak da imkânsız hale geldi. Özellikle, VIII. yüzyıldan sonra Kuzey Çin bölgesinde kaynaklarda neden Soğdlulara ait bilgilerin yok olduğunu veyahut azaldığını anlamlandırabilmek mümkündür. Çünkü Soğdlu aileleri, üzerlerine

Çöken şüphe nedeniyle kendilerini gizlemişler ve Çin toplumunda hızlı bir şekilde erimeye çalışmışlardır. Fakat diğer bölgelerde kaybolan Soğdlu varlığını izah etmek için yeterli veri mevcut değildir.

2.13. Soğd Yazılı Kaynaklarında Soğd-Türk Kağanlığı Münasebetleri

2.13.1. Shao-hong-na-hai'nin Taş Heykeli ve Türkler

Bu taş heykel Çin'in Loulan'daki Kuzeybatı Bölgeleri Kültür Kurumu tarafından ilk kez 1953 yılında Yili bölgesindeki Zhao-shu vilayetinin merkez kentinden 5 km güneydoğuda bir hayvan çiftliğinde (yeni Uygur lehçesinde Nesillik at meydanı) keşfedildi. Her ne kadar bu yerin Çince adından sonra sık sık “Shaohong Nahai”nin taş heykeli olarak adlandırılrsa da yerel halk arasında bu bölge Moğolküre olarak anılmaktadır. Taşın keşfinden sonra birçok arkeolog ve araştırmacı burayı ziyaret etti ve raporlarında sadece bu taştan bahsetti, ancak metnin ayrıntılı kayıtları ve taşın üzerindeki yazıların detaylı bir fotoğrafı mevcut değildir (Osawa, 1999, s.364).

Eylül 1993'te burayı ziyaret eden ve araştıran Profesör T. Nishitani'nin gözetiminde Japonya Kyushu Üniversitesi'nden Japon arkeologlardan biri bu sitenin yeriyle ilgili şu şekilde bir rapor oluşturmuştur: *Shao-hong-na-hai* heykeli aynı zamanda “*Bozkırların Taş heykeli*” olarak adlandırıldı. Bu taş heykelin bulunduğu alan ise kapalı höyük mezarlarından (kurganlar) birine aittir (Otsuka, 1995, s.52).

Doğru hattından 9,5 metre noktada, Güney hattından 10 metre noktada taş heykel dikilirken, doğru hattında eski Türk sitlerinde olduğu gibi taş balballar bulunmamaktadır. Bu höyüğün batı kesiminde delik ve tahribat izleri görölmektedir. Söz konusu bu izler, Orta Çağ'da mezar soyguncuları tarafından kazılmış kalıntıların izleri olabilirdi ya da defin işlemi gerçekleştirilecek olan ölülerin, gündelik eşya veya

evcil hayvanlarıyla birlikte yakılarak deliklere yerleştirildiğinin göstergesi de olabilir (Voytov, 1996, s.28-29, 46).

Bu taş heykel, eski Türk dönemine ait diğer taş heykellerin yanı sıra, höyüğün Güneydoğu bölgesine doğuya dönük olarak dikilmiştir. 230 cm boyunda, 35 cm kafa genişliğinde ve 50 cm gövde genişliğinde koyu kırmızı granitten yapılmıştır. II. Türk Kağanlığı'na ait taş heykellerden daha çok arkaik bir görünüme sahiptir. T harfi şeklinde birleştirilmiş kaşları ve burnu, gözleri, bıyıkları, klapaları, kolları, parmakları, kapları, kemerleri ve kabartmalarla işlenmiş kısa kılıcı vardır. Ağzından göğüs kısmına kadar bölüm tamamen tahrip olmuştur (Osawa, 1999, s.329, 364). Özellikle başlığın tepesinde üç daire çıkıntılı taç şeklinde bir özellik taşıması çok ayırt edicidir. Bu nedenle eski Türk Kağanlarının veya onların oğullarının taktığı altın veya gümüş taç olmalıdır. Kültegin'in taş heykelinin tacı ve Ağustos 2002'de kazılan ve gün yüzüne çıkarılan Bilge Kağan'ın altın armasının bir parçası ile karşılaştırma yapabilmek mümkündür. Ayrıca heykelin üzerinde halka şeklinde süslemeli küpeler ve bir bilezik mevcuttur. Söz konusu heykelin Tang döneminin Orta Asya ve Kuzey Çin'deki mezarlardan çıkarılan duvar resimlerinde Pers veya Soğd figürlerinde veya Soğd heykellerinde sıklıkla gösterilen kaftan türleri gibi bir tür ceket giydiği de görülmektedir. Heykelin elinde bir kap vardır. Bu kabın ise sağ elinin başparmak, işaret parmağı ve orta parmağıyla ayağı kavranan bir bardak veya kadeh gibi görünmektedir. Ayrıca sol eliyle kısa bir kılıcın sapını kavramaktadır. Bununla beraber, ayakların ve kemerin altında botların olmaması, bunların yerine sadece Soğdca harfli yaklaşık 20 satırdan oluşan Soğdca metin olması dikkat çekicidir.

2.13.2. Shao-hong-na-hai Taş Heykeli Yazıtı'nda Türk Kağanlığı

Bu metin keşfedildikten sonra eski Türk Runik metni veya eski Uygur metni olarak rapor edildi. Fakat metni Soğdca bir metin olarak bildiren Prof. Shi'dir. L.

Clark ise bu metnin Soğdca yazıldığını kesin olarak belirledi. Bu nedenle günümüzde söz konusu yazıtın dili araştırmacılar arasında ortak fikir birliği ile Soğdca olarak kabul edilmiştir (Clark, 1978, s.42-48).

Nitekim daha sonra bölgeyi Yukata Yoshida ziyaret ederek mevcut taşın üzerindeki Soğdca satırları incelemeye başladı. Yazıtın üzerinde bulunan satırların birçoğu maalesef üzerinde oluşan tahribat nedeniyle okunamamakta ve bazı kelimeler üzerinden filologlar arasında kesin bir karara varılamamaktadır (Vaissière, 2011, s.273). Bununla beraber Soğd-Türk ilişkileri bağlamında belirli bir bölümü orijinal belgeden latinize edilerek aşağıdaki şekilde verilmiştir:

Heykelin Soğdca yazılı 2.-7. Satırları:

II. *ctβ 'r kyr 'n yrβ ////////////////*

III. *yry' [.....h..t rty 21 srδ 'xš 'wnh*

IV. *δ 'r rty 6 m 'x 'myδ..pr....[*

V. *s 'r p 'w' ...trty 26 srδ pšys 'r [*

VI. *mwx'n x'y'n npyšn βyy ...p'y nry x'y'n*

VII. *.....srdw mz 'yx x'y'n β'y*

İlk olarak yukarıda metinde bulunan özel isimler dikkati çekmektedir. 6. Satırda yer alan bu isimler Mukan Kağan⁶⁹ ve Ni-li/Niri Kağan'dır (Ōsawa, 2005, s.561,564; Vaissière, 2011, s.234; Taşağıl, 2018, s. 108, 165). İkincisi ise 3. satırda “Tanrı” anlamına gelen Soğdca “βyy” kelimesidir. Bu durum bize bu kelimedenden sonra bir Türk kağanının adının geçeceğini ifade etmektedir. Çünkü genellikle bu kelime büyük Türk Kağanlarının bir sıfatı olarak da eklenirdi. Örneğin: “βyy mwx'n x'y'n”-

⁶⁹ Mukan Kağan için detaylı bilgi için bkz. Taşağıl, 2018, s.171-190.

“*Tanrı (gibi) Mukan Kağan*” ya da “*βyy my’ t’tp’r x’y’n*”- “*Tanrı (gibi) Magha Tatpar Kağan*” gibi. Ayrıca Bugut yazıtı ve Karabalgasun yazıtında da bu tarz tamamlamalar karşımıza çıkmaktadır. Örneğin: “*βyy ‘xšywn’k*”- “*Tanrı (gibi) hükümdar*” vb.dir. Üçüncüsü, 19. satırda, 6. satırda geçen Kağanın özel isminin neredeyse aynısı sayılabilecek “*Ni-li Kağan*” anlamına gelen “*nry x’y’n*” gibi Soğdca kelimeler yer alır. Son kısma yakın olan satır, bu kişinin bu metinde çok önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Dördüncüsü ise 21. satırda “*cwry x’y’nt ... δ’r’yδ*” edebî anlamı “*Curi Kağanları tutunun (sizin ülkenizi)!*” gibi Soğdca bir ifade vardır. “*Curi Kağanı reis yapan Kağanlar*” şeklinde yorumlanabilecek olan “*cwry x’y’nt*” ifadesi de geçmektedir. Büyük bir Kağan’ın en azından altında ikiden fazla Kağan olduğu anlaşılmaktadır ve bu ifade 21. satırda “*sahip olmak, tutmak*” anlamına gelen 2. çoğul biçimin emir kipiyle gösterilen “*δ’r’yδ*” kelimesi ile Türk halklarının adlandırıldığı bir ifade olarak yorumlanabilir. Nitekim burada “*tutmak*” fiili olarak karşımıza çıkan kelime, “*egemen tut*” anlamına gelen Türkçe “*it tut*” ifadesini karşıladığı düşünülebilir. Kelime tam edebî anlamı ile “*halkını yönet*” manasına da gelmektedir. Bu yapı, II. Türk Kağanlığı’nın Orhun yazıtları⁷⁰ vb. gibi Türk yazıtlarında sıklıkla kullanılan bir dilsel tamlamadır. Dolayısıyla, son satırı ile Türk (soylu) halklarının Curi/Çuri Kağan’ı ve iki küçük Kağan’ın (yani prens) Türk halklarını doyurduğunun veya ülkeyi (yani Batı Türk Kağanlığını) iyi bir şekilde yönettiklerinin ifade edildiği iddia edilebilir⁷¹ (Gharib, 1995, s. 130).

Sui shu yıllığında belirtildiği gibi Mukan Kağan, Türk Kağanlığı’nı 20 yıl, yani 553-572 boyunca yönetmişti (Sui shu, Bölüm 84, s.1864; Taşağıl, 2018, s.23-32). Ancak bu Soğdca metinde 3-4. mısralarda “*21 yıl hüküm sürdü*” şeklinde bir

⁷⁰ Kül Tigin Yazıtı güneyinde 4, 8, 10 ve Bilge Kağan Yazıtı güneyi 9, Kuzey 8 örnekleri ile karşılaştırılabilir. Detaylı bilgi için bkz. Tekin, 198, s.2-5, 30-31, 52-53.

⁷¹ Halkların halefine çağrı ifadesi Bugut yazıtının (B-2: 1-7) bölümünde doğrulanabilir. Detaylı bilgi için bkz. Yoshida ve Moriyasu, 1999, s.123-124.

ibare yer almakta ve bu Soğdca metin ile Sui shu kaynağı kaydı arasında saltanat süresinde bir yıllık boşluk bulunmaktadır. Eğer bu metin, aynı yıllar arasına tekabül etseydi: metnin kâtibinin Mukan Kağan'ın saltanatını 552 ile 572 yılları arasında saydığını gösterebilirdi. Kağan, babası Yi-li Kağan ve ağabeyi Yi-xi-ji/İ-hsi-chi (İlci) Kağanın saltanatları altında Si-jin/İrkin unvanına sahip olarak Türk boylarını yönetiyordu (Erkoç, 2016, s.45-47; Taşağıl, 2018, s.23; Chavennes, 1903, s.322; Pulleyblank, 1991, s.77,285).

Bu yüzden 3-4. satırların anlatımının Mukan Kağan dönemindeki tarihî olaylara ait olduğu varsayabilir. Ayrıca ikinci satırdaki “*ctß'r kyr'n*” ibaresine gelince, Mukan Kağan'ın Chou shu'da bahsedildiği gibi onun etrafındaki her yöne doğru seferine şu şekilde karşılık gelebilir:

“Si-jin (yani Mukan Kağan) ayrıca Yan-da'ya batıya saldırdı, Qi-dan'ı (yani Kitan kabilelerini) doğuya doğru sürdü, Qi-gu'yu (yani Kırgız boylarını) kuzeye doğru birleştirdi ve kuzeyin dışındaki birçok ülkeye boyun eğdirdi. Toprakları Liang-hai'nin batısına doğuya, Xi-hai'ye Wan li Batıya, Sha-mo'nun kuzeyine (yani Gobi çölüne) güneye, Bei-hai'ye (yani Baykal Gölü) 5.000-6.000 li kuzeye kadar genişledi” (Chou shu, Bölüm 50, s.909, çev. McNeal; Taşağıl, 2018, s.25-26).

Dolayısıyla 2.-4. satırların içeriğini Mukan Kağan dönemindeki olaylarla ilişkilendirebiliriz. Ancak bu metnin sadece Mukan Kağan için yazılmadığı açıktır, çünkü bu yer ve taş heykel, Mukan Kağan'ın taşındığı Moğol Bozkırında değil, İstemi Kağan'dan bu yana birçok Batı Türk Kağanın karargâhını yerleştirdiği İli Bozkırlarında yer almaktadır (Taşağıl, 2002, s.354). 555 yılı, yani 560'larda Akhunların yok edilmesinden sonra Kağanlığın merkezidir. Ayrıca bu metnin 4. satırından sonraki olayların “*Mukan Kağan'ın torunu Ni-li Kağan*” dönemindeki olaylara tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Bu açıdan 6-7. satırlar oldukça önemlidir:

“*Mukan Kağan’ın torunu Ni-li Kağan, (.....) yılda büyük bir Kağan oldu...*” Buradan hareketle, bu metnin ana içeriğinin “*Ni-li Kağan*”a ait olduğunu söylenebilir. Çünkü onun adı bu metnin 19. satırında yani son bölümünde de tasdik edilmiştir. Dolayısıyla 6-19. satırlarda asıl kişi olarak yazılan kişinin Ni-li Kağan olduğunu söylemek mümkündür (Vaissière, 2011, s. 234; Taşağıl, 2018, s.108,121; Ōsawa, 2005, s.561,564).

Ni-li Kağan’ın saltanatı sırasındaki siyasi sistemden pek bahsedilmemektedir. Ancak bu Soğdca metnin 6-7 satırı ve 21. satırındaki ifadelere dikkat ettiğimizde, Apa Kağan ve Ch’u-lo Kağan döneminde olduğu gibi önemli bir ataya dayanan siyasi soy geleneği meşruiyet göstergesiydi. Diğer bir deyişle “*Mukan Kağan’ın torunu olan Ni-li Kağan, (...) yılında kağan oldu*” ifadesinden, Ni-li Kağan’ın büyük bir kağan olduğunu anlayabiliriz. Bu nedenle Ni-li Kağan’ın altında küçük kağanların da olduğunu varsayabiliriz. Bu ilişkide 21. satırda “*Curi Kağanları (....) durun!*” ibaresine dikkat etmeliyiz ki bu, “*Curi Kağan ve diğer Kağan, (ülkeninizi) tutun!*” Ni-li Kağan ve oğlu Ch’u-lo’nun saray çevresindeki Türk boylarının beylerine hitap ettiğini düşünebiliriz. Başka bir deyişle, bu cümle, Ni-li Kağan’ın ölümünden sonra Ch’u-lo Kağan’ın büyük bir Kağan olarak tahta çıkmasıyla ilgili çağrı ifadelerinden biri olarak yorumlanabilir (Ōsawa, 2005, s.561,565). Bu metnin 6.-7. mısraları ve 21. mısralarındaki ifadelere göre, Ni-li’nin denetiminde Ch’u-lo Kağan’dan oluşan 2 küçük kağan olduğunu ileri sürebiliriz. Ancak Ni-li Kağan yönetiminde iki Küçük Kağan’dan oluşan böyle bir siyasi sistemin ne zaman kurulduğu ise belirsiz görünmektedir. Çünkü Ni-li Kağan’ın Apa Kağan’ın yerine geçmesinden kısa bir süre sonra bu sistemi kurması oldukça zordu. Böylece onun gücü, büyük bir Kağan altında iki Küçük Kağan tarafından yönetilen siyasi sistemi sürdürecektir kadar istikrarlı olmalıydı. En azından bu siyasi sistemin Ni-li Kağan’ın saltanatının başlangıcında

kurulduğunu varsaymak imkânsız görünmektedir. Ancak Ni-li Kağan'ın siyasi otoritesini ve çevresindeki diğer göçebe halklar ve Koço gibi vaha bölgeleri üzerindeki etkisini kazanmasından birkaç yıl sonra kurulmuş olmalıdır (Taşağıl, 2018, s.92; Erkoç, 2016, s.63-64).

Ch'u-lo⁷² Kağan sonraki yıllarında babası Ni-li Kağan'ın ölümünden sonra tahta çıktı. Ancak, T'ie'le⁷³ boylarına o kadar iyi hükmedemedi. 605 yılında bir isyan çıkardılar ve liderleri İlteber İrkin Qi-bi-ge-leng'i Yi-wu-zhen mo-he (Magha) Kağan olarak tahta çıkardılar ve T'ie'le Kağanlığı'nı daha küçük bir Kağan ile organize ettiler. Tien-Şan (Tanrı) dağlarındaki Xue-yan-tuo boylarının reisi olan Yüeh-chih ve Ch'u-lo Kağan'a karşı çıktı. Sonunda Ch'u-lo Kağan elçilerini Çin'e gönderdi ve 605 yılında Yang-ti'nin altındaki Sui hanedanıyla bir ittifak kurdu. Daha sonra Da-tou Kağan'ın torunu olan She-qui, She-qui'nin Ch'u-lo Kağan'a saldırmayı ve görevinden almayı başaracağına söz verdi, Sui hanedanı ona büyük bir Batılı Kağan pozisyonuna söz verdi. Saldırı sonucunda Ch'u-lo Kağan yenildi ve 610 yılında Koço'nun doğusundaki Shi-luo-man-shan dağına doğru kaçtı. Que-Dat-du o (Kül Tarduş) ve aynı zamanda onun takipçilerinden biri olan akrabası Dai-na Tigin, oğlunun Sui sarayına girmesini umut eden annesi Xiang-shi'nin tavsiyesi ile nihayet kabul etti. Öte yandan, Ch'u-lo'nun yerine She-qui siyasi gücü ele geçirebilir ve Batı Türk Kağanlığı halkları üzerinde hüküm sürebilirdi. O zamandan beri Batı Türk Kağanlığı, Mukan Kağan'ın değil, Kraliyet Ashina ailesinin İstemi Kağan'ın soy kütüğüne ait kağanlar tarafından yönetiliyordu (Taşağıl, 2018, s.198-199; Erkoç, 2016, s.64-67; Mori, 1964, s.227-298).

Bu taş heykelin yapılma nedenini tam manasıyla tespit etmek mümkün görünmemektedir. Fakat Çin kayıtlarına göre Ni-li Kağan yönetimindeki Batı Türk

⁷² Ch'u-lo Kağan için detaylı bilgi bkz. Taşağıl, 2018, s.42-48,61.

⁷³ T'ie'le boyları için detaylı bilgi bkz. Taşağıl, 2018, s.118, 232.

Kağanlığı, doğuda Doğu Türk Kağanlığı, Sui hanedanı ve Oasis ülkeleri tarafından kuşatılmıştı. Güneyde ve kuzeyde ise kendisine karşı isyan çıkaran diğer Türk boyları (T'ie'le) mevcuttu. Ni-li Kağan, Türk göçebe boyları Konfederasyonu (T'ie'le) ile şiddetli bir şekilde çatıştı. Ayrıca Ch'u-lo Kağan 605 yılında kendisine itaat etmeyen T'ie'le boylarını bastırmak zorunda kaldı. Ch'u-lo şüphesiz ki kendisi için çok önemli bir sorun olan Türk göçebe boylarının isyanından sonra zayıflamış olan ülkesini istikrara kavuşturmak ve meşruiyetini, egemenliğini güçlendirmek istemiştir. Bu açıdan bakıldığında, babası Ni-li'nin oğlu olduğunu kanıtlaması da gerekmektedir. Kağanın hâkimiyetinden kaçmaya çalışan Türk halklarını ve diğer göçebe Türk boylarını toplamak için Soğdca metin ve taş heykel ile Avrasya Bozkırları halkları ve ülkeleri üzerinde hâkimiyet kurmayı başaran Mukan Kağan'ın saygın soy kütüğüne mensup olduğunu meşrulaştırmak istemiş olabilirdi.

Bu düşüncenin bir sonucu olarak, Soğdca yazıta sahip bu taş heykel, erken Batı Türk Kağanlığı'nın siyasi ve kültürel durumunu somut olarak aydınatabilecek en önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir. Ayrıca VI. yüzyılın son çeyreğinde Doğu Türk Kağanlığı'nda da Soğdca harf ve dilinin resmî yazılardan biri olduğunu öne sürebiliriz.

2.13.3. Mugh Dağı Belgeleri'nde Türk Kağanlığı

Soğd ekonomisi ve siyasi hayatına dair ana tarihî koleksiyonu oluşturan bu belgeler, 1932 yılında Zerefşan Vadisi'nin üst kısmındaki Mugh Dağı'nda bulunmuştur. Pencikent'te yapılan kazıların neticesinde elde edilen söz konusu belgeler, Arap fethi dönemindeki Soğdya tarihini aydınlatan ana kaynak değerindedir. Bu belgelerin içeriği, Pencikent'in son hükümdarı olan Dewaştıç'ın yönetim özelliklerini yansıtmaktadır. Bahsedilen belge koleksiyonunda hem gizli siyasi yazışmalardan Mugh kalesinin bulunduğu dağlık Parghar bölgesindeki Pencikent kent

idaresine kadar çeşitli konuları muhtevi idarî belgeler yer almaktadır. Tarım ekonomisi ile ilgili sözleşmeler, sosyo-kültürel hayata dair konular belgelerde rastlanan diğer konulardır. Siyasi yazışmalar ve sözleşme yahut idarî düzenleme tipi hukukî belgeler, Vladimir Aronoviç Livşits tarafından 1962 yılında düzenlendi.

Belgelerle ilgili başlıca belirsizliklerden biri kronolojidir. Belgelerde tespit edilen Mugh Dağı'nda Dewaştıç'ın yakalanmasından sonraya tekabül eden 722'dir. Ancak belgelerin sırası belirsizdir. Başka bir ifadeyle, Dewaştıç'ın kendisi “*Sughd/Soğd Kralı*” olarak andığı tarih bilinmemektedir. Son zamanlarda Soğd dili üzerinde yapılan araştırmalar ışığında bazı harflerin yeni çözümlenebilmesi ve dönemin Arap kaynaklarında⁷⁴ yer alan bilgilerle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmelere imkân tanıdı. Böylece, araştırmacılar tarafından Dewaştıç'ın, Pencikent'in dinî lideri ve Soğd'un kralı olarak ilan ettiği dönemin kronolojisini oluşturmak mümkün hale geldi.

2.13.3.1. Mugh Dağı Belgelerinde Soğd Kralı Dewaştıç ve Türklerle İlişkileri

Dewaştıç'ın krallık kronolojisi, Mugh belgelerinin oluşturduğu ana sorunlardan biridir. Esasında, on kısa mesaj ile kendisinden bahsetmektedir: “Soğd Kralı (*ekhshedh*), Semerkand'ın efendisi (*khuv*)” bu ifade Soğdca “*sywδyk MLK' sm'rkndc MR'Y*” olarak geçmektedir. Kendisine kral denilen belgeler arasında ise sadece iki mektup mevcuttur: Birinci mektup, Dewaştıç tarafından değirmenlerin kiralanması ile ilgili olan V-4 sözleşmesi, Soğd takviminin 11 ayının 10. günü olarak tarihlendirilmiştir. İkinci mektup ise Dewaştıç'ın şarap teslimatı siparişiyle ilgili A-16 mektubudur. Bu belge ise ikinci ayın 30. günü olarak tarihlendirilmiştir. Ayrıca, Arap

⁷⁴ Muhammed ibn Cerîr el-Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* eseri ile bu metinlerin dönemleri, kronolojik bir çerçeve oluşturabilmek için araştırmacılar tarafından karşılaştırılmaktadır. Fakat mektupların tam tarihleri kesin olarak henüz belirlenememiştir. Bu nedenle, tahmini ancak araştırmacıların ortak görüşü olan yıllar esas alınarak incelenecektir.

siyasi temsilcisi Abd el Rahman tarafından gönderilen Soğdya'daki 1.I tasnif numaralı mektup Dewaştıç Subh'a şeklinde kaleme alınmıştır. Böylece ona yeni unvanıyla hitap söz konusudur. Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Dewaştıç'ın hükümdarlığı yaşamının sonunda gerçekleşti ve tahmin edilen hükümdarlık süresi dört aydı. Çünkü Yeni yıl'dan (Nawruz/Nevruz) önce geçen her bir yıl tam bir tören yılı olarak sayılırdı. Dewaştıç'ın hükümdarlığının başlama tarihî konusunda, araştırmacılar 721 yılı üzerinde büyük ölçüde uzlaşmıştır ancak bu tarih henüz kesin anlamda kanıtlanamamıştır.

721 yılında yılında vukuu bulan olaylar Semerkand ve Pencikent ile doğrudan ilgiliydi. Sa'id Hudhayn⁷⁵ tarafından bölgede yürütülen faaliyetler muhtemelen Dewaştıç'e karşı idi. İkinci varsayım ise Taberî'nin Arap ordularının buraya saldırmak üzere oldukları “düşman” hakkındaki ifadesiyle desteklenmektedir. Mektuplarda bahsedilen Dargom kanalı boyunca yer alan Dewaştıç'ın müttefik ağı, Hudhayn'ın 722 yılı baharında Semerkand yakınlarındaki mücadelesinin nedenleri arasında görülebilir. Dewaştıç'ın mücadelesi o zamana kadar hem Soğd aristokrasisi hem de Araplar tarafından tanınan tek Soğd kralı olan Ghurak'a meydan okuması için ona gerekli prestiji vermiş olabilir. Nitekim 721 yılında Ghurak Arapların himayesine girdi ve o sayede unvanını korudu (Grenet ve Vaissière, 2002, s.156).

2.13.3.2. Mugh Dağı Belgeleri: V-17

Mugh belgelerinden V-17'de ise bu durum şu ifadelerle geçmektedir:

⁷⁵ Mesleme b. Abd al-Malik'in halifeliği sırasında Irak valisi olan ve Ömer tarafından görevinden azledilen ve hapsedilen el-Muhallab kaçmayı başardı ve yeni halifeye biat etmeyi reddetti, hatta küçük bir ordu topladı. Sadece Basra şehrinin kontrolü gibi büyük zaferler elde ettikten sonra, Mesleme'nin askerleri tarafından kuşatıldı ve durduruldu. Müritleri (Muhallebîler) ile birlikte yerleştiği Basra'ya doğru ilerledi, ancak bu girişim de başarısız oldu. Hatta Mesleme onu yenmeyi ve Kûfe, Basra ve Horasan'ın kontrolünü ele geçirmeyi başardı. Burada Mesleme, Türkler tarafından zayıf bir adam olarak görülen Sa'id Hudhayn'ı vali olarak atadı. Sa'id, Soğdluları İslamiyet inancını reddetmeye sevk eden aktif itaatsizliklerinin farkına vardığında, onlara karşı bir askerî sefer düzenledi. Detaylı bilgi için bkz. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, çev. Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme, C.VI, s. 272-273.

Dewaştıç'ten Afşun'a (*Khakhsar Khuv*)

“Ve şimdi, Türklerin beyleri (*xwn*) hem de hepimiz yakında size doğru geri çekilecek ve Rost ülkesinde (...) kalacağız. Buradan haberler ise şöyledir: bize yukarıdan elçiler geldi ve kağandan yüksek bir makam ve şeref getirdiler; üstelik hem Türklerden hem de Çinlilerden oluşan büyük bir ordu aşağıya indi; ve oradan, Apwakh günü Fergana Kralı buraya Türklerin ordugâhına geldi ve burada ben de (?) ordumu kurdum (*mrōp'r š'y-kn 'z-ytw δ'rm*) Naweşaw(an) çayırında son derece güçlüyüm” (Satır 5-15).

Orta Çağ kaynaklarına göre Khakhsar, Semerkand'ın güneybatısında iki fersah (12 ile 16 kilometre) uzaklıktaydı; Rost olarak geçen bölge ise Semerkand'ın güneybatı kesiminde yer almaktaydı. Bu bağlamda açıklanan durum, Pencikent ordusunun Türkler ve Fergana kralı ile ittifak halinde Semerkand'a güney kanattan saldırı planıydı.

Dewaştıç'ın “*Naweşaw(an) çayırında son derece güçlüyüm*” diye övünmesi, o sırada Hudhayna'nın korkaklığını eleştirmek için bestelenen bir Arap şiiriyle paralellik gösteriyor: “*Soğdlular toplandıklarında ne kadar mükemmeldiler! Ve senin yalpalayan stratejin ne kadar garip!*”. “*Naweşaw(an) çayırı*” muhtemelen “*yeni gölgeli tarafın çayırı*” anlamına gelir, yani vadinin güney tarafındaki ormandan temizlenmiş bir mera alanıydı. Bu alan günümüzdeki Urgut kentine kadar uzanan bölgeye işaret etmektedir. Bu bölge tam olarak bazı Orta Çağ kaynaklarında Şawdar, “*gölgeli taraf*” olarak adlandırılan ve Dargom kanalının kuzey kolu tarafındadır. Bu varsayımda, mektupta adı geçen Türk ordusu aslında aynı yıl, belki bu sefer Fergana, Ustrüşene ve Şahrıstan geçidinden gönderilen ikinci bir dalgayı temsil etmektedir.

Türk Kağanı'nın, Dewaştıç'e verdiği “*yüksek rütbe ve onur*” muhtemelen bir Türk unvanıydı. Böylece Dewaştıç kendi soydaşı ile mektuplaşırken bu unvandan

bahsetmişti. Üstelik bu unvan bir Soğd kraliyet unvanı olsa idi, Dewaştıç'e daha sonra gönderilen mektuplardaki unvanlar ile benzer özellikler taşırdı. Taç giyme töreni zorunlu olarak V-17 mektubundan sonra gelir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Dewaştıç'in "*Sughd kralı, Semerkand efendisi*" olarak saltanat yılına ait bir tarih taşıyan en eski belge, V-4'tür. Soğd yeni yılı 30 Mayıs'ta başladığından, bu belge tarihinin ya 4 Nisan 721 ya da 4 Nisan 722 olduğu düşünülmektedir.

Burada tercüme edilen ve varsayımsal kronolojik sırayla sunulan dört metin, koşulların evrimini gösterir ve 722 olaylarına dair önerilen yeni kurguyu ifade eder.

2.13.3.3. Mugh Dağı Belgeleri: V-18

Bir diğer Mugh Belgesi olan V-18 latinize edilmiş hali ile aşağıdaki gibidir:

Dewaştıç'ten Afşun'a (*Khakhsar Khuv*)

- I. MN sywδy-k MLK' δy-w'sty-c 't x'xsrc xwβw 'pšwnw⁷⁶ δrwth
- II. y-rβ nm'cyw rty nwkr cw tyw mnty-rβ'ky-'kh ZY wy'βty-'kh kwn'
- III. rty x'n'kh yw'nh L' c'βk p'rZY c'mk p'rZY 'zw w'nkw yrβ'm
- IV. c'-pwtkkry-st ZY tyw 'y-š rtmy pr w'y-wnch 'rkh L' s'c
- V. wyty c'nkw 'tβn kδry w'cw rty nwkr 'zw T'βk kw x'y-'nw s'r
- VI. 'z-yntw w'cw rty tyw MN xw'ty-'ky ZY MN wy'βty-'kh pyδ'r tδy-δ
- VII. pry- šy-δy rty nwkr kδry t' δ k 'sky-s'r y-t'kw mrts'r 'z-w'rt
- VIII. yw'r ZY MN w'nkw p'styw MN 'y-rywy pyrnmsr 'tšw kw x'y-'nw s'r
'z-ynt
- IX. yw'r ZY MN w'nkw 'sxnt L' kwny-' ZY ZKw cy'n rytkw cntn
- X. kyZY w'nkw p'styw MN 'y-rywy pyrnmsr 'tšw kw x'y-'nw s'r 'z-ynt
- XI. w'c rtšw kδ L' wytw δ'ry rtšw y-wnyδ L' w'c L'ZKwh

⁷⁶ Livshits tarafından önerilen kelime tercümesi 'prwn (Afarim) yerine 'pōwn (Af'grin) şeklinde okunmasıdır. Detaylı bilgi için Grenet, 1989, s. 184.

- XII.** *pwstkt pr'y-š rtms w'ynch δ'ry rtms w'ywnch dywy'kh L' kwny-' ZY*
tōyō 'δk
- XIII.** *'δyc δβry kt'r pcy'z p'rZY 'zw twnkw 'ny-wnkw c'βk L' k'm*
- XIV.** *Rty 'tw 'δy-c mrts'r m'y-δ 'z-cy-'tw 'wxy-z-y rtyms 'wnkw pwstkw*
- XV.** *kyZY mn' L' prm'ty m'y-δ 'z-cy-'tw 'wxy-z-y rtyms 'wnkw pwstkw*
- XVI.** *w'nkw pty-wš'n ZKw pwstkw ZY βr/ny-y rty 'δy-c 'st rty mnt 'zw*
- XVII.** *'z-w'n rty ZKw ry-th L' nm'w wy-t rtšw ywz-' ncw ZY 'LH*
- XVIII.** *xwnt 'tw 'xš'wnyh w'xrš xwty prtr yrβnt rtn cw z'wr*
- XIX.** *s'c't δβrt ZY m'xw 'z-rytw rtn 'z-ry-nc'nt-k'm*
- XX.** *MN syw δy-k MLK' δyw'šty-c 2t x'x-src xwβw 'pšwnw*

18. satırın Türkçe tercümesi ise şöyledir:

“Türkler (sizinle birlikte olanlar) o krallıkta (nerede olduğunuzu) sizden daha iyi bilirler ve (size) yardım etmelidirler.”

Bu 20 satırlık V-18 metninin tarihsel incelemesine bakılacak olursa, Afşun, yukarıda alıntılanan V-17 mektubunda Dewaştıç'in habercisi olarak tanımlanmıştı. V-17 ve V-18 arasında hitap tonlarının değiştiği dikkat çekidir. V-17 mektubunda da birtakım emirler yer almasına karşın V-18 mektubunda söylem çok daha serttir. Muhtemelen, Dewaştıç kraliyet unvanını aldıktan sonra alışlagelmiş olan aristokratlar arasındaki mektuplarda giriş cümleleri olarak yer alan uzun kibar söylemlerden vazgeçmişti. Bununla birlikte, Khakhsar Khuv'unun bölgesel olarak Pencikent'e bağlı olmadığı görülmektedir. Afşun ise muhtemelen Ghurak'a karşı kralı olarak Dewaştıç'i seçti.

Nitekim mektuba göre, Dewaştıç hâlâ kağana ulaşmanın bir yolu olduğunu düşünmektedir. Türkler, onlara göre daha uzak mesafedeler fakat onların yardıma gelmeleri beklenmekte ve onları nerede bulabileceklerini bildiklerini de ifade

etmekteler. Ayrıca bahsi geçen mektuplarda coğrafi olarak belirlenen bölgeler “*yukarı*” ve “*aşağı*” ifadeleri ile yer alırdı. Söz konusu mektuba göre Türgeş (Türgiş) kağanının başkenti Suyab’tadır. Bu nedenle Türkler Çaç, Yedisu ve Ustrûşene üzerinden Soğd yoluna ulaşırlar. Afşun ise mektuba göre bu yol üzerinde bir bölgededir. Burada önemli hususlardan bir diğeri ise kendi muhbiri olan Afşun’a artık güvenmediğini de belirtmesidir. Onun kağana verilmesi gereken hediyeleri kötüye kullandığı ve bununla beraber kralı aldatmaya çalıştığını düşündüğünü söylemektedir. Muhtemelen, Hudhayna, Dewaştıç’ın yerini öğrendi ve Dewaştıç bu durumdan haberdar oldu. Böylece kendi habercisi olan Afşun’u geri çağırmaya karar verdi. Fakat V-18 mektubunda açıkça görülen husus şudur ki onlar Türklerden yardım beklemektedirler.

Diğer taraftan, bu coğrafyada Çinliler tarafından oynanan rolü değerlendirmek zordur. Çin hanedanlığının bu yıllarda batı siyasetine müdahalesi son derece sınırlıdır. Bu nedenle bölgede bir temsilcisi olması soru işareti bırakmaktadır. V-17 mektubundaki “*Çin birlikleri*” gibi, bir söylem ardında yakın zamanda kurulmuş siyasi bir münasebeti göstermekle beraber, bunun dışında elimizde bu durumu kesin olarak destekleyecek başka bir kanıt da yoktur.

2.13.3.4. Mugh Dağı Belgeleri: V-15

Mugh Belgesi V-15 latinize edilmiş hali ise aşağıdaki gibidir:

Rewakhshyan'ın Dewaştıç'e mektubu (Partan Khuv'u) (Mugh V-15)

- I. *'t βyw xwβw RBch 'nwith sywδy-k'*
- II. *MLK' sm'rkndc MR'Y δw'styc*
- III. *MN xypδ βntk p'rtnc xwβw*
- IV. *ry-w'xš-y- 'n p(t)škw'nh rtβn βyy*
- V. *ZKn RBprn yrβy nm'cyw rtkδ tyw 'LH βyw*
- VI. *pr prn šyr'kw 'skwy rtβy 'zw wys'm rtyβy cw*
- VII. *ptškw'nh m't rtβy cy-mδ py-rnmstr*
- VIII. *'z-kk δsty ptškw'nh pwstk pr'y-štw''z rtšw*
- IX. *'kδry cw mrts'r z- 'w ZY w'xrš 'skw''z rtšw*
- X. *βy ZK 'rspn ZKwy xypδ pwstk ny-ps ZY-βy*
- XI. *ptškw'nh pr'šy rtβy c'nkW ZK xwβw trts'r*
- XII. *yrt rtβy 'zw mδy-δ kw n'wz- 'nty-k 'skw'm*
- XIII. *rtβy pr βyy z'wr 'z-y'm xnsW zy-βy 'z-(-c)y- 'tt*
- XIV. *'skwy-m rtβy c'nkW Z(K) xwβw pr prnw ('[s](k)w('t*
- XV. *'t βyw xwβw RBch 'nwith sywδy-k MLK(') (s)m'(r)kn[δc]*
- XVI. *MR'Y δyw'š(t)yc MN xypŠ βntk p'rtnc)*
- XVII. *Xwβw ry-w'xšy- 'n*

Mektubun Sonu

- I. *Cw ZKn βyy (x)wβw w'y-wnch prm'nh*
- II. *'skw't ky-ZY βy mn' ZKn βntk mrtY*
- III. *s'c't ptywšty rtβy prm'y nšt't*
- IV. *ZY-βy ZKwh βyy prm'nh prw srw pcyrβ'n*

Mugh belgelerinden V-15 olarak adlandırılan mektubu gönderen kişi Rewakhshyan'dır. Afşun gibi, 721-722 olayları sırasında Dewaştıç'ın yanında yer alan bir yerel yönetici olduğu düşünülmektedir. Bu mektup şunları anlatmaktadır:

Soğd Kralı olarak hitap edilen Dewaştıç'ın, Semerkand'ın güneyindeki bölgeyi hâlâ sıkı bir şekilde elinde tuttuğu ifade edilmektedir. Ayrıca, mektupta şimdiye kadar yeri bilinmeyen ve İslamî kaynaklarda adı geçmeyen, Nozandik Bölgesi'den bahsedilmektedir (Mugh V-15, Satır 12). Bu bölge tarife göre, Semerkand'ın yaklaşık 20 kilometre güneydoğusunda bulunmaktaydı. Bu mektup muhtemelen 721 sonbaharı ile 722 baharı arasında, Arapların hâlâ kontrol altında tutulduğu ve direnişin sürdüğü bir zamanda gönderilmişti. Fakat oldukça umutsuz olan mektubunda Rewakhshyan, “*Tanrı'dan başka tüm korumamız senden*” sözleri ile yalnızca muhatabının yardımına güvendiğini belirtmektedir (Mugh V-15, Satır 13). Bu mektubun içeriğinde Türklere ait hiçbir veri bulunmamakla beraber Dewaştıç'e olan bağlılıktan sıkça bahsedilmiştir.

2.13.3.5. Mugh Dağı Belgeleri: V-14

Bir diğer Mugh belgesi olan Mugh V-14'ün latinize edilmiş hali:

Faturfarn'dan Dewaştıç'e Mektup (Mugh, V-14)

- I. *t βyw xwβw RBch 'nwth sywδy- 'nk MLK- ' smr-knδc MRY- '*
- II. *δyw'šty-cw [] MN xypδ C RYPW my-k*
- III. *[] βntk βtwp-rn p-tšk-w 'nh*
- IV. *βyy xwβ ZKn RBk- ' prn yrβ nm 'cyw p-tšk-wy- 'm*
- V. *rty-βy 'zw mδy 'kw c 'cy-nk xwβ ' 'ysw rty βy*
- VI. *wβyw pwsty-t p-tywy-δw wβyw 'cw pr 'zβ'k p-tšk-w 'n*
- VII. *h m 't rty 'sp-tkw 'pw p-r 'y-kw p-ty-škw-y-w wβyw*

- VIII.** 'kw tδwn s'r wβyw 'kw n'z-tyryw s'r rty βy (Z)Kw
- IX.** x'y'n pwstk ZY ZKn βry'nk MLK- 'p(w)stk
- X.** ZKn βry'nk twttk'y δsty- 'kw (β)ry'nk
- XI.** MLK- 's'r p-r'šyw rty-βy 'zw cywy-δ p-yδ'r '(s)k-y
- XII.** wy-n'n-cy-k L' 'sty rty βy ZK x'y'n w'x(r)š ''δc
- XIII.** wyn-n'n-cy-k L' 'sty rty βy MN tδ'wn (Z)[Y] MN
- XIV.** n'z-tyr'yw p-wstk ZY p-'tcyny- 'βy(r)(w) (r)ty βy
- XV.** c'n'kw 'kw 'pp-'rtk-'n 'y-sw βy ZKw c'δr-cyk
- XVI.** z'w ''δc wxnw L' p-tywš'm ZY ms ZK 'stw-ršny-k
- XVII.** 'wt'k s'tw 'p-x'n-štk rty- βy pr βr'z ZK
- XVIII.** 'pw ''wr'δk rty βy L' rxn'm xrt rty βy cywy-δ
- XIX.** δβty-kw 'kw c'cw s'r zyw'rttw rty βy prywy-δ MN xwβ
- XX.** šyrw βzy-kw p-ckwyr'k 'skw'm rty- βy ZK tδwn 'M
- XXI.** t'zy-kty pr'yw pr βr'z p-x'n- štk rty- βy pr βr'z ZK
- XXII.** z/n'mrβ'z ZY ZK p-'rsy-k cp- 'yš c'δrs'r xrt'nt w'n'kw
- XXIII.** w'xrš k-t wβyw ZKw twy p-cy'zy-'nt wβyw MN t'zy-kty-
- XXIV.** z'wr sy-ny-'nty rtyβy ZK xwn'nk w'xrs cp-δ' 'pw wyn
- XXV.** 'ncy-k xcy w'n'kw ZY c'n'kw 'sk-ys'r xrt'nt rty
- XXVI.** ty-m prm ''δk L' 'yt rty-βy tδwn 'M t'rβnt rty
- XXVII.** βr'štw δ'rt rty- βy z'y-th s'tw βy-'rtw δ'rt rty βy
- XXVIII.** pr c'δrcy-k βr'z w'xrš ZK n'z-tyryw šyrw 'mtwxcn'k
- XXIX.** 'sty wβyw ZY ms pr trts'r L' 'wx'nz 'zyw p-ckwy-rtsk'n
- XXX.** MN xwβ rty-βy py-št MN xwβ w'xrš L' nzt'βwt
- XXXI.** rtyβy ny-š ZKwh n'my-th ZKn mrw'n δsty 'kw knδy s'r pr'šyw
- XXXII.** 't βyw xwβw RBch 'nwth sywδy-'nk MLK- 'smrknδc MRY-

XXXIII. *δyw 'šty-c MN (x)ypδ C PYPW my-k βntk βtwprn*

XXXIV. *ptšk-w'nh*

Sadece bu mektuptan tanınan Fatufarn, muhtemelen Dewaştıç'ın V-18 mektubu ile göndermeyi düşündüğü “*diğer haberciler*”den biridir. Dewaştıç, Fatufarn’a Türklere gitmesi talimatını vermişti, ancak o yalnızca Türklerin ortadan kaybolduğunu ve kağanın “*görünmez*” olduğunu, tek olası aracının Fergana kralı olduğunu bildirmektedir (Mugh, V-14, Satır 10-14). Ustrûşene’nin Arapların elinden kurtarılmasına ilişkin bilgiler de vermektedir. Hucend’in Arapların eline geçmesinden birkaç gün önce Ustrûşene’da bir anlaşmanın gerçekleştiğinden bahsetmektedir. Bu bilgiden hareketle belgenin temmuz ayının ikinci yarısına, aslında Yedisu’dan büyük bir seferin başlatılmasını beklemek için çok geç bir mevsime tarihlendirilmesi önerilmiştir. Burada sözü edilen hem Türk hem de yerli olan sadece Çaç yöneticilerini kapsayan sınırlı bir haberleşmedir.

Ayrıca söz konusu mektup, o bölgenin karmaşık siyasi coğrafyasına dair ipuçları da barındırmaktadır. Bu mektupta üç unvan dikkat çekicidir: Bunlar, *Çaç’ın Khuv’u*, *Çaç’ın Tudun’u*, *Çaç’ın Nazdghriw’idir* (Mugh, V-14, Satır 5-8). Birincisi Khuv unvanı, her birinin sikke bastığı küçük şehir devletlerine bölünmüş bir vahanın ana hükümdarıdır. Çaç şehrinde, yani bugünkü Taşkent topraklarında Binket’te ikamet etmektedir. İkincisi tudun unvanı, 607 yılından itibaren bölgedeki kağanın en yüksek temsilcisidir. Nitekim Türklerin 712 yılında Seyhun Nehri’nin ortasındaki Otrar’da ikamet ettiği diğer kaynaklarla da tasdik edilmiştir. Üçüncü unvan ise nazdghriw (kelimenin tam anlamıyla “kendinden sonra, vekil”) daha az bilinmektedir (Chavannes, 1903, s.142). Bu belgede, Dewaştıç’ın Çaç şehrindeki özel irtibat kurduğu kişi ise Fatufarn olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bununla beraber, Çin ve Arap kaynaklarında Fergana Kralı'ndan bahsedilir; VIII. yüzyılın ilk yarısında Orta Asya'da Fergana yükselen bir güçtür (el-Ya'kûbî, *Kitabü'l-Bûldan*, çev. Elton Daniel, Paul M. Cobb, 2018, s. 130). Bununla beraber bir Çin hanedanlık prensesinin 744'te bir Fergana kralıyla evlendiği de bilinmektedir. Nitekim o dönemlerde Çin Hanedanlığına ait bir prenses ile evlenmek diplomatik bir gücün işaretiydi (Mugh, V-14, Satır 10-13). Ayrıca bölgede, Orta Asya'ya sığınan ve belirli bir destek kazandıktan sonra hâkimiyet iddia etmeyi hedefleyen Sâsâni soyluları da mevcuttur:

“Semerkand'a ikinci saldırı girişiminde bulunan Türgeş (Türgiş), yanlarında Hüsrev adında bir Sâsâni çocuğu getirdi” (Daffina, 1985, s.136-137).

Mektupta, Çaç'ta görev yapan bir “*Persli*”, yüksek bir Soğd askerî unvanı ile adlandırılmıştır: Bu unvan bir sonraki A-9 mektubunda rastlayacağımız *şegan/çapiş* yani “*komutan*”dan daha üst bir konuma sahip olan “*general*”dir. Bahsi geçen Pers Generali, Araplarla barış anlaşmasının uygulanmasına ilişkin emri yerine getirmişti. Fakat onların hem “*fidye*” toplamaları hem de orduları kuzeye geri getirmeleri hakkında konuştuklarına dair istihbarat da aktarmıştır (Mugh V-14, Satır 20-25). Böylece Persli general her kimse Arapların safına geçmiştir. Ustrûşene'de barışın satın alınması ise Ustrûşenelilerin kendisinden ziyade Türk-tudun birliklerinden şehrin satın alınmasıyla ilgili bir ifade olabilirdi (Mugh, V-14, 24-26).

Son olarak, mektuba göre Fatufarn'ın nerede olduğu kesin olarak belirlenebilirdi. Nitekim Faturfan'ın görevi kuzeye ilerlemek olmasına rağmen herhalde Türklere ulaşamayacağını düşündüğünden dolayı vazifesinden feragat etmiştir. O, topladığı bilgileri önce Çaç'a (Taşkent) ilettiler. Ardından ise Dewaştıç'e geri dönmeye çalıştı, ancak başarılı olamadı. Fatufarn o esnada Çaç'a geri döner ve tudun ile taraf değiştiren khuv'un elinde bir mahkûm olarak bulur ve böylece eski

Soğdlu müttefiklerinin taraf değiştirdiğini anlar. Mektubunu ve topladığı bilgileri, oradaki Müslüman olan güvenilir bir dostu ile gönderme kararı verir ve açıkça bunu mektubunda belirtir. Çünkü Müslüman dostunun bölgede şüphe uyandırma olasılığı daha düşüktür. Bu dostun adı da mektupta yazılmıştır. Adı (*mrw'n*) Mervan'dır (Mugh, V-14, Satır 31). Mervan ise nasıl olduğu hiçbir kaynaktan tasdik edilemeyen bir surette bu mektubu Dewaştıç'e ulaşmasını sağlayarak, Fatufarn'a olan sözünü tutmuştur.

2.13.3.6. Mugh Dağı Belgeleri: A-9

Soğd-Türk Kağanlığı ilişkilerinin VIII. yüzyılını tasvir eden son bölge, Mugh A-9 aşağıdaki şekilde latinize edilmiştir:

Arspan'dan Dewaştıç'e,

- I.** *rty 'sty ZK z-'w ZK kwc'nth ZY 'ym rty ZK mywn n'βw pr*
- II.** *<pr> xm'yr pyr nyz-'nt rty cw 'z-tk-'r ZY cw xw'k-ry ZY cw*
- III.** *k'ry-k'r rty RYPWw ZY 4 l-LPw p'xšriy rty 'z-ynt wytδ'r*
- IV.** *'ym rty pyšt w'n'kw pt'y-ywš'ym 'kw xwttwr-stn ZY wytry*
- V.** *rty 'xšwry rwc ZK š'ykn pr š'wk-th mnc'y rty cw z-nkpδ'y 't*
- VI.** *rtšy cnn pyttm'n p'r w'cw rty cw ZKwy pryr-h msy-'ttr z-'y-*
- VII.** *th 'sk-w't rtšy L' pr'yc p'rZY ywn'kw š'ykn pr'β'k*
- VIII.** *n' 'y-stk-'m rty MR'Y w'n'kw prm'nh cnn dyšt't'c*
- IX.** *pr'yw 'P-ZY β'r-h 'y'z rty ZNH n'βw mwr-t't rwc 'kw*
- X.** *r'm'nh 'ystk-'m rty 'ycw xwn'k (z)-'w nyst rty c'n'kw*
- XI.** *βr'z βyr-'y rty n'tyw ršth βyr 'YK n'ZY-ms ZK n'βw*
- XII.** *rty tym 'yw 'z-ynt w'cw rty cw nw'y z-'w β't rty nšty'm k-'m*
- XIII.** *rtšy 'z-ynt yz-c't w'c'mk-'m rty ZK 'strwšnk n'βw*

XIV. *kβn'kk 'ystk-'m rty 'ycw 'ntwxch L' 'ys p'rZY MN*

XV. *L' xwr'*

Mektubun Sonu

I. *'rty npxšt ZKn 'sp'nk*

II. *δywywn pr ('rs)p(n)h prm'nh*

Bu mektup kısa bir bilgi notudur. V-18 mektubunda karşılaştığımız kısaltılmış giriş formüllerinden dahi yoksundur ve başlangıcında diplomak bir giriş içermemektedir. İçeriğine bakılacak olursa, Dewaştîç'e yönelik olduğu açıktır. Yazarı, kimliğini tam olarak belirtmeden, yalnızca “*Arspar*” başlığıyla kendini gösterir. Nitekim bu *Arspar*'ın elinde çok sayıda ulak ve at olması, en azından bu durumda bölgedeki “*posta müdürü*” anlamına geldiğini düşündürebilir. Aktarılan tüm haberler kuzeyden geldiğinden, yerin Şehristan geçidinin eteklerinde olduğu da son derece açıktır. Diğer Mugh belgelerinde adı geçen yerler arasında yoldaki en yüksek yer Khşikat'tır (Smirnova, 1963, s.333).

Mektup, Hucend'in düştüğü haberiyle açılmaktadır. Yine bu ifade Taberî'nin anlatımıyla kesin paralellikler çizilmektedir (Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, çev. Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme, Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme, C. VIII, s. 95). İçeriğinde bulunan bilgilerden dolayı alalacele gönderilmek için yazılmış bir mektup olduğu ve bu yüzden de giriş bölümünde tek düze krala iltifatların yer almadığı görülmektedir. Nitekim bahsi geçen mektubun başlangıcı neredeyse kelimesi kelimesine vurgulanmaktadır:

“Soğdlular (Fergana hâkiminin) yardımını almaktan ümidini kestiklerinde, barış için dava açtılar ve Soğdya'ya dönebilmeleri için aman/eman istediler. El-Haraşî onlara şartlar koydu: Şehrin doğusundaki soyluları ve tüccarları uzaklaştırdı (...) Soğdluların öldürülmesini emretti. Ancak önce tüccarları

diğerlerinden ayırdı (...). Soğdlu askerler kendilerini savunmaya çalıştılar. Tahta sopalarla savaştılar ve son adama kadar öldürüldüler. Ertesi gün o çiftçileri çağırdı” (Mugh, A-9, Satır 1-9).

Diğer taraftan mektupta bir nüfus bilgisi verilmektedir. Bu bilgiye göre “14.000” kişiden bahsedilmektedir (Mugh, A-9, Satır 3). Orta Çağ Soğdya’sı için elimizdeki çok nadir nüfus verilerinden biridir. Ancak bu veri iki farklı şekilde yorumlanabilir: ya sadece Soğdlu mülteciler ya da Hucend şehrinin mülteciler ile nüfusun toplamıdır. İlk yorum lehinde çeşitli argümanlar üretilebilir. Balddhtirî göçmenler için “10.000’den fazla” nüfus olduğunu kaydetmektedir. Taberî ise sadece 400 tüccar ve 7.000 çiftçi Soğdlunun şehirden ayrıldığını anlatmıştır. Ayrıca Taberî asker, kadın ve çocukları hariç tutarak Soğdlu mültecilerin de arasında olduğunu bildiğimiz 7.400 kişilik bir nüfustan bahsetmektedir (Taberî, Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk, çev. Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme, çev. Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme, C. VIII, s. 95).

Diğer bir olasılık da Taberî’nin alt değerlendirmesinden yola çıkarak, mülteciler için yaklaşık 5.000, Hucend nüfusu için ise 9.000 kişiden bahsedilebilir. Bununla beraber, Taberî’nin verdiği bu bilgiyi destekler mahiyette Pencikent kazılarının son tahminleri, 5.000 ile 7.000 arasında bir sayı önermeyi mümkün kılmaktadır. Nüfus verilerine göre Hucend muhtemelen Pencikent’ten daha büyük bir şehirdi.

A-9 mektubunda anlatılanlara göre bölgedeki güçler müttefik olarak Arap ordularına karşı güçlü bir savunma hattı inşa edememiştir. Nitekim bir Arap kaynağı bu analizi desteklemektedir. Söz konusu analizin yer aldığı Yâkûbî’nin eserinde, Soğdlulara düşman olan Fergana’nın kraliçesinin El-Haraşî’yle Hucend’e karşı yaptığı ittifak şu şekilde anlatılmaktadır:

“Bana karşı bir ordu göndermemekle beni ödüllendirmeniz şartıyla size zaferi getirecek birşeyi haber vereceğim” dedi. O da dileğini yerine getirdi. Dedi ki: “Soğdlular çoktan topraklarını terk ettiler ve Hucend şehrine sığındılar. Araplarla barış yapana kadar ülkemize girmelerine izin vermemizi istiyorlar. Hucend’de kuşatma için ne erzakları ne suları ne de teçhizatları var. Onları istiyorsan, şimdi al!” (Tarih el-Yâkûbî, çev. Vaissière s. 311).

Bu nedenle, El-Haraşî’nin Fergana’nın girişinde bir Soğd göçüne saldırdığı görülmektedir. Soğd göçmenler, Fergana kralından “*şehrine*” yerleşmek için izin isterler, fakat bu talepleri reddedilir. Bu nedenle Hucend yakınlarındaki kırsal bir araziye yerleşmek zorunda kalırlar. Nitekim Soğdlu soyluların ve köylülerin birlikte olduğu diğer toplu göç olayları da bilinmektedir. Soğdlu yöneticiler ülkelerini terk ettiğinde kurumsallaşmış gelenekleri ile yeni bir Soğd yerleşimi yaratmak için köylülerini de yanlarında getiriyorlardı (Nerşahî, çev. Frye, 1954, s.7).

Mektubun devamı, Dewaştîç’in destek bulmak ve kuşatmayı kırmak için umutsuz manevralarıyla ilgilidir. Türkler ve Fergana kralı tereddüde düşerken ayrıca eski Soğd müttefikleri yakalanırken, Dewaştîç kendi bölgesine şeganlar (komutanlar) toplamaya çalışmaktadır. Nitekim mektuba göre savaş bölgesindeki, Türk-Çaçı birliklerinin kuzeye destek için dönmek yerine güneyde askerlik hizmetlerini Araplara sunmayı tercih ettiği iddiası Dewaştîç için tehlikenin boyutunu arttırmıştır. O andan itibaren Arspan, Dewaştîç’i böyle tehlikeli bir anlaşmaya karşı uyarır ve Hucend’deki durumdan haberdar eder.

V-14, V-15, V-17, V-18, A-9 numaralı Mugh Belgelerinin Türklerle olan ilişkisi incelenmiştir. Söz konusu dönem ile ilgili Soğdlu tarafından yazılan belgeler sınırlı olmak ile birlikte Kotan Ekonomi Belgeleri (VIII. yüzyıl), Dunhuang Mektupları (IX. yüzyıl) ve son olarak Turfan Belgeleri (X. yüzyılda) yazılan ve bugün

birincil kaynak olarak incelenen belgelerdir. Yazılı belgelerin yanı sıra, yazıtlar üzerinde de Soğdca'nın önemi vardır. Nitekim hem Hunlar bölümünde hem de Türk Kağanlığı dönemine ilişkin taş üzerindeki yazılarda incelenmiştir. Muhakkak ki I. Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen ve Türklerin ilk yazıtı olarak karşımıza çıkan *Bugut Yazıtı*'nın da önemi büyüktür.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOĞD EKONOMİ-POLİTİK DÜZENİ VE SOĞD-TÜRK ETKİLEŞİMİ

3.1. Soğd Toplum Düzeni ve İktisadi Zihniyeti

İslam öncesi dönemden itibaren Soğdluların ürettiği yazılı kaynaklar, Çin, Arap kaynakları ve arkeolojik kazılardan elde edilen veriler, Orta Çağ başlarında Soğd toplumsal yapısı, kent hayatı, sosyal düzenine dair çıkarımlara imkân tanıyan başlıca bilgi kaynaklarıdır. Bunların dışında Soğd toplumunun münasebette bulunduğu kültür havzasındaki pek çok farklı kökene mensup toplulukların kaynaklarında da Soğdlulara ve toplumsal yapılarına dair ipuçları mevcuttur. Yukarıda sayılan kaynak grubundan elde edilen veriler, Soğdya’da Arap fütuhâtı öncesinde Soğd toplumunun yüksek refah seviyesine sahip olduğunu yansıtan yanı sıra işaret edilen yüksek kültür seviyesine ulaşmalarını mümkün kılan sosyo-ekonomik faktörlere dair de fikir vermektedir.

Soğd toplumunun istikrarlı ve başarılı ticaret düzeni kurabilmesinin, daha sarıh bir ifadeyle *tüccar toplumu/homo economicus* inşa etmelerinin ardında yatan temel faktörlerin belirlenmesi ancak Soğdya’daki ve Soğd kolonilerindeki tüccar sınıfın karakteristik özelliklerinin tespitiyle mümkündür. Söz konusu husus için mezkûr dönem kaynaklarında tutarlı ve spesifik bilgilere tesadüf edilmektedir. 630 yılında Tien-Şan’ın kuzeyindeki Soğd kolonilerini dolaşan Xuanzang, Soğd toplumunda servet kazanmanın ve üretmenin en erdemli davranış olarak yüceltildiğini, çocuklara başlıca refah sahibi olma ve üretim sürecine dâhil olma bilincinin kazandırıldığını raporunda şu cümlelerle ifade etmiştir:

“Hem ebeveyn hem de çocuk nasıl servet elde edileceğini planlar ve ne kadar çok kazanırlarsa birbirlerine o kadar saygı duyarlar [...] Güçlü vücutlular toprağı

işliyor, geri kalanlar [yarısı] para kazanma [iş] ile uğraşıyorlar” (Xuanzang, çev. Beal, s.27).

Seyahatini Soğd kolonilerinin ötesinde sürdüren Xuanzang, Soğdya’nın merkezlerinden Semerkand’a ulaşmış ve buradaki ticari hareketliliği şöyle ifade etmiştir:

“*Birçok yabancı ülkenin değerli malları burada depolanıyor*” (Xuanzang, çev. Beal, s.32).

Xuanzang’ın Soğd toplumu hakkındaki gözlem ve saptamaları, esasen Tang Yıllıkları’nda tekrarlanır. Yıllıklar Tien-Şan’ın kuzeyindeki kasabalarda *hu*⁷⁷ tabiriyle tanımladıkları Soğd tüccarlarının mukim olduğunu söyler ve spesifik olarak Soğd kolonilerindeki ticaret prensibini şöyle özetler:

“*Ticarette başarılıdırlar ve kâr etmeyi severler; bir adam yirmi yaşına gelir gelmez komşu krallıklara gider; kazanılabilecek her yere gittiler*” (Chavannes, 1903, s.120-121).

Soğdya ve kolonilerdeki topluluğun ticari kabiliyeti, üreticiliğe ve ticarete dair sahip oldukları başarı prensipleri onlara komşu dış gözlemciler tarafından da teyit edilmiştir. Nitekim Şiraklı Ermeni coğrafyacı Ananias, Coğrafya adlı eserinde şöyle yazmaktadır:

“*Soğdlular, Türkistan ve Ariana toprakları arasında yaşayan varlıklı ve çalışkan tüccarlardır*” (Ananias of Şirak, çev. Hewsen, 1992, s.32-35).

Çin Yıllıklarında ve dönemin çağdaş gözlemcileri tarafından kaleme alınmış eserlerdeki Soğd toplumuna dair ortak motif; müreffeh bir tüccar topluluğu anlatısıdır. Birbirinden uzak coğrafyalardaki gözlemciler benzer vurgularla sistematik, istikrarlı

⁷⁷ III. yüzyıldan sonra Çinli olmayan toplulukları ifade etmek için kullanılan, İpek yolu ticaretinin parlak dönemi olan V. yüzyılda bilhassa ticaret için Çin’in kuzeyine yerleşen toplulukları adlandırmak için yaygın şekilde kullanılan tabirdir, bkz. Li Yusheng, “Study of Tombs of Hu People in Late 6th Century Northern China”, *Newsletter di Archeologia CISA*, Volume 7, 2016, ss. 91-133.

ve bilinçli yapılandırılmış bir tüccar sınıfının varlığına işaret etmiştir. Bu cümleden olarak Soğd toplumunun ticari başarısı ve ticaret sistemi temas ettikleri coğrafyalarda kuvvetli izler bırakmıştır. Dönem kaynakları Soğd toplumsal düzenin ulaştığı refahı ise esasta topluma hâkim çalışma prensibi ve çocuk yaştan itibaren Soğdlulara öğretilen zenginlik kazanma anlayışı bir nevi erken merkantil zihniyetle izah etmiştir.

V. yüzyıl itibarıyla Akhunların himayesinde yüksek bir refah seviyesine ulaşan ve ipek yolu ticaretini oldukça canlandıran Soğd toplumu, VIII. yüzyılın başından itibaren sosyal düzeni kökten dönüştüren bir döneme girmiştir. Bu dönem itibarıyla Müslüman/Arap orduları Maverünnahr ve Soğdya coğrafyasında fütühata başlamış, 722'de Hucend'i fethederek Soğd aristokrasisinin direnişini kırmıştır. Fetih sonrası Soğdlular tüccarlar ve asiller olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmıştır. Arap fatihler asillerin nüfuzunu kırmak için çoğunu ortadan kaldırmış ancak tüccar grubunu muhafaza ederek ticaret hayatının sekteye uğramasını engellemiştir. (Taberî, Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk, çev. Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme, çev. Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme, C. VIII, s. 81). Soğdya'da güçlü bir tüccar sınıfının varlığı bu sayede devamlılığını sürdürmüştür. Arap kaynakları söz konusu dönemde bu itibarla Soğd toplumsal yapısına dair belli ölçekte veri sunmaktadır. Soğd toplumunda aristokratik bir yönetici sınıfın varlığı, bunların altında tüccar ve üretici -zanaatkâr yahut çitçi- grupların sıralandığı anlaşılmaktadır.

Çin, Pers, Arap ve bölgede faal diğer ülke halklarının tanıklığı Soğd tüccar sınıfının gücünü ve ticaret ağlarının tespitini, mümkün kılmış ve Soğd toplumsal yapısının belirli bir çerçevede sosyolojik analizine imkân tanımıştır. Objektif dış gözlemcilerin dışında Soğd sosyo-ekonomik hayatına, inşa ettikleri ticaret sistemine ve tüccar ağlarına dair bir diğer kaynak grubu ise Soğd tüccar ve asilzadeleri

tarafından yazılan mektuplar ve çeşitli türde dokümanlardır. Soğd ticaret ağının ve tüccar sınıfının varlığına dair birincil elden veriler “*Eski Mektuplar No:2*” gibi Soğdca belgelerden öğrenilmektedir. VIII. yüzyıla ait Soğd belge koleksiyonu, Araplara direnen önemli Soğd soylulardan birinin, Pencikent’in efendisi ve kendini Soğdya’nın kralı ilan eden Dewaçtiş’in Mugd Dağı’ndaki belgelerinden ibarettir. Mugh Dağı belgelerinde büyük oranda dönemin siyasi konjonktürü ve Araplara direnişin örgütlenmesine dair bilgiler yer almaktadır. Bunlardan başka, arazi meseleleri, tarım alanlarının ve zirai üretimin kontrolü, iş akidleri, nikâh sözleşmesi gibi sosyo-ekonomik hayata dair anlatılar ihtiva eden mektuplar da söz konusudur.

Bu külliyyatta “*tüccar*” (gw’kr-xwakar) terimi, Hucend şehrinde (Soğd Ustrûşene ve Fergana arasındaki sınırda) kuşatılan Soğdlularla bağlantılı olarak yalnızca bir kez ve Mugh A-9 belgesinde geçmektedir. Soğdya’nın doğusundaki siyasi manzarayı ve şehrin düşüşünü tasvir eden bu metin şunları ifade etmektedir:

“ rty ‘sty ZK z-‘w ZK kwc ‘nth ZY ‘ym rty ZK mywn n ‘βw pr
 <pr> xm ‘yr pyr nyz-‘nt rty cw ‘‘z-tk-‘r ZY cw xw ‘k-ry ZY cw
 k’ry-k’r rty RYPWw ZY 4 1-LPw p ‘xšriy rty ‘z-ynt wytδ ‘r”

“*Hucend sona erdi ve bütün halk Emir’in güveniyle yola çıktılar ve soylulardan, tüccarlardan ve işçilerden (varsa) 14.000 (toplam) kişiyi ve her şeyi tahliye ettiler*” (Mugh A-9, Satır 1,2,3). Metinden anlaşıldığı üzere Soğdlulara ‘eman’ verilmiş ve şehir Araplara bırakılmıştır. Kentin toplam nüfusuna dair verilen rakam esasında aristokrasinin dar bir zümre teşkil ettiği dikkate alındığında dönem için oldukça büyük sayıda Soğd tüccarının varlığını göstermektedir. Sadece bir kentte kuvvetle muhtemel başka yerleşim bölgelerinden gelen mültecilerde mevcut olmasına karşın neredeyse 10.000’e yaklaşan bir tüccar nüfusunun varlığı Soğdluların bütün Asya’daki ticari gücüne işaret etmektedir.

3.2. Soğd Toplum Düzeninde Aristokrasi ve Yüksek Kültürü

Soğd toplumunun edebî kültürü ve toplumsal muhayyilesi, benlik imajı hakkında onlardan kalan ikonografik öğeler mevcuttur. Özellikle Pencikent'te olmak üzere, Soğd toplumunun ürettiği çok sayıda duvar resmi (fresk-ming-öy/minyatür) arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılmıştır ancak bu freskler büyük oranda aristokrat/soylu hayat tarzına dair zengin bilgiler ihtiva eder. Soğd ikonografisine çoğunlukla efsanevi dövüş sahneleri, atlı zırhlı kahramanlar ve ziyafetlerde bile uzun kılıçlar taşıyan kişiler, karakterler tasvir edilmiştir. Gündelik hayata, tüccar ve üretici sınıfın toplumsal gerçekliğine dair figürler oldukça sınırlıdır. Bu bağlamda Soğd freskleri aristokrat kültürünün, üst yönetici sınıfın muhayyile ve beğenilerinin temsili olarak okunmalıdır.

Arapların Semerkand'ı ele geçirmesi, dünya kralları, tanrı temalı temsiller ve Hind mitolojisinden esinlenen duvar resimleriyle birlikte siyasi, sosyal konuların yanı sıra dinî anlayışı yansıtan freskler de Pencikent kalesinde tasvir edildi. Soğd aristokrat kültürünü tasvir eden ikonografi, Hind kültürü gibi çeşitli kaynaklarla beslenerek zengin ve rafine bir sanat anlayışı, kozmopolit bir kültürel yapıyı işaret etmektedir. Soğd sosyo-ekonomik düzeninin temel unsuru tüccarlar, bahsedilen ikonografinin ancak ayrıntılarında dikkat çekmektedir. Pencikent'te ziyafeti tasvir eden freskte (oda 10), aristokrat davetlilerin belinde, geleneksel tasvirlerde kullanılan kılıcın yerini siyah keseler almıştır (Belenitski ve Marshak, 1971, s.18). Görkemli ve olağanüstü zenginliği gösteren kıyafetlerden ve keselerden yola çıkarak ziyafetin davetlilerinin Soğd tüccarları olduğu düşünülmektedir. Dinî temalı fresklerde öne çıkan ana figür ise bir tahtta oturan, deve ön kollu “*Develi Tanrı*”dır. Bu tanrı figürü Soğd sikkelerinde de sıklıkla yer alır. “*Develi Tanrı*” esasında kervanların koruyucusu, zenginliğin kaynağı olarak tüccarların hamisidir (Grenet, 1995, s.279).

Soğd toplumsal düzeninde aristokrasi tüccarlar gibi ana unsurlardan biridir. Onların Soğd kentlerindeki varlığına dair VIII. yüzyılı betimleyen şu bilgileri verir:

“Buhara’da Kaşkathan adında bir topluluk vardı. Güç ve itibar sahibi şerefli bir topluluktular ve Buhara halkı arasında büyük saygı gördüler. Bunlar (başlangıçta) dihqan değil, yabancı kökenliydi. Bununla birlikte, iyi bir aile, tüccar ve zengindiler” (Nerşahî, çev. Frye, s.30).

Nerşahî’nin betimlemesinden hareketle Soğd toplumsal düzeninde tüccar ve aristokratlar arasında soya dayalı keskin bir ayrışma olmadığı anlaşılmaktadır. Soğd aristokrasisi içinde ailevi kökenden ziyade üretim ve ticaretten elde edilen zenginlikle yükselen kesimler de mevcuttu. Bu bakımdan Soğd sosyal hayatında dikey hareketliliğe munasip teşebbüs-i şahsi yoluyla bireylerin yükselişine imkân tanıyan bir toplumsal düzenin mevcut olduğu çıkarımına varılabilir. Ayrıca toplumda yüksek bir sosyal statüye sahip yine de soylularla asimile olmamış tüccarların kesin bir şekilde var olduğu da görülmektedir.

Pencikent’te aristokrasinin inşa ettiği evler, tüccar-zanatkâr ve seçkin sınıf arasındaki muğlak sınırları mimari planda ortaya koymuştur. Aristokrat evlerinin dış payandalarına bitişik dükkânlar esnaf ve zanaatkârlara kiralanmıştır (Raspopova, 1993, s.26). Soğd aristokrasisinin zenginlik kaynağı İran yahut Avrupa asil sınıflarında olduğu gibi sadece toprağa bağlı değildi. Toprak sahipliği ile üretim ve mübadele Soğd aristokrasisinin temel ekonomik uğraşı alanıydı. Soğd asil sınıfı, kırsal alana ve ilişkiler ağına ancak tarımsal üretimin mübadelesi bağlamında dâhildi, bunlar kent hayatının içinde yer alan bir sosyal sınıf olarak geç Orta Çağ’da temayüz eden Avrupa burjuvazisinin Doğu’daki temsilcisi sayılabilir. Bununla birlikte, Zerefşan Vadisi’nin derinliklerinde bulunan Pencikent’in ülkenin en ticari şehri

olmadığı ve buradaki sosyal verilerin diğer ticaret ağlarına teşmilinin hatalı olabileceği şerhi düşülmelidir.

Yedisu'da da Soğd kolonilerinin kurucularının aristokratlar olduğu bilinmektedir. Söz konusu koloniler başlangıçta tarımsal üretim amacıyla kurulmuştu, münhasıran ticari amaçlar yoktu ve bu kolonilerdeki düzende ticaret öncelikli görünmüyordu. Spesifik olarak ticari alanda, Soğd aristokrasisinin bütünüyle ülkenin ticari gelişimine katıldığına delalet edecek veriler mevcut değildir. Soğd aristokratları kırsaldaki zirai üretimi şehre taşıyarak kırsal alanın kaynaklarıyla şehirde belirli bir zenginlik ortaya çıkarmıştır. Aristokratlar tarafından şehirlere getirilen tarımsal zenginlik Soğd tüccarlarının uzun mesafeli ticaretine konu olan başlıca emtia arasındaydı. Ayrıca bu sayede tüccarların lüks malları için Soğd kentlerinde önemli bir pazar ortaya çıkmıştır (Raspopova, 1980, s.53-54). Aristokrasinin zirai üretimden elde ettiği sermayenin uzun mesafeli ticaretin finansmanında kullanıldığı da bu çerçevede düşünülebilir. Ancak toprak gelirlerinin aynı zamanda onların uzun mesafeli ticari girişimlerini finanse etmeye de yaradığı öne sürülebilir. Soyluların bizatihi büyük ölçekte ve uzun mesafeli ticarete dâhil olduğunu kesin biçimde ispatlayan veriler mevcut değildir. Ancak bazı Soğd belgelerindeki ifadelerden asil sınıfa mensup ticarete dâhil gruplara dair ipuçları görülmektedir, kısmi bir cevap sağlayan metinlerdeki ifadeler oldukça sınırlı yoruma açıktır:

Eski Mektuplar No:2'de, 19.-20. satırlarında “*Semerkand'tan yüz hür*” (100 ‘*ztpydrk sm'rkndc*’)den bahsedilir. Burada “*özgür adam*” olarak tercüme edilen terim, etimolojik olarak “*soylu oğul*” anlamına gelmektedir. Aynı metin, “[*aileden*] *Kanak Nanai-Vandak'ın asil efendisi Varzak oğluna*” yöneliktir. Ancak Kanak, özel bir ad kadar, bir unvan olarak kullanılmış da olabilir (Yoshida, 1991, s.242). Hâlihazırda mevcut olan belgeler göz önüne alındığında, ne Soğd aristokrasisinin ticaret ağlarında

oynamış olabileceği rolü ne de tüccarların Soğdya'nın sosyal hiyerarşisindeki tam yeri kesin biçimde bilinmektedir.

Soğd tüccarlarının çoğunluğu kısa mesafede ticaret yürüten küçük ya da orta çaplı müteşebbisti. Uzun mesafeli ticaret dönem itibarıyla büyük sermaye gerektirirdi, oldukça yüksek kar vaadine karşı riskler de o nispette yüksekti. Bu ortamda üç-dört kasaba arasında daha düşük karlı ama güvenli bir ticaret yürütmek tercih edilirdi. Esasında bu duruma ait kayıtlar Çin kaynaklarında parça parça da olsa yer almaktaydı. Kervan ticareti konşimentosu ve geçiş izni niteliğinde sayılabilecek bu belgelerin birinde 648 yılında Beşbalıklı Mi Xunzhi Çin makamlarından ticaret izni istemiştir. 31 yaşındaki Mi Xunzhi, iki köle (bir erkek 15 yaşında ve 12 yaşında bir kız), sekiz yaşındaki bir Türk deve ve yanındaki 15 koyun ile Turfan'daki pazara gitmek istediğini bildirmiştir (Jiag Boqin, 1994, s.187). Yine bir başka geçiş izni talebinde, 732 yılında Turfan'da ikamet eden Soğd Shi Randian, şehirlerarası ticaret için Çin idaresinden izin istemiş, Turfan, Hami ve Dunhuang arasında ticaret yürütmüştür (Ikeda, 1981, s.78). Bir başka belgede ticarete dâhil emtia da belirtilir:

“Dördüncü yıl Xianheng, 12. ay, 12. gün, Xi vilayetinde Qianting hükümetinin komutanı Du, Kang Wupoyan'a 14 rulo ipek ödeyerek Kang ülkesinden Xing Sheng Hu'dan 10 yaşında iyi bir sarı deve satın aldı” (Yamamoto ve Ikeda, 1987, s.13).

Bu ifade ile barter sisteminin ticarete uygulandığı ödeme aracı olarak ipek kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca geçiş izni hükmündeki Çin belgelerinin bazılarını Soğd tüccarları tarafından Soğdca imzalanmıştır (Gernet, 1957, s.357-360).

IV. yüzyıla tarihlenen “Eski Mektuplar”dan anlaşıldığı üzere bazı tüccarlar Kansu-Loulan rotasında seyahat ederdi (Eski Mektuplar No:1, No:2, No:4). Son olarak, Soğd tüccarlardan bahseden Arapça metinler, onların Çin'deki seferlerden döndüklerini anlatır. Burada işaret edilen bölgenin Çin'in iç bölgeleri değil “Çin'in

şehri” olarak ifade edilen Turfan olduğu düşünülmektedir. Soğd ticaret ağları, ticarete konu emtia Soğd arşivlerinden yola çıkılarak belirli ölçüde tespit edilmesine karşın VII-VIII. yüzyıllarda Soğd ticaretinde toplumsal sınıfların rolü, aristokrasinin ticarete dâhil olma biçimi üzerine kesin yargılara varmaya imkân tanıyan veriler mevcut değildir. Bu dönemde kuvvetle muhtemel ki aristokrasiye dâhil büyük tüccarlar uzun mesafeli kervan ticaretini örgütleyip kontrol ediyordu. Ancak belgelerde bahsedilen kısa ve orta mesafeli ticaret yürüten tüccarlarla aristokratların bağlantısını ortaya koyacak ve bu tüccar gruplarının genel anlamda ticaret sistemindeki rollerini izah edecek veriler oldukça sınırlıdır.

Büyük servet sahibi ve uzun mesafeli ticaret yürüten tüccarların varlığına Arap kaynaklarında tesadüf edilmektedir. Soğdya kentlerinden Beykend’te Kuteybe b. Müslim’in kuşatması sırasında tutsak düşen bir tüccar 1.000.000 dirhem değerinde 5.000 parça ham Çin ipeğini fidye-yi necat olarak ödemiştir. Bahsedilen tüccar aynı zamanda şehrin kuşatıldığı esnada da aktif rol oynamış, kentteki direnişi örgütlemiş ve Türk birliklerinin yardıma gelebilmesi için zaman kazanmaya çalışmıştır. (Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, çev. Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme, çev. Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme, C. VIII, s. 56-57). Bu ifadelerden bahsedilen tüccarın kentin önderleri belki de yönetici zümresi arasında olduğu farz edilebilir.

Taberî’nin yanı sıra diğer kaynaklarda da açık bir şekilde belirtilen büyük Soğd tüccarların varlığı bilinmekte ancak faaliyet sahâları, ticari örgütlenmeleri ve sermaye miktarları bakımından kesin bilgiler söz konusu değildir. Mevcut kayıtlar büyük ölçüde, orta ve kısa mesafe ticarete dâhil kimi zaman yüksek miktarda sermaye ile faaliyet yürüten küçük tüccarın iş bağlantıları ve bürokratik işlemlerine dairdir. Bu

bakımdan Soğd tüccar ve aristokrasinin tamamının ticari ilişkileri ve Soğd toplumsal hiyerarşisinin detayları hakkında kaynaklar suskundur.

Büyük ölçekli ticaret yürüten Soğd tüccarının muhtemelen güçlü aile kökenleri de söz konusuydu. Dokümanlarda Soğd ticaretinin yürütülmesinde aile grubunun rolüne ilişkin birkaç kanıt mevcuttur. Eski Mektuplarda tüccarların aile bağları vurgulandığı gibi Yukarı İndus Yazıtları'nda üç kuşağın bir arada olduğu ticaret ailesi; baba ve oğul tüccarlar, iki kardeş; bir baba ile iki oğul ticaret yürüten ailelerden bahsedilmektedir (Fussman, 1997, s.76).

Batı Soğd ticaretinin yaratıcısı Maniakh'ın oğlu babasının yerine geçmişti. Daha sonra, Soğd bir tüccardan bahseden metinlerden biri, küçük bir Soğd-Uygur aile ağının faaliyetine işaret eder. Soğd ticaretinin arkasında yatan temel motivasyonu servet kazanmaya ve üretime yönelik ahlaki prensiple izah eden kaynaklar, Soğd ticaret toplumunun sosyal tabakalarının geçişkenliğine dair ayrıntılar verir. Soğd tüccar toplumunun başarısında aile şirketleri türündeki ticaret evleri, küçük tüccarların yarattığı ticaret örüntüleri ve tarımsal üretimle desteklenen uzun mesafeli kervan ticareti V. yüzyıl itibarıyla İpek Yolu ticaretini deruhte eden Soğdluların ticari başarısının arkasındaki sistematik yapılarıdır.

3.3. Soğdların Hukuki ve İdari Düzeni

Asya'da, Soğd siyasi yapısı oldukça istisnai özelliklere sahipti. Bu özellikle birçok bakımdan, geç Orta Çağ'ların İtalyan ticaret cumhuriyetlerini akla getirmektedir. Soğdya birleşik değildi ve birkaç Soğd şehir devleti Zerefşan ve komşu vadileri paylaşırdı. Semerkand ise başlıca siyasi güçtü: zaman zaman belirli küçük şehirlerin kontrolünü sağlardı ve kralın unvanı diğer şehirlerin yöneticilerinden daha büyük bir anlama sahipti: “*Semerkand'ın Egemeni Soğd Kralı*” Soğdcası “*sgwdy'nk MLK' sm'rkndc MR'Y*”. Her şehrin kendine özgü aristokrasisi vardı ve soyluların

kaleleri Soğd kırsalında yer alıyordu. Böylece, soylular topraktan büyük gelirler elde etmişlerdi ve geniş mülkleri vardı.

Her eyalette kral yalnızca “*eşitler arasında birinci*” statüsüne sahipti. VII. yüzyılın sonunda ve VIII. yüzyılın başında hanedanlık ilkesi Soğdya’da baskın değildi. Nitekim Pencikent’teki bilinen üç hükümdar arasında baba-oğul ardıllığı yoktu. Bununla beraber, Semerkand’ta iki baba-oğul halef-seleflik, bir halk tarafından hâl edilme ve iki seçim kayıtları mevcuttu (Marshak, 1990, s.287). Ayrıca başarısız görülen yöneticilerin de azledildiği örnekler söz konusudur. 709 yılında Buhara hâkimi Verdan Hudah, Kuteybe b. Müslim’in karşısında zaafiyet gösterdiği için azledilmiş yerine Gazelili seçilmiştir (Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, çev. Zâkir Kadirî Ugan, TTK Kütüphanesi basılmamış tercüme, C. VIII, s. 81). Kral unvanına sahip Soğd idarecisinin yetki alanına dair bir örnek olarak 650-655 arasında batıdaki Çin ordularına tahıl tedariki teklifi sayılabilir (Chavannes, 1903, s.145). Bu kayıttan hareketle Soğd kent idaresinde ekonomik saiklerin her zaman ön planda tutulduğu söylenebilir.

Soğd şehir halkı -Soğdca “*n’β-*”, belirli hukuki metinlerle muhafaza edilen ve garanti altına alınan sosyal haklara sahipti. Kent ve kasaba halkı, yıllık 150 gümüş drahmi vergi ödemekle mükellefti, bu vergi Pencikent’teki köprü’nün geçiş ücreti olarak da telakki edilirdi. Ayrıca 2 kişinin ortak olduğu belirli mülkleri topluluk adına kiralama hakları da vardı.

Soğd şehir ahalisinin bu konudaki sorumluluğu şöyle ifade edilmiştir:

“Pencikent vergi dairesinden ve topluluktan Tarkhan ve Vaghifarn’a. Bu bildirimi gördüğünüzde, her yıl Çak köprüsünün [alınmalarını] önceden hesaplayarak 150 drahmi ödemeniz gerekir. Bu bildirimi kanıt olarak

saklayın. Dewaştıç'in 14. Yılı, Panch Khuv'u, Khuryaznîch ayında. Kil mühürle mühürlendi" (Mugh A-13 Belgesi).

Hukuki açıdan bakıldığında, Soğd kralı şehir halkıyla aynı haklara sahipti ve ayrıcalıklı bir statüye sahip değildi. Kral yaptığı sözleşmelerde, toplumdaki diğer kişilerle aynı kurallara tabi, basit bir birey olarak gösterilmiştir (Livishic, 1962, s.53). Hatta bazı bölgelerde sikkelerin toplum adına darp edildiği de görülmektedir (Rtveladze, 1997, s.327).

Mugh Dağı'ndaki Pencikent kralının belgelerinde Soğd toprak hukuku, medeni kanunu ve sosyal düzeni hakkında hükümler yer almaktadır. Bunlar, 25 Mart 710 tarihli evlilik sözleşmesi, diğeri bir mezar arsası satın alma sözleşmesi ve sonuncusu bir değirmen yeri tespitine dair akittir. Dördüncü belge ise Turfan'dan 639 tarihli bir köle satın alma sözleşmesidir. Ayrıca Pencikent'teki köprü kiralınmasına ilişkin belge Soğdya'da gelişkin bir hukuk sistem, ticari işlem kapasitesi ve rasyonel bir bürokratik düzen mevcut olduğuna kuvvetle delildir.

Hukuk sistemi hakkında bilgi veren dokümanlardan Soğd toplumunda "geziciler" ile "yerleşikler" adı altında bir ayrışma olduğunu göstermektedir. Mugh Belgelerinde yer alan evlilik sözleşmesinde bu sosyolojik ayırmadan bahsedilmektedir (Mugh Nov.4, Satır 9-11).

Soğd kanun kodeksi günümüze ulaşmamıştır, ancak hukuki işlemlere dair belgelerden geçerli kanun hükümleri ve hukuki uygulamaların bazılarının detayları tespit edilmektedir. Semerkand'ın büyük tablosundaki yazıtta yer alan bir referanstan detaylı Soğd kanun metninin varlığı anlaşılmaktadır. Fakat bu yasaların tamamına dair spesifik veri az sayıdadır. Daha güneyde ise Süryanice metinler Sâsâni İmparatorluğu'nun ticari düzenlemelerinin kalıntılarını korumuş ve gelişmiş bir ticaret organizasyonuna tanıklık etmiştir. Bu metinler ayrıntılı bir içtihat içermektedir: Uzun

mesafeli ticaretin risklerini (gemi kazası, yangın veya yağma) iflas halinde tazminat kuralları, malın toplu mülkiyetini ve ayrılma durumunda hisselerin dağıtımını düzenlemiştir. Ayrıca ortaklıklara ve satışlardan elde edilen kârlara dayanan tüccarlar için faiz oranlarının sabitlendiğine dair bilgiler de mevcuttur (Albaum, 1975, s.52). Soğdlular arasında bu tür yasaların varlığını varsayabiliriz, ancak bu hipotez için kanıtlar eksiktir. Nihai bir değerlendirme olarak Soğdluların, Ahameniş, Babil ve Çin'e kadar uzanan bölgedeki eski hukuk geleneklerini tevarüs ettiği ve genel hukuk kaidelerini bu gelenekler çerçevesinde oluşturdukları söylenebilir.

3.4. Soğd Ticaret Ekonomisi ve Para Tedavülü

Soğd ticaret ağlarında ve ticarete hâkim oldukları bölgelerde, Greko-Baktriyan döneminden kalma para dizisi V. yüzyıla kadar varlığını korumuştur. Daha sonraki yüzyıllarda Soğdya'da basılan tamamen farklı tipte madeni paralar mübadele aracı olarak bunların yerini almıştır. Buhara vahasında, “*Buhar Hudat*” adlı sikke dizisi, Sâsâni prototipine dayalı olarak basılmıştır. XIII. yüzyıla kadar kullanılan V. Vahram (420-438) madeni paraları mütemadiyen darp edildi. Bölgedeki sikke tedavülü, V. yüzyılın sonu veya VI. yüzyılın sonu olmak üzere iki dönemde önemli değişikliklere uğradı. Semerkand sikkeleri, Akhunlar tarafından bölgenin ele geçirilmesinden sonra Peroz tarafından onlara haraç olarak ödenen sikkelerin yaygınlığı nedeniyle Sâsâni etkisine maruz kaldı. Bununla beraber, VII. yüzyılda Buhar Hudat sikkelerinin yanı sıra merkezi delikli Çin tipi sikkeler de dolaşıma girdi (Zeimal, 1994, s.249).

Sâsâni modellerinin bölgedeki nüfuzu, yalnızca Peroz'un yenilgisinden sonra Sâsâni İmparatorluğu'nun gönderdiği vergi ile bağlantılı olamazdı. Buhar Hudat dizisinin yaratılması ve olası Sâsâni akınlarının ulaşamayacağı alanlara yayılması, askerî nitelikten ziyade ekonomik nüfuzun etkisiyle irtibatlı görülmelidir. Bu dönemde, Sâsâni ve Çin para sistemleri ile uyum için Soğd yerel madeni parasının

özelliklerine geçici olarak son verildi. VII. yüzyılda, birkaç Soğd şehri, Çin sikkelerinin taklitlerini darp etti. Üstelik sikkeler üzerinde yönetici sınıfın tekelleri yoktu. Misal olarak Tanrıça Nana adına sikkeler Pencikent'te basılmıştı.

Soğd ekonomik düzeninde halk adına sikke basımı mevcuttu. Ancak bunların pek çoğu hızla değer kaybettiği için piyasada tutulmadı ve dolaşımları sadece sikkelerin darp edildiği kentlerle sınırlı kaldı (Livshic, 1962, s.21). Soğd tüccarlarının değersiz de olsa kendi para birimlerinde ticareti tercih ettiğine dair Nerşahî'de kesin ifadeler geçmektedir:

“Sikkeleri, bizden ve şehirdeki kimseden (başkası) almasın ki, (bu) parayla kendi aramızda ticarete devam edelim” (Nerşahî, çev. Frye, s.36).

Soğd sikkeleri, zayıf siyasi güce sahip şehir devletleri tarafından verilen basit hesap simgeleri idi. Değeri uzun vadede hanedan prestijinin araçları olan Sâsâni sikkelerinin aksine, yalnızca Soğdya'daki ekonomik mübadele için tasarlanmışlardır. Söz konusu az miktarda basılan Soğd sikkeleri, büyük ticarete oldukça küçük bir rol oynadı ve bu sikkeler Çin topraklarına dahi ulaşmamıştır. Soğdlular VI. ve VII. yüzyıllarda büyük ölçekli ticari faaliyetlerinde Sâsâni drahmisi kullanmıştır. Çin'de ortaya çıkarılan Uluğ Sanatı hazinesindeki 947 Sâsâni, Arap-Sâsâni sikkeleri ve 13 altın külçe bu tarihsel veriyi doğrulamaktadır.

639'da Turfan'da köle satan Soğdlu tüccar, ödemenin *“çok saf [ve] [Sâsâni] İran'da basılmış drahmi [paralar]”* ile yapılmasını talep etmiştir (Thierry, 1993, s.100-102). Sâsâni gümüş sikkeleri, Çin'de sınırlı sayıda bulunmasına rağmen, Soğdluların ticari faaliyetleri sonucunda tartışmasız bir şekilde geniş bir coğrafyaya yayılmıştı. Bu durum mevcut yazılı kaynaklarda da yer almıştı. Dönem kaynaklarında İran asıllı ya da Baktriyalı tüccarlardan neredeyse hiç bahsedilmemektedir. Bölgede

ticaret yürüten ana tüccar grubu Soğdlular, bu sikkeleri kara yoluyla taşıyıp tedavüle sokmuştur.

Sâsâni drahmileri yalnızca gümüş ağırlıkları nedeniyle dolaşıma girmemiştir. Nitekim Çin’de zaman zaman anaparasal araç olarak da kullanılmıştır (Thierry, 1993, s.134). Bu sikkeler, VI. yüzyılın sonunda, Kanton ve Tonkin ile Çin bölgesi Kansu koridorunda tek meşru ve cari mübadele aracı kabul edildi (Thierry, 1993, s.98-99). Esasında Tang döneminde, Çin başkentinde yoğun olarak tedavüldeydiler ve başkent piyasasında önemli mali sorunlara yol açtılar (Twitchett, 1967, s.213). Tang mali tüzüğünün bir parçası tedavüldeki sikkelerin yarattığı ekonomik bunlaım hakkında şu ayrıntıyı verir:

“İmparatorluğa yerleşen batılılar ilk vergilerini gümüş sikke olarak ödemek zorunda kaldılar, ancak 2 yıl sonra aynı ödemeye geçtiler” (Twitchett, 1963, s.142).

Genel olarak, Soğd’un büyük ticareti, kendine ait yaygın kullanılan para birimi olmaksızın son derece başarılı oldu. Asya’nın bir ucundan diğerine işleyen, evrensel talep gören değerli metaller, ipek, baharatlar ve parfümler gibi birkaç lüks üründen oluşan geniş ölçekli bir takas/barter ekonomisi geliştirdiler. Yine de Batılı bir perspektiften takas gibi görünen şeyin aslında Çinlilerin perspektifinden parasal bir değiş tokuş olduğunu belirtmek gerekmektedir. Çünkü Çin’de ipek bir para birimiydi ve Soğd ürünlerine karşılık gelen ödemeler ipek ruloları halinde yapılmaktaydı.

Soğd ticaretine konu olan emtia cinsi hakkında temel kaynak, Çin yolu boyunca Soğdluların ticari faaliyetini kayıt altında tutan Turfan Gümrük Sicilidir. Soğd tüccarının taşıdığı başlıca emtia: altın, gümüş, pirinç, amonyak, safran (veya zerdeçal), ipek iplik, şifalı bitkiler, *“taş balı”* ve parfümlerdi. Bunlarla beraber, Toharistan’dan büyük miktarda safran getirildi (Buryakov, 1974, s.102-107). Nitekim

doğudan sadece ipek gelirdi ve diğer tüm ürünler İran pirinci de dâhil olmak üzere Çinlilere göre batılıydı. Bu ürünlerin tümü ise Çin ve diğer toplumlar için nadir ve değerliydi. Ayrıca, bu listeye Arap fetihleri sonrasında ağırlıklı olarak taşınmaya başlayan ama bundan önce de ticaretinin yapıldığı Eski Mektuplar'dan anlaşılan misk de eklenmelidir (Vaissière, 2005, s.173; İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, 2017, s. 397; el-Ya'kubî, Kitabü'l Bûldan, çev. Elton Daniel, Paul M. Cobb s.209).

Diğer taraftan satılan ürünler sadece bunlarla sınırlı değildi. Köleler de ticaret emtiasına dâhildi. Turfan'da köle satışına dair bir Soğd satış sözleşmesi, Türkistanlı bir genç kızın satışından bahsetmektedir. Ayrıca, Turfan'a ait belgelerde Soğd kölelerden birçok yerde de bahsedilmekteydi. Bu metinlere göre, Çin başkentlerinde Soğdlular, Çangan'ın zengin muhitlerinin talep ettiği genç kadın müzisyenlerin, şarkıcıların ve dansçıların ithâlâtında da uzmanlaşmıştı (Vaissière, 2005, s.175).

Batı ticaretiyle ilgili olarak bir Bizans metni, Soğd tüccarının Bizans topraklarına Çin ipeği taşıdığını belirtmektedir (Vaissière, 2005, s. 237). Arkeolojik kazılar, Soğd ticaretinde Soğd ve Sâsâni gümüş sofrta takımlarının ihracatının oynadığı rolü de ortaya koymaktadır. Yukarı Volga ormanlarının kenarında, bu nesneler Baltık kehribarı, kürkleri ve köleleri ile takas edilirdi (Vaissière, 2005, s.175). Bu listelerden ortaya çıkan husus ise Soğdluların İç Asya'da değeri olabilecek her şeyin ticaretini yaptığıdır. Belli zamanlarda bu çok çeşitli ürünlerin esas olarak ipek ile değiştirildiği de bir gerçektir.

3.4.1. Soğd Ticaretinde Bir Mübadele Aracı Olarak İpek

Soğd ticaretinde ipeğin ayırt edici rolü, Çin'de para işlevi görmesiyle bağlantılıdır. Aslında, Çin'deki para dolaşımı, Batı'da hüküm süren modelden çok farklıydı. Gerçek değeri olmayan, nominal ve ekonomik yaşamın ihtiyaçlarını

karşılama için kronik olarak yetersiz miktardaki metalik bir para birimiyle birlikte, ipek rulosu da bir mübadele aracı olarak hizmet gördü (Thierry, 1993, s.132-134).

Batı'ya Çin ipeği ilk olarak Türklere (Xiougnu) karşı Çin'in ittifak siyasetinin bir parçası olarak gönderildi. İkinci olarak ise, Han döneminden sonra, VII-VIII. yüzyılın büyük ticari kar getirdiğinden dolayı Çin'in mali ve askerî ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla büyük miktarlarda kara yoluyla Batı'ya sevkedildi. Tang Hanedanlığı, devlet bütçesini ipek gelirleri sayesinde büyük oranda genişletmiştir. 750'li yıllarda, ipek ve kenevirden mamul kumaşlar Çin devlet gelirlerinin %55'ini oluştururken, tahıl %35'ini ve madeni paralar %9'unu teşkil ediyordu. VIII. yüzyılın ilk yarısında, kumaş gelirlerinin %20'si devlet tarafından batı bölgelerinin kontrolüne adandı ve bu oran her yıl beş milyon parçadan fazla değerli kumaşa karşılık gelmekteydi (Trombert, 2000, s.108-109).

Askerler ve Çinli idari personelinin maaşları ve harcamaları için Tarım Havzasına (Dunhuang'dan Suyab'a) gönderilen ipek kullanılırdı. Dunhuang'daki yüksek bir Çinli askerî görevliye (Pelliot, El Yazması 3348, V2 B'de) 745 yılının ilk altı ayı için ordunun, 120 pikul⁷⁸ veya sekiz metrik ton⁷⁹dan fazla tahıl borcu vardı. Bu ödeme önce sikkeye çevrildi ve daha sonra ipek olarak karşılandı⁸⁰ (Trombert, 2000, s.109).

İpeğin mübadele aracı olarak kullanılmasının ve yükselen ticari değerinin Soğd tüccarlar için iki sonucu oldu. Bunlardan ilki, Soğdlular Tarım Havzası'ndan Soğdy ve ötesine olan yolculuğun ikinci yarısının finansmanından sorumluydu, ticari yolculuğun ilk kısmının masrafları Çin devleti tarafından finanse edilmeye başlandı, bu sayede ipeğin maliyeti yarı yarıya indi. Bahsedilen gelişmelerin olumsuz neticesi

⁷⁸ Asya kültürüne ait bir ağırlık birimi. Yaklaşık bir insanın taşıyabileceği yük anlamına gelmektedir.

⁷⁹ Metrik ton, 1000 ton anlamına gelmektedir.

⁸⁰ Sikke cinsinden ödenmiş olsaydı, ordu tarafından Dunhuang'a 160kg bronz gönderilmesi gerekiyordu.

ise, Tang yönetimi başkentlerden Tarım Havzası'na ipek nakliyesini üstlenmiştir. Bölgedeki en eski yerleşim birimlerinden olan Kansu kasabalarındaki Soğd kervancılar bu ticaretin dışında tutulmaya çalışılmıştır. Ancak Soğd tüccar ailelerinin bir kısmı Çin yönetimine dâhil olarak ipek ticaretindeki konumlarını sürdürmüştür ve bunların çoğunluğu, *sartapao* (kervan reisi) çevrelerine mensuptu.

Doğu Türkistan'da bol ve ucuz ipeğin miktarı Soğd ticaretinin başarısını ve getirisini tayin eden başlıca faktördü. Han İmparatorluğunun yüzyıllar boyunca sürdürdüğü güven ve istikrar, Soğdlu tüccarların Çin topraklarına gelip yerleşmelerini, orada ticaret ağları kurmalarını mümkün kıldı. Bu sayede ipek, III. yüzyıldan V. yüzyıla kadar kesintisiz olarak ticari dolaşımda kaldı. Cosmas Indicopleustes'in metnine göre, VI. yüzyılın başlarında da kara yoluyla büyük miktarda ipek taşınıyordu. Bu ticaretin yürütülmesinde Çin çıkış noktası olmasına karşın Asyalı tüccarlar Soğdlular başlıca aracıdır.

Türk Kağanlığının doğuşu ile 550'li yıllardan itibaren Kuzey Çin devletleri tarafından yeni siyasi güce gönderilen diplomatik menşeli ipek böylece pazarda kalmaya devam etti (Burrow, 1940, s.9). Tarım Havzası'nın 640 yılından itibaren Tang tarafından fethi sonrasında ipek ticaretine yeni düzenlemeler getirildi. Buna göre ipek satışı Tang hanedanlığının tekeli altına alındı. Daha sonra Soğdlular, 760'lı yıllara kadar Çin ordularına maaş olarak verilen ipek karşılığında yukarıda bahsedilen egzotik ve pahalı ürünleri sattılar ve bu sırada Çin'in bölge üzerindeki kontrolü tamamen çöktü. Çin Hanedanlığının Orta Asya toprakları üzerindeki hâkimiyetini sürdürmek için Soğdlulara ihtiyacı vardı ve bu dönemde ticaret Çin ekonomisi için hayati önemdeydi. Böylece VIII. yüzyılda ipek fiyatı Dunhuang ve Semerkand arasında tam olarak 2 katına çıkarıldı (Burrow, 1940, s.11-15).

Çin ve Soğd tüccarlarının münasebeti karşılıklı çıkarlar üzerine bina edilmiştir. Çin Hanedanlığının ihtiyaçları ile Soğd tüccarların ihtiyaçları arasındaki denge bu münasebetinin temelinde yer alıyordu. Tang Hanedanlığı döneminde ipek bir yandan yerel ihtiyaçlar için üretildi öte yandan 840 yılına kadar Moğolistan'daki Uygurlara gönderildi. IX. yüzyılda ipek ticaretinde bir başka büyük dönüşüm yaşanmıştır. Cosmas Indicopleustes'te ifade edildiği üzere deniz yolu kervan ticaretinin yerini alarak, kara yoluyla gönderilenin çok üzerinde hacimde ve değerde ipek gönderilmeye başlanmıştır. Karaya göre daha güvenli olan deniz yolu kara güzergâhına tercih edilmeye başlanmıştır. Mesudî'nin 10. yüzyılda kaleme aldığı *Murûc-uz-Zeheb* (Altın Bozkırlar) kitabında hükümdarların adaletli yönetimine misal olarak naklettiği bir hikâye aslında bahsedilen dönemde Soğd ve Çin ticaretinin uzak bağlantıları ve değişen yapısı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Buna göre, Maveraünnehir'den yola çıkan Semerkandlı kuvvetle muhtemel Soğdlu tacir, Irak üzerinden de mal topladıktan sonra Basra'ya geçmiş oradan deniz yoluyla Umman'a oradan ise Çin-Umman arasında orta mesafede olan Keleh Limanı'na varmıştır. Çin'e ticaret yürüten Maveraünnehir, Horasan ve diğer müslüman tacirler söz konusu dönemde bu güzergâhı aktif olarak kullanmaya başlamıştır. Bu limana yanaşan Çin gemileriyle tacirler ve emtiaları Çin'e taşınırdı. Gemiler tüccarı Çin'in Hanfu limanına getirdikten sonra imparatorluk hizmetkârları, Semerkandlı Soğd tacirin mallarını inceleyerek düşük fiyatla el koymuşlardır. Bu muamele üzerine Çangan'a geçen tacir şikâyetlerini imparatora kadar taşımıştır. Hanfu'daki iş ortaklarının da şahitliği üzerine tacire malları iade edilmiş ve ticarete sekte vurduğu için imparatorluk görevlisi cezalandırılmıştır (Mesudî, *Murûc-uz-Zeheb*, çev. Ahsen Batur, s. 108-109). İmpratorun Çin'deki güvenli ticarete zarar verecek bütün uygulamalara karşı sert tedbirler alınacağı yolundaki ifadeleri dönem itibarıyla Çin'in ticaret politikalarıyla

uyumlu görülmektedir. Soğdlu tacir hikâyesinin arka planı onların Çin'in liman kentlerindeki bağlantılarını, Çangan'ın Soğd ticaret üssü olarak işlevini sürdürdüğünün ve bunların ötesinde Çin ticaretinde deniz yolunun aktif kullanılmaya başlandığının ipuçlarını sunmaktadır.

Soğdluların ticari başarısında ve ticaret düzenindeki mevkilerini korumalarında, Çin yönetiminin 550'den 760'a kadar çok miktarda ipeği batıya sürekli sevk etmesine borçluydu. 755 yılında Kuzey Çin'i ateşe veren Türk-Soğd kökenli General An Luşan'ın isyanından sonra ise Çin ipeği yerini Batı pazarında İran menşeli ipek aldı.

3.5. Soğd Karavan/Kervan Ticareti

Soğdlular ticaretin hem yürütülmesinden hem de nakliyatından sorumluydu. Ticari işlemin her safhasını kontrolle mükelleftiler ve kara ticaretinin temeli kervan taşımacılığına dayanıyordu. Soğd tüccarları içinde *Sartapao/Sabao* denilen kervan reisleri ticaretin esas sorumlularıydı. Çinliler tarafından *mandarin* rütbesi verilen kervan reislerinin ticari önemine ve sorumluluklarına dair Eski Mektuplar ve Turfan'dan gelen Çin belgelerinde sürekli vurgular söz konusudur. Sabaolar, Çin ticaretinin ve nüfuzunun kuzeybatıya olduğu kadar kuzeydoğuya da yayılmasında, Çin ordusunun yardımcıları olarak oldukça önemli bir rol oynadılar (Arakawa, 1992, s.143). Orta Asya'daki ticaretin klasik imajı, büyük deve sürüleri etrafında örgütlenmiş bir kervan ticareti modelidir. Belgelerin ana hatlarını çizmemize izin verdiği gerçeklik ise biraz daha teferruatlıdır. Ticaret belgelerinde, en fazla kırk, genellikle çok daha az kişiden oluşan küçük kervanların yanı sıra eşekler, katırlar, atlardan mürekkep ticaret kervanlarından bahsedilmektedir. Ticaret kervanlarını tasvir eden edebî metinlerde ise (Çin ve Arap), birkaç yüz kervancıdan oluşan büyük deve

kervanlarını anlatır. Bu açıdan ticaret belgeleri ve edebî metinler arasında bazı tezatlar söz konusudur.

Soğd toplumunun daha genel bir ifade ile Doğu dünyasının zenginliğinin, refahının kaynağı Orta Çağ'da, Kuzey'den Güney'e, Kuzeybatı'dan Güneybatı'ya develer ve atlarla yürütülen kervan ticaretiydi. Dağlar ve deniz arasındaki dar geçitlerden Çin Seddi civarındaki P'o-hai Körfezi'ne, Türk ve Moğol kabilelerinin yaşadığı ovalara ulaşan develer ve atlar, Mançurya'dan Kore'ye Asya'da üretilen mamul, yarı mamul, ziraî emtiayı ve insanları taşıyordu. İpek yolu Gobi Çölü boyunca uzanarak Çin'in kuzeybatı sınırlarından, Semerkand, İran toprakları ve Suriye'ye ulaşıyordu. İpek yolu hattında ayrıca birtakım alternatif güzergâhlar söz konusuydu ancak bu sapa yollarda insan ve hayvan iskeletlerine rastlamak oldukça sıradan olduğu için bu yolları genelde tercih etmezdi. Ancak bu türden sapa yollar kestirme olduğu için bazen kullanılırdı. Antik Lop-nor gölünün tuz katmanlarından geçen yol Tun-huang'dan Turfan'a ulaşırdı ancak yollarda kervanların güvenliği garanti altında değildi. Turfan'dan Batı istikametine giden yol Batı Türklerinin topraklarına ulaşır oradan Kuça'ya ve diğer vaha şehirlerine varılırdı. Pamir'den Hotan'a ulaşan K'un-lun Dağlarından geçen güney yolu Turfan yoluna paralel uzanırdı. Bu yollar, özel yetenekleri nedeniyle ancak Baktria develeriyle geçilebilirdi. Bunlar kurak sahalarda su kaynaklarını bulabilir ayrıca ölümcül kum fırtınalarını öngörebilirdi (Schafer, 1963, s.13-14).

Kuçan kervanlarının seyahat izinleri, VII. yüzyılın ortalarında Kuça'nın kuzeyindeki günlük ticari trafiğe dair kıymetli bilgiler ihtiva eder. Kuça'nın kuzeybatısında, Aksu'ya giden dağ yolunda Pelliot, altı kilometrelik bir geçidin ağzında bulunan eski bir koruma kulesinin dibinde bir grup ahşap tablet buldu. Bu kule, kervan trafiğini izlemek için düzenli aralıklarla inşa edilen bir grup muhafız

kulesinin parçasıydı. Kervanlar, konşimento hükmünde seyahat izinleri ile bir gümrükten diğerine seyahat ederlerdi. Geçiş izinlerinde, kervan liderinin adı, kişi ve yük hayvanlarının sayısı, yola çıktıkları yer, gidecekleri yer ve tarih yer alırdı (Pinault, 1987, s. 67-68). Bir yol emri, geçiş izni örneğinde kervan 20 adam, üç eşek ve bir attan oluşuyordu; bir diğer kervanda ise altı erkek, 10 kadın ve dört eşek vardı; üçüncüsünde 32 adam ve dört at vardı. Kısa mesafeli yerel Kuçan ticaretini tanımlayan bu veriler, nadir Soğd dokümanlarında da doğrulanmaktadır. Bundan başka, 732-733 yılında Shi Randian'ın kervanı, bir işçi, iki köle ve Randian'ın kendisi ve 733'te bir at eklediği 10 katır da dâhil olmak üzere dört Soğdludan oluşuyordu (Ikeda, 1981, s.78).

Eski Mektuplarda, muhtemelen büyük bir tüccar grubundan şu şekilde bahsediliyordu: *“Birçok Soğdlu ayrılmaya hazırды, (ama) gidemediler (...) Dunhuang'tan gelen kervanı beklediler”* (Eski Mektuplar No:5, Satır 13-14).

Eski Mektuplar No:1 ve No:3'teki *“kendi başına seyahat eden bir kadının korunmasını sağlamak için bu kervan yeterince büyük görünüyor”* ifadeleri ticaret kervanlarının ayrıca seyahat amaçlı kullanıldığını da göstermektedir. Aynı dönemde Hotan'dan gelen bir belgede, 4.326 rulo ipek taşıyan 319 hayvandan oluşan bir kervan anlatılmaktadır (Lubo-Lesniçenko, 1994, s.237).

“*Karavan*” kelimesi, Hindistan kökenli, güvenlik nedeniyle grup olarak seyahat eden askerî konvoyları ifade etmek için kullanılan bir tabirdi. Ancak Soğd ticaret sisteminde kervan/karavan tabirinin anlamı dönüşmüştür. Coğrafi faktörler (Dunhuang ile güney rotası arasındaki çöl veya Kaydam) ve siyasi koşullar (Arap ordularının bulunduğu Soğdya, Oğuz toprakları) dolayısıyla Soğd tüccarları büyük kervan grupları yerine daha seri hareket eden küçük çaplı kervanları yahut bireysel ticaret girişimlerini tercih etmiştir. Kervanda kullanılan başlıca taşıma unsuru ise aynı

sebepler dolayısıyla ve pratik faydaları nedeniyle devedir. Devenin kervanda sıklıkla kullanıldığına dair Soğd belgelerinde de atıflara rastlanır. Buna göre, Eski Mektuplar No:1 ve No:3'ü yazan bir rahip Dunhuang'dan Soğd kadına kervana katılıp Loulan'a yolculuk yapabilmesi için bir deve sağlama sözü verildiğini söyler (Eski Mektuplar No:1, Satır 11). Ayrıca birkaç Çin metni, bu çöl bölgesinde devenin üstünlüğü konusunda ifadelere yer vermektedir:

“Chü-mo (Qiemö)'nun kuzeybatısında birkaç yüz li değişen kum vardır. Yaz günlerinde, gezginler için felaket olan sıcak rüzgârlar vardır. Böyle bir rüzgâr esmek üzereyken, sadece yaşlı develer bunu önceden bilirler, hemen hırırlar ve bir arada durup ağızlarını kuma gömerler. Erkekler bunu her zaman bir ön uyarı olarak alırlar ve hemen burunlarını, ağızlarını battaniyelere sararlar. Rüzgâr hızlıdır, bir anda geçer, ama kendilerini korumazlarsa ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kalırlar” (Bei shi, Bölüm 97, s.3209 çev. Schafer, 1950, s.181).

Tang ikonografisi, Çin şehirlerine deve sırtında gelen batılıları bolca temsil etmektedir. Bu nedenle Çin'de bulunan pişmiş toprak heykelciklerin bir kısmı tüccarları değil, müzisyenleri ve özellikle Çin'e deve veya at getiren seyisleri temsil ederdi. Ayrıca bu heykelciklerin büyük bir kısmını karakteristik kostümler giymiş, deve sırtında oturan Soğd tüccarları oluştururdu. Kuzey Soğdya deve yetiştirdi ve Çinliler 751 yılında Çaç'a yaptıkları baskın sırasında çok sayıda deve ele geçirdi (Schafer, 1963, s.71). Dahası, Özbek bozkırlarında yarı vahşi Baktriya develeri oldukça yaygındı. Tonyukuk, Soğdya baskınından geri getirilen develerden bahsetmektedir (Tonyukuk 2. Yazıtı, Güney Cephesi Satır 4, çev. Aydın, 2019, s.187). Ayrıca, bir Soğdlu, 673 yılında Turfan'da bir Çinliye on yaşında bir sarı deve sattı şeklinde bir ifade de kaynaklarda yer almaktadır (Yamamoto ve Ikeda, 1987, s.13).

Ancak develer kervanda kullanılan tek ulaşım aracı değildi. Kuça belgelerindeki kervanlar ve Turfan'a ait yukarıda değinilen metinler, at, eşek ve katırların varlığına işaret etmektedir. Yukarı İndus'un geçitleri gibi bazı bölgelerde, deve sırtında ulaşım mümkün değildi, sadece yaklar oraya seyahat edebilirdi. Her halükârda, bu ıssız bölgelerde büyük deve kervanlarının yeterli otlak bulması mümkün değildi. Bu nedenle, Soğd metinlerinde belirtildiği gibi kervanlar daha küçük ölçekliydi. Nitekim diğer devletlere ait çağdaş kaynakların verdiği teorik bilgilerin dışında, söz konusu husus pratik yaklaşımlarla cevap bulabilirdi. Bununla beraber, Hindistan'a seyahat eden Çinli din adamlarının da ifade ettiği gibi uçurumların kenarlarındaki direklerle asılan kalaslardan yapılmış “*asma yollar*” mevcuttu. Bu yollardan geçebilmek için insanların mallarını sırtlarında taşıması bile gerekiyordu.

Birkaç yüzyıl boyunca büyük kervan ticaretinin ustaları olan Soğdlular, bu tür ticaretin karşılaştığı en büyük sorunlardan birini, yani şehirde veya şehirlerarasında günlük duraklamalar ve menzil teşkili sorununu çözmek zorundaydılar. Müslüman dünyasının zaman içinde geliştirdiği çözüm han ve kervansaray sistemi idi. İran, Türk ve Arap dünyasının ana ticari karayolları kervansaray ağları kaplanmıştı. İslam kervansaraylarının kökeni, doğu tarihî mimarisinin en çok tartışılan sorunlarından biridir ve bugüne kadar henüz temellendirilememiştir. Sayısız hipotez formüle edilmiş olsa da Sâsânî İmparatorluğu'ndaki kara ticaretinin maddi organizasyonuna ilişkin verilerin neredeyse tamamen yokluğu, bu kökenin yeniden inşasını zorlaştırmaktadır. Soğd ticaretiyle ilgili bir çalışma bağlamında, olası bir Soğd kökeni veya etkisi sorusunu da ortaya koymak doğaldır.

Soğdya'da bilinen ve aynı plan üzerinde inşa edilen kervansarayların ve yapıların İslam öncesi döneme ait olduğu kesinlikle ifade edilemez. Nitekim ticaret kenti Beykend'in kapılarına inşa edilen *ribatlar*, kervansaray olarak işlevlerini

kanıtladığı varsayılacak olursa dahi, ancak VIII. yüzyılın sonlarına tarihlenmektedir. Ayrıca Semerkand ile Seyhun deltası arasındaki kervanların uğrak yeri olan Kızılıkum çölünde yapılan kazılar, VIII.-IX. yüzyılların başında basit bir kampın kalıcı bir tesise dönüştüğünü göstermektedir (Manylov, 1996, s. 122-123). Bununla beraber, Çaç'ın güneyinde bulunan Kanka'daki kazılarda ise, bir Karahanlı kervansarayının altında, Soğd dönemine ait aynı plandaki yapının kalıntıları bulundu ve bunun da kervansaray olduğu varsayımı ortaya atıldı (Buryakov, 1989, s.27-31). Fakat bu bilginin kabul edilmesi için kazı verileri henüz yeterince ilerlemiş durumda değildir. Böylece arkeolojik veriler bize Soğdya'daki İslam öncesi kervansaraylarla ilgili herhangi bir bilgi sağlamamaktadır (Filanoviç, 1989, s.47).

Dilbilimsel açıdan incelenecek olursa Soğdca'da “*han*” ya da “*otel*” anlamına gelen -kervansaray kavramıyla karşılaştırılabilecek- tek kelime Çince'deki *dian* kelimesinden ödünç alınmıştı ve Soğdca'daki karşılığı *tym*'di (Benveniste, 1946, s.4). Bu nedenle kelime yerel değildi ve hiçbir veri Çin hanları ile kervansaraylar arasında bir bağlantı kurmamıza dayanak sağlamamaktadır. Bu nedenle Soğd kervansarayları ait bir iz mevcut değildir. Paradoksal olarak, Müslüman kervansaray kurumunun Doğu İran'dan ve daha spesifik olarak Soğd kökenli olabileceği öne sürülmüştür. İbn Havkal, gezginlerin bölgede nasıl konakladıklarına uzun bir bölüm ayırmıştır:

“Maveraünnehir'in her yerinde, gece gündüz bu âdeti tatbik etmeye tâbi olmayan, emrinde bir mülkü veya çiftliği olmayan kimse yoktur. Bu gerçekten aralarında bir rekabet nesnesidir, bu durum servetlerin yok olmasına ve mülklerin yıkılmasına yol açarken, insanlar diğerlerinden daha fazla biriktirmeye, mülklerini sergilemeye ve servetlerine yeni mal eklemek için bir sürü zahmete girmeye çalışırlar. Ben de Sughd'da (Soğdya), girişin kirislerle kapatıldığı bir meskenin kalıntılarını fark ettim ve bu kapının yüz yıldan daha

uzun bir süredir kapatılmadığı ve yoldan geçenlerin engellenmediği gördüm. Bazen konaklama beklenmedik bir şekilde ve hiçbir şey hazırlanmadan, yüz, iki yüz veya daha fazla kişi tarafından hayvanlar ve hizmetçilerle işgal edildi; hayvanları için yem, kendileri için yiyecek ve kendi battaniyelerini kullanmaktan kaçınmaları için yeterli miktarda yatak buldular (...) Şunu da ekleyelim ki, İslam topraklarındaki zenginlerin büyük bir kısmı sadece kişisel eğlenceleri için harcama yapmaktadır (...) Tersine, Maveraiünnehir sakinleri servetlerini darülaceze, yolların onarımına, kutsal savaşın takibi için vakıflar (dinî vakıflar) kurmaya ya da hayır işlerinden, taş köprülerin yapımına kadar harcarlar. Bu tür faaliyetlerden kaçınan insanlar gerçekten burada nadirdir” (İbn Havkal, 10. Asırda İslam Coğrafyası, çev. Ramazan Şeşen, 2017, s. 398).

Bu ifadelerde verilen bilgiler kervansaray kavramının bir tarifidir. Maveraiünnehir’e özgü bir anlayışta ve dolayısıyla muhtemelen İslam öncesi Soğd kültüründe kök salmış bir kavramdır. Ancak bütün bunlara rağmen İbn Havkal, bu ribatların nasıl bir mimarî yapıya sahip olduğunu belirtmez. Böylece arkeolojik verilerden çıkarılan sonuç tamamen geçerliliğini korur. Müslüman kervansarayları muhtemelen IX. ya da X. yüzyılda bu İslam öncesi anlayışın yeni bir mimari forma uyarlanmasından ortaya çıktı.

3.6. Soğdlu Ticaretinde Türk Atı

VII. yüzyılda Türk Kağanlığı’nın esas ticaret ortağı Çin Hanedanlığı, bir başka ifadeyle Tang Hanedanlığı idi. 642 yılında Batılı Türklerin liderlerinden biri Çin sarayına 38.000 sansar postu göndermiştir. Bahsedilen bu rakamlar Türklerin askerî gücünü kürk ticareti yoluyla desteklediğine dair kuvvetli delil teşkil etmektedir. Kürkün yansıra Türklerin bir diğer değerli ticaret emtiası ise at idi. İmparatorluğun başlangıcından itibaren Türkler (553) yaklaşık 50.000 ata sahiplerdi (Liu Mau-tsai,

1958, s.395). Türklerin at ticareti 553 yılından beri söz konusuydu, nitekim 553'te Batı Wei'ye büyük miktarda at gönderilmişti (Liu Mau-tsai, 1958, s.7-8). Çinliler, VI. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar ordularının ihtiyaç duyduğu atları Türklerden temin etmiştir. VI. yüzyılda Türklerin Çin'in zayıflığına bağlı olarak olağanüstü zenginleşmesinden sonra, at ticareti VII. ve VIII. yüzyıllarda Çinliler ve Türkler arasındaki ticaretin esas konusuydu. Tang ve Sui Hanedanlığı selefleri böylece büyük bir süvari birliği yarattı ve bu askerî birliğin teşkilini Türkler mümkün kıldı (Schafer, 1963, s.63). 618 yılında hanedanın tahta çıkışında 5.000 olan atların sayısı VII. yüzyılın ortalarında 700.000'den fazlaydı. Ayrıca 643 yılında Tarduş, diğer hayvanlarla birlikte 50.000 atı da Tang Hanedanlığına göndermiştir (Schafer, 1963, s.58-59).

Hanedan yıllıklarında kaydedilen resmî ticaret biçimlerinin ötesinde, at ticareti sürekli olarak küçük veya orta ölçekte yürütülüyordu. Sarı Nehir'in büyük kıvrımındaki Ordos bölgesi bu ticaretle ünlenmiştir. Ordos, Çin Seddi'nin güneyindeki çimenli bozkırların tek bölgesi olarak ifade edilmekteydi ve Tang Hanedanlığının otlaklarının ve askerî harekât alanlarının büyük bir kısmı, bu bölgede yoğunlaşmıştı.

3.7. Çin Siyasi ve Ticarî Hayatında Soğd-Türk Aileleri

1982 ve 1987 yılları arasında Çinli arkeologlar tarafından keşfedilen iki Soğd aileye ait yedi mezardan elden edilen verilerden Çin'deki Soğd koloni ailelerinin tarihinin yeniden inşasını mümkün kılındı. Mezarı bulunan insanlardan biri olan Shi Shewu'nun atalarının isimleri ve meslekleri bir yazıtta verilmişti. Aile aslen Batı topraklarındandı. Büyük büyükbabası Miaoni ve büyükbabası Boboni için *“ikimiz de topraklarımızda memurduk ve ikimiz de sabao'yduk”* tabiri kullanılmıştır. Babası Renchou'nun, mesleği belirtilmemişti. Shi Shewu'nun kendisi ise Sui Hanedanlığının

hizmetinde askerî bir kariyere sahipti ve 610 yılında ölmüştü. Oğlu Shi Hedan, Tang sarayında resmî bir tercümandı. Yuanzhou'da emekli olduktan sonra 669 yılında 86 yaşında öldü. Son olarak, yeğeni Shi Tiebang, Yuanzhou yakınlarındaki büyük bir imparatorluk damızlık çiftliğinden sorumluydu ve o da 666 yılında öldü. Karısı An'ın adının yanı sıra Shi Hedan'ın karısı Kang'ın adı da geçmektedir. Aynı şekilde, mezarlar henüz keşfedilmemiş çok sayıda aile üyesinin isimlerini barındırmaktadır. Birçoğu tamamen soyulmuş olmasına rağmen, mezarlarda bazı arkeolojik materyaller ve özellikle merhumların ağızlarına yerleştirilmiş, Sâsâni gümüş sikkeleri ve Bizans altın sikkelerinin taklitleri bulunmuştur. Ayrıca Shi Hedan'ın mezarında bir Pehlevî mührü de vardı. Shi, Semerkand'ın güneyindeki günümüz Şehr-i Sebz olan Keş kasabasının Çince adıdır. Ayrıca, Shi Shewu yazıtında ailenin batı kökeninden söz edilmektedir. İsimler ise Çince olmayan isimlerin transkripsiyonlarıdır ve verilen isimler sonraki nesillerde genellikle Çince olurken, Shi Hedan ve oğlu Shi Huluo, beşinci ve altıncı nesilde hâlâ Çince olmayan isimleri taşıyordu. Çin'de beş kuşaktan sonra, evlilikler devamlı Soğd bir çevrede gerçekleşmiştir. Shi Miaoni'nin bir Kang ile evlenen büyük-büyük torunu Shi Hedan da Soğd çevresinden evlendi. Mezarlarda bulunan sikkeler, mühür, Batı bölgesinin dini ve ticareti ile temasların istikrarlı sürdürüldüğünü doğrulamaktadır (Grenet, 1984, s.219).

Kervanların reisi olan ataları ve onların soyundan gelenlerin saraydaki resmî tercüman olarak görev alması Soğd çevresinin yükselişine işaret eder. Soğd ailelerin Çin toplumuyla bütünleştiği bu süreçte, bahsi geçen bu aile ticaretle zenginleşen soylu Soğdların tipik bir örneğidir. Nitekim onlar tüccar kökenleri üzerindeki tüm resmî tabulara rağmen kendilerini saray görevlileri ortamına dâhil ettirmeyi başarmış ve uzun yıllar kendi orijinal kimliklerini muhafaza etmişlerdir.

Orta Asya'daki Sabao'lar, Tang yönetiminin ve özellikle ordu ileri gelenlerinin toplandığı çevrelerden biriydi. Bu ailelerin birkaç üyesinin askerî çiftliklerde yerleşimleri bulunuyordu, bu çiftlikler Ordos'un güneyinde konumlanmıştı, bu bakımdan önemli bir kavşak noktasında bulunuyorlardı. Bu veriler ışığında Soğd ailelerinin⁸¹ Çinlilerin hizmetinde üst düzeyde hizmette bulundukları aynı zamanda Türk Kağanlığı-Çin ticaretinde söz sahibi oldukları söylenebilir.

Ticari ve askerî çevre arasında, Türkleşmiş Soğdlular ile Çinlileşmiş Soğdlular arasında kesin bir karşıtlık inşa etmek mümkün değildir. Shi aileleri, durumun en azından VII. yüzyılda çok değişken olduğunu ve Çin'deki Çin-Türk ilişkilerinin coğrafi ve sosyal kesişim noktasında genel olarak tüm Soğdluların aynı çevreye ait olduğunu göstermektedir.

Güneyde Shi ailelerin yerleştiği Guyuan ile kuzeyde Hengshan ve Lingwu arasındaki, üç tarafı Sarı Nehir'in büyük kıvrımı ile çevrili olan bölgeye VII. ve VIII. yüzyılda Çinliler tarafından “*hu alanı*” adı verildi. Çok sayıda Soğd-Türk ailesi burada, Çin yönetimi tarafından 679 yılında “*Altı Hu İlçesi*” olarak düzenlenen bir yerleşim bölgesi kurdu. Bu yerleşim bölgesinde büyük oranda, 630 yılından sonra Türk Kağanlığında yüksek statüye sahip çok sayıda Soğdlu mukimdi. Ayrıca bu dönemde Tang Hanedanlığından da birçok saray erkânının bu şehirlere sığındığı bilinmektedir. Nitekim bölgenin siyasi ve idarî tarih, Çinlilerin ve Türklerin geliş gidişleriyle karmaşık bir hal almaktadır. 721 yılında kaynaklarda bahsi geçen altı ilçe isyan ettiğinde, tüm liderler “*Soğd*” isimleri taşıyordu. Bu isimler ise şunlardı: Kang Daibin, He Heinu, Kang Tietou, An Murong, Shi Shennu vb. Bu Soğdlular Türkleştirilmişti ancak orijinal kimliklerini dair bazı unsurları da korumuşlardı. Çin ordusunda yer alan diğer Soğdlular ise isyanı bastırmak ve isyancıları itaate

⁸¹ Çin'deki Soğd aileleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Taşağıl, 2018, s. 234-236, 353.

döndürmekle görevlendirilmek üzere bu şehirlere gönderildi. Ayrıca Çin metinleri, hu'yu bölgenin diğer sakinleriyle dönemsel olarak karşılaştırır (Pulleyblank, 1955, s.336-337). Türk metinleri ise aynı bölgeyi “*altı mahallenin Soğdluları*” (*Alty çup Sogdak*) adıyla belirtir (Klyastorniy, 1964, s.78-101).

Atların yetiştirilmesi ve ticareti, bu Soğdluların Ordos’a yerleşmesinin esas nedeniydi. Altı ilçe bölgesinin tek doğal kaynağı olan uçsuz bucaksız otlaklar, Tang Hanedanlığının ordusuna binekler sağlıyordu. Örneğin, 714 yılında mahkeme, altı hu ilçesinde büyük çaplı bir at satın alımı düzenlemeye çalıştı (Pulleyblank, 1952, s.331). Yine 727 yılında Ordos’ta at tedariki için büyük bir pazar sistemi kuruldu (Schafer, 1963, s.65). Bu devasa yıllık at ticaretinde ödeme aracı olarak yüz binlerce ipek parçası kullanılmıştı (Twitchett, 1967, s.223).

Bu Türk-Soğdluların at ticareti üzerinde kontrolü ele geçirmeleri, ikonografide ifadesini buldu. Örneğin, çok sayıda Tang heykelciği, başkente deve veya atlarla gelen Soğd tarzında giyinmiş kişileri temsil eder. Bunlar genellikle tüccarların temsilleri olarak yorumlandığı gibi Ordos’tan gelen Soğdlu seyisleri tasviri olarak da düşünülmüştür.

Göçebe kökenli bu Türk-Soğd yerleşimleri, Guyuan’daki Soğd Shi yerleşiminden temelde farklı değildi. Her iki bölgede de onlar kendilerini Çinliler ve Türkler arasındaki en kârlı trafiğin merkezine yerleştirmiştir. Ancak Soğdluların at ticaretine katılımının başka örnekleri de mevcuttu. Turfan’dan 728 tarihli bir belgede, *Hexi* pazarlarında orduya at satın almakla suçlanan Mi Zhentuo isimli bir Soğdlu kayıtlara düşülmüştü (Ikeda, 1981, s.79).

Turfan’da yukarıda daha önce bahsedilen birkaç satış sözleşmesi, bir veya daha fazla yük hayvanının küçük ölçekli satın alınmasıyla ilgilidir. Toplumun diğer ucunda, imparator Taizong (626-649), savaş alanında Tang hanedanının kurulmasında

kendisine çok iyi hizmet etmiş olan altı olağanüstü atın heykelinin yapılmasını ve onların hatırasının şarkıyla kutlanmasını emretti. Bahsi geçen bu atlar Soğdca (*Çerpadh* (dört ayaklılar)) adlar taşıyordu (Schafer, 1963, s.69).

3.8. Ticaret Merkezi Olarak Soğd Kentleri

658 yılından sonra Soğd şehirleri tarafından Çin'e daimî vergi olarak sunulan hediyeler mevcuttu. Çinli tarihçiler yıllıklarında Soğd şehirlerinden Tang sarayına gelen elçiliklerden ve yanlarında getirdikleri ilginç ürünlerden bahsederler. Soğd şehirleri tarafından Tang Hanedanlığına sunulan diplomatik hediyeler ise şunlardır: Cüceler, müzisyenler, dansçılar, atlar, köpekler, aslanlar, leoparlar, safran, taş balı, Semerkand'ın altın şeftalileri, çeşitli şifalı otlar, halılar, ipek kumaşlar, çivit, kara tuz, mücevherler, kuvars, akik, altın, pirinç, devekuşu yumurtası kapları, mücevherlerle süslü nesneler ve zırhlardır. (Schafer, 1963, s.48-261)

Soğdluların Çin sarayına taşıdığı egzotik hediyeler ikonografiye dahi konu olmuştur. Şiirler ve resimlerle tasvir edilmiştir ve bu resimlerin bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Esasen bu tür diplomatik hediyeler genellikle ticaretin önemli bir biçimi olarak tanımlanmaktadır. Bu türden diplomatik hediyeleşmenin bir diğer pratik faydası, ilgili halklar arasındaki teması sürdürerek ticareti kolaylaştırmasıdır. Yine de bu sıra dışı hediyelerin Çin kaynaklarında vurgulanması, egzotik hediyelerin daha geniş bir surette yansımasıdır.

Çin aristokrasisinin üst seviyeleri için ve Orta Asya'nın değerli ürünleri önemli bir pazar yaratmıştır. VII. ve VIII. yüzyıllarda daha zengin kadınlar batı kıyafetleri giyerken, erkekler av için Türk kostümü giyerlerdi. Aynı zamanda Orta Asya'dan gelen bir spor olan poloya benzer bir oyun oynarlardı (Schafer, 1963, s.28-29).

Bahsedilen dönemde hâkim olan moda, kloş kollu, beli sıkılmış geyik derisi çizimler ve kaftanlardı. Batı ülkelerinden, Kuça, Semerkand veya Çaç'tan dansçıları, şarkıcıları veya müzisyenlerini Çin'e Soğd tüccarı getirirdi. Çin kaynaklarına göre, İmparator Xuanzong ve cariyesi Yang Guifei, en sevdikleri general olan An Luşan'ı dönen bir Soğd dansı yapmaya ikna etti (Schafer, 1963, s.50-57). Ayrıca Semerkand ve Kuça müziği, resmî törenlerde Çin müziği ile çalınırdı ve bu tür her durum için, egzotik ürünlerde uzmanlaşmış tüccarlara, zanaatkârlara ve batı bölgelerinden vasıflı işçilere veya sanatçılara başvurmak gerekiyordu. Saray tarafından sürdürülen yaşam tarzı, esasında arka planda birçok batılı zanaatkârın varlığını ima ediyordu (Schafer, 1963, s.52-56).

Başkentlerde, zengin soylu ailelerin maiyetlerindeki bu Soğd varlığının ayrıntıları hakkında Soğd belgelerinde bazı ipuçları mevcuttur. Eski Mektuplar No:2'nin Soğd Luoyang topluluğundan bahsettiği dönemler son derece eskiydi. Ancak arkeolojik kanıtlara göre, VI. yüzyılda, yeni zengin olan Soğdlular kendilerini yontulmuş, boyanmış ve yaldızlı mezar sedirleriyle görkemli mezarlara gömmüşlerdi. Söz konusu mevcudiyet, Tang döneminin çiçek açmasının, parlak bir kültürel ekosistemin yolunu hazırladı. O zamanlar aristokratların Batı'dan gelen nadir mallar için başvurabilecekleri asıl yer şehrin batı pazarıydı. Bu pazar, 100 hektarlık bir alanı kaplayan, duvarlarla çevriliydi ve tüccarları uzmanlık alanlarına göre gruplandıran bir ızgara düzeni boyunca organize edilmiştir (Vaissière, 2015, s.139).

Çin ticaretinde Soğdlu tüccarın üstlendiği bir diğer rol ise kreditor/tefecilikti. VIII. yüzyılın ikinci yarısı ve IX. yüzyılın başlarında bölge piyasasına hâkim tefeciler haline geldiler ve hükümet Çinlilerin kendilerine olan borçlarını sınırlamak için önlemler almak zorunda kaldı (Schafer, 1963, s.20). Nitekim Schafer bu tefecilerin, Uygurlar olduğunu ileri sürmektedir. Fakat bu bilgiyi destekleyecek döneme ait başka

bir kanıt mevcut değildir. Ayrıca bahsi geçen dönemlerde Uygurların Soğd tebaası üzerinden ticari hayata dâhil olmaları mümkündür.

Çangan'ın beş Soğd tapınağından üçü batı pazarına çok yakinken, dördüncüsü şehrin doğu pazarına bitişikti (Twitchett, 1967, s.209-211). Toplamda, Çangan Soğdluların yaklaşık üçte ikisi ya batı pazarına ya da doğu pazarına yakın oturuyordu (Rong, 2000, s.140-141). Başkentte eğlence hayatının her alanında batıların varlığına yönelik birçok çalışma yapılmıştır. Saray beğenisini yansıtan moda, Çin kültürüne kayda değer bir batı etkisinin girmesine yol açmıştır. Tang döneminde *Yeni Yıl* festivali için sergilenen lambalar, Orta Asya'nın Nevruz'undan esinlenmişti ve Çin astral takvimi günümüze kadar Soğd astrolojisinin⁸² bir türevidir (Yung-ho Ts'ao, 1982, s.223).

Koloni şehirlerinde, Çangan'da, ticaretle doğrudan bağlantılı olan Soğdlular yanı sıra keşişler, rahipler, askerler ve hepsinden öte Soğd diplomatik personeli de ikamet ederdi. Soğd-Türk kültürünü bütün yönleriyle yansıtan bir kent hayatı söz konusudur.

3.9. Soğd Nümizmatikliği ve Soğd Sikkelerinde Türk Etkisi

3.9.1. Soğd Sikke Geleneği

Ticaret, son yüzyıllarda Orta Asya tarihi çalışmalarında ana araştırma konularından biri haline geldi (Beckwith, 2009, s. 140-146). Japonya'da dikkatler özellikle *İpek Yolu* denilen ticarete çevrilmiş ve Orta Asya toplumu için bunun önemi tartışılmıştır. Bu tartışmanın izlediği yol Moriyasu Takao⁸³ tarafından ayrıntılı olarak anlatılmış ve ticaretin Orta Asya'nın refahı için vazgeçilmez bir unsur olduğu

⁸² Astral haftanın günlerinin Soğdca isimleri Çin yıllıklarında modern zamanlara kadar korunmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Chavannes ve Pelliot, 1913, s.158 ve Schafer, 1963, s.276.

⁸³ Moriyasu Takao, "Jobun-shirukurōdo shikan ronsō no kaiko to tenbō", (Preface: Retrospect and prospect of the dispute over the Silk Road historical concept), in Chūō Ajia shutsudo bunbutsu ronsō, (Papers Arakawa Masaharu on the pre-Islamic documents and other materials unearthed from Central Asia), ed. Moriyasu Takao, Kyoto: Hōyū Shoten, 2004, s.1-40.

konusunda araştırmacılar hemfikir olmuştur. İpek Yolu ticaretinde öncü rol oynayan halklar arasında Soğdlular özel bir öneme sahiptir. Varlıkları özellikle V. yüzyıldan X. yüzyıla kadar belirgindi ve son araştırmalar, Soğdluların başlangıçta tüccar olarak girdiği Çin’de ve doğu Avrasya’daki devletlerde, zamanla daha önemli pozisyonları sahip olduklarını ortaya koydu. Nitekim onlar sadece ekonomide değil, siyaset, diplomasi, askerî ilişkiler, kültür ve din gibi alanlarda da başat rollere sahip oldular.

XX. yüzyılın başlarından itibaren Paul Pelliot, Soğdluların Orta Çağ İpek Yolu ticaretine egemen olduğu hipotezini ilk kez ileri sürdüğü zaman, onların orta ve uzun mesafeli İç Asya ticaretinde önemli rol oynadığı yaygın olarak kabul edildi (Pelliot, 1912, s.104-105). Aynı zamanda, Pelliot Soğd dilinin İpek Yolu’nun “*lingua franca*”sı olduğu görüşünü ortaya koydu ve bu yaklaşım pek çok araştırmacı tarafından da kabul edildi. Ancak modern bilimde Soğdca’nın ortak bir dil olmasına dair bir dizi referans⁸⁴ olmasına rağmen, Soğdlu olmayanların onu ortak bir ticari dil olarak kullandıklarını doğrulayacak hiçbir kanıt mevcut değildir. Yani bir dilin bölgedeki hâkimiyetini incelerken, Soğd dilini kullanan halkların arasında ya Soğdlu aileler yaşamaktaydı ya da bizzat Soğd kökenden gelenler söz konusuydu. Bu nedenle, IX. yüzyıldan sonra İpek Yolu olarak adlandırdığımız bu ticari ağlar içerisinde Soğd dilin *lingua franca* olduğu iddiası hipotez olmaktan öteye gitmez.

Daha önceki bölümlerimizde detaylı olarak ifade ettiğimiz gibi Soğdluların anavatanı, Batı Türkistan’da Seyhun ve Ceyhun Nehirleri (modern Özbekistan ve Tacikistan) arasında bulunan Maveraünnehir’di ve bu bölgede gelişmiş şehirler vücuda getirildi. Fakat ana vaha şehirleri, ortak bir nehir vadisi boyunca uzanmasına rağmen gelişim konusunda birbirinden bağımsız kaldı. Bununla beraber, bölgede sürekli değişen siyasi dengeler sebebi ile Soğdlular bu bölgeden doğuya Çin’e doğru

⁸⁴ Bir *lingua franca* olarak Soğdca’ya yapılan atıflar için bkz. Lerner, 2001, s.222.

ilerlemeye başladılar. Bu geniş coğrafyada daimî olarak hareket eden Soğdlulara ticaret unsuru da eklenince nümizmatik verileri yeni bir tarih sayfası açtı. Böylece söz konusu arkeolojik ve yazılı belgelerin haricinde onların tarihlerine ve etkileşim kurdukları diğer topluluklara dair yeni bilgiler ışığa çıktı.

Yaklaşık yüz yıldır üzerinde çalışılan Soğd dilinde yazılan Orta Asya sikkeleri üzerinde yapılan çalışmalarla önemli ilerlemeler ve yenilikler kaydedilmiştir. VI.-VIII. yüzyıllarda, Soğdya'da Kuzey Tokharistan'da (Güney Özbekistan) yaklaşık 10 tarihi bölgede Soğd dilinde darbedilmiş sikkeler bulundu. Bu şehirler; Semerkand, Buhara, Ustrüşene, Fergana, Çaç (Taşkent), Otrar, Yedisu, Taraz ve Issyk-Kul'dur.

Soğd dilindeki sikkeler ilk olarak XIX. yüzyılın son on yıllarında W. Tiesenhausen, E. Droin, A. de Fuye gibi Alman ve Fransız bilim insanları tarafından incelenmiştir. Daha sonra M. E. Masson, A. Freiman, O. Smirnova, A. N. Bernshtam, V. A. Livshits, A. Naymark, V. N. Nastich, E. V. Zeimal gibi XX. yüzyılın ünlü araştırmacıları çalışmalara devam etmiştir. Son yıllarda G. Babayarov, A. Kubatin, V. Shagalov, A. S. Kuzetsov gibi Özbek nümizmatistlerin bilimsel arenada boy göstermeleriyle birlikte Orta Asya Soğd sikkelerinin okunma ve değerlendirme usulleri değişmiştir.

Soğd sikke geleneğinin uzun ve çeşitli kaynaklardan beslenen bir ortaya çıkış tarihi vardır. Bu sürecin en erken evresi Ahameniş Dönemi'ne kadar uzanır (Zeymal, 1994, s.245-267). Ancak, bu çalışmada incelenen sikkelerin darp edildiği VI. ve VIII. yüzyıllar arasında, Soğd sikke geleneği çeşitli etkiler altındaydı. Soğd sikkelerinin tasarımını, tipini, ikonografisini, üretim tekniklerini ve metrolojisini Sâsâni, Bizans, Türk ve Çin para gelenekleri etkiliyordu (Mitchiner, 1973, s.8-13).

Bu çoklu etkilerden dolayı, Soğdya'nın Orta Çağ para geleneği, çeşitli sikke geleneklerinden unsurları benimsemiş ve özümsemiştir. Antik Çağ'da ve erken Orta

Çağ döneminde (II.-V. yüzyıllar) Soğd sikkeleri, Zerdüşt motifleriyle ayırt edilen yeni ters tipler geliştirdi. Bu sikkeler, Part hanedanı altında yeniden canlanmaya başlayan ve Sâsâni hanedanı (224-651) zamanında zirvesine ulaşan klasik Ahemeniş kültürüne dönme eğilimini göstermektedir. Bu eğilim, madeni paraların arka yüzlerinde kullanılan üç farklı parasal ikonografinin ortaya çıkmasıyla özellikle ayırt edilir. Bu modeller ise şöyledir:

A. *Aslanla Savaşan Kral*: Ahemeniş anıtsal kültürünün ortak bir motifi (Mezopotamya öncüleriyle birlikte).

B. *Ateş Sunağı*: Zerdüştlerin kutsal ateş dünya görüşünü temsil eden yaygın bir dinî ikonografi.

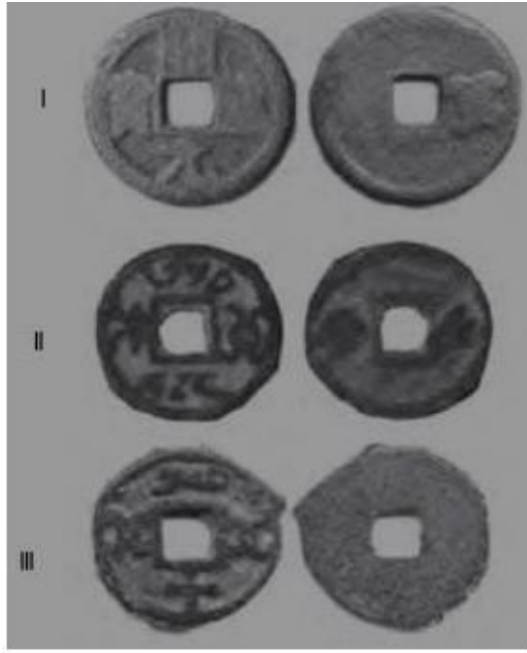
C. Pers İmparatorluğu'nun kurumsallaşmış dinini temsil eden, refakatçi mobed/movbed ile kutsal ateşin tepesinde sunak

Pers para geleneğinin Soğdya'daki etkisi Sâsâni hanedanı boyunca (224-651) devam etti. Soğdya'da hâkim olan Sâsâni sikkelerinin türevlerinden biri olan gümüş drahmi, V. Varahran (420-438) sikkelerinin taklidiydi; Buhara'da basılan bu serideki sikkeler geleneksel olarak Buhar Hudat sikkeleri olarak adlandırılırdı (Loginov ve Nikitin, 1993, s.271-313). Buna ek olarak, Orta Çağ Soğd ekonomisi, tür ve üretim tekniği açısından tamamen farklı olan yeni bir sikke tipi de ortaya çıkardı. Burada tasarımı Soğd-Çin'i olarak anılan bu sikke grubunu, ortasında kare bir delik ile karakterize edilen Tang hanedanlığının sikkeleri takip etti (Thierry, 1998, s.25-26). Bu sikke türü, Orta Çağ Soğdya'sında baskın hale geldi ve Buhara, Semerkand ve Pencikent'te darp edildi. Soğdya'daki yeni sikke serisinin doğuşu, Tang Hanedanlığı'nın hegemonyasını genişlettiği 650-658 olaylarıyla bağlantılıydı (Smirnova, 1963, s.40-42).

Soğdya genelinde bu sikke tipinin bolca bulunmasına bakılırsa, Soğdya'daki dolaşımı ve üretimi, VII. yüzyılın ortalarında ve VIII. yüzyılın başlarında güçlü şekilde devam etmiştir. Bu durum sikke tasarımında meydana gelen değişikliklerde de belirgindir. Nitekim Soğd-Çin sikkelerinin tasarımı, hem Soğdca bir yazıt (efsane) hem de bir tamga (darphane alanına bağlı olarak, örneğin Buhara veya Semerkand) eklenerek değiştirildi. Bu özellikler (efsane ve tamga) onları Çin orijinallerinden ayırmaktadır. Söz konusu yenilik sürecinde Çin para geleneği Soğd geleneğiyle birlikte özümsemiş, ödünç alınan parasal tasarım ve ikonografi unsurları yerel Soğd ortamında yerleştirilmiştir (Smirnova, 1981, 35-38).

Çin ve Soğdya'dan gelen tüccarlar hem Soğd hem de Çin pazarlarında sikkelere ve bunların karşılık gelen değerlerine büyük bir aşinalık kazandıklarından, bu uyum ticaret için faydalı olabilirdi. Öte yandan, söz konusu değişiklikler aynı zamanda Soğdya'daki parasal geleneğin gücünü de göstermektedir. Çünkü Soğdya kendi iç darphane sisteminde bir reform sürecini yürürlüğe koymayı başarmıştır. Ayrıca, Soğdya'da Soğd-Çin sikkelerinin tanıtılması, Soğd sikke geleneğine iki büyük değişiklik daha getirdi:

1. Miras alınan bilhassa Sâsâni tasarım ve ikonografisinin kesintiye uğraması. Soğd Çin sikke grubu dışında, diğer Soğd sikkeleri Sâsâni tasarımını, görüntülerini ve ikonografisini takip etmekteydi. Ancak bu etkilenme kesintiye uğramıştır. Bunun nedeni belki de kare deliğin (Soğd-Çin tipinin ana ayırt edici tasarım ögesi), Sâsâni geleneğine özgü bu ikonografilerin kullanılması için yeterli alan bırakmamasıydı.
2. Eski Soğd madeni para basma tekniğinden Çin madeni para basma tekniğine geçişin sağlanmasıydı.

Resim 1: Soğd-Çin tipi sikke, Naymark 2016.

Ancak bu değişiklikler, yani yeni bir tasarımın (kare-delik) ve darphane tekniğinin (döküm) özümsemesi, mevcut diğer Soğd sikke tasarımlarının kullanımını sona erdirmeydi. VII. yüzyılın ikinci yarısına ait, Soğdya'daki Soğd-Çin sikke tipi ile çağdaş olan, yeni veya ödünç alınmış döküm tekniği kullanılarak basılan, ancak kare delik olmayan sikkeler de bulundu. Tasarımları ve ikonografileri bakımından bu sikke serileri önceki serilere benzer, insan figürleri, bölgesel tamgalar ve ateş sunağı tasvir eden geleneksel Soğd tasarımlarını taşımaktaydı.

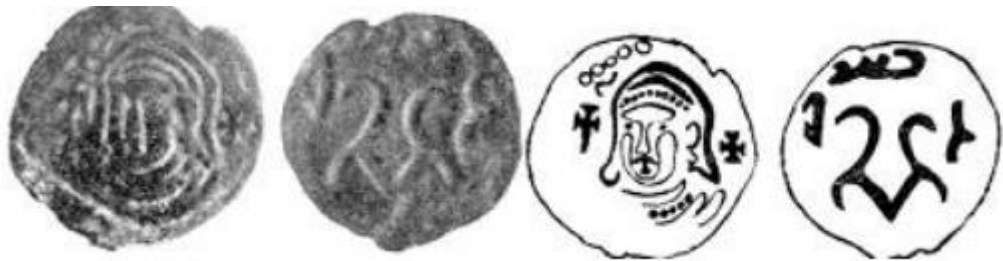
3.10. Semerkand Sikkeleri

Soğdya'nın Semerkand madeni para üretimi ve dolaşımı, Smirnova'nın çalışmaları sayesinde Orta Asya'nın erken Orta Çağ nümizmatığının en iyi bilinen kısmıdır. Keşfedilen toplam sikke sayısı hâlihazırda 4000'den fazladır ve Semerkand'taki diğer tüm sitelerde (Afrasyab, Semerkand yakınlarındaki Kafirkala ve Kalaimug) bulunan sikke sayısını aşmaktadır. Smirnova, Semerkand'ın erken Orta Çağ sikkelerinin sınıflandırılmasını, tarihlerini, lokalizasyonlarını ve tarihsel

niteliklerini büyük ayrıntılarla sistemleştirmiştir. Ancak bu sikkelerde çözümlenmeyi bekleyen pek çok mesele de mevcuttur.

Semerkand sikkelerinin kırılma noktası VI. yüzyıl ile olmuştur. Nitekim bu yüzyılın sikke dolaşımı temel değişikliklerle -değeri gerçek gümüş içeriğine dayanan Sâsâni tipi yeni bir gümüş madeni paraya geçişle- ilişkilendirilebilirdi. Bu tür sikkelerin Semerkand'ta, Buhara'da ayrıca Kuzey Toharistan'da örnekleri mevcuttu. VI. Sâsâni kralı Peroz'un drahmileri ve bunların taklitleri, görünüşe göre gümüş sikke dolaşımında başat bir rol oynadı (Smirnova, 1963. s.56-57). Ancak kazılarda çok fazla bulunmamış olsa da (Pencikent'te yaklaşık 30 sikke örneği) VII. yüzyılda onların yerini V. Varahran drahmilerinden türetilen “*Buhar Hudat*” sikkeleri aldı. Bu sikkeler, ilk önce Buhara'da ve daha sonra Semerkand'ta darp edildi.

Mevcut gümüş sikkelerin yanı sıra, VI. yüzyılda Semerkand'ta dolaşımdaki bakır sikkelerin türü hâlâ çözülmemiş bir sorundur. Pencikent'te yapılan kazılar doğrultusunda gün ışığına çıkarılan VII. yüzyıla tarihlendirilen sikkelerin hiçbiri bakır değildir (Zeimal, 1980, s.73-78). Bununla beraber, farklı dönemlere ait bu sikkeler hemen hemen aynı sembolü üzerinde taşımaktadır. Smirnova'ya göre özellikle VI. yüzyılın sonları ve VII. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilen sikkelerin çoğu “*tamga*” sembolü taşımaktadır. Ayrıca Semerkand sikkelerinin içerisinde Çin sikkelerine benzer örnekler de mevcuttur (Smirnova, 1981. s. 88-92).

Resim 2: Semerkand (Afrasyab) madeni para fotoğrafı ve çizimi, Rtveladze 1973.

VII. yüzyılın ikinci çeyreğinden çıkarılan Çin tipi Semerkand Soğd sikkeleri üzerinde detaylı çalışmalar söz konusudur. VIII. yüzyılın ortalarına kadar, bu dökümlerin prototipi, merkezi bir delikli madeni paralardır (Smirnova, 1981. s. 101-103). Bu sikkelerden sonra, Semerkand'ın en üst düzey yöneticileri, “*MLK*” başlığını taşıyan yerli sikke türü oluşturdu ve üzerinde tamga tipi semboller yer aldı. Sikkenin diğer yüzünde ise kralın adı ve unvanını içeren Soğdca yazılar mevcuttu (Smirnova, 1981. s. 103-227).

Kazılardan (özellikle Pencikent'te) elde edilen sikkelerin stratigrafik dağılımı ve hazine buluntularının kompozisyonu, sikkelerin sadece Semerkand ve çevresinde değil, aynı zamanda hükümdar olan “*Soğd Kralı*”na bağlı diğer mülklerde de dolaştığını göstermektedir. Kraliyet darphanesinin yanı sıra, Semerkand'ta feodal hükümdarlar tarafından Çin tipi dökme paralar basıldı. Bu sikkelerin üzerinde ise Soğdca “*MR'Y/MRY*” unvanı yer aldı (Smirnova, 1963. s.15-19, 91-121). Bu unvan mevcut bölgenin yöneticisi anlamına gelmektedir. Fakat Semerkand'taki diğer feodal mülklerin sikkeleri tespit edilmemiştir (Smirnova, 1981. s.228-230).

Orta Çağ'ın başlarında bakır Orta Asya sikkelerinin dolaşımının takibi hem toplu hem de tekil buluntuların haritalanmasıyla o bölgeler ve her bölgedeki mülkler arasındaki siyasi-idari sınırlar hakkında birtakım çıkarımlar mümkündür. Fetih yoluyla genişlemeler, belirli mülklerin bağımsızlığını kaybetmesi gibi siyasi olaylar sonrası yönetimin yeniden inşası süreçleri, esasta siyasi aidiyetin değiştiği durumlar sikke darbının ve ikonografisinin de dönüşümünü tabii olarak beraberinde getirir. Bunların bahsedilen çerçevede değerlendirilmesi siyasi dönüşümleri kronolojik takip edebilmeyi de mümkün kılacaktır.

3.11. Buhara, Buhar Hudat Sikkeleri

Bu gümüş sikke, V. Varahran (420-438) tarafından ilk kez basılan drahmilerden birinin yeniden üretilmesiyle ortaya çıkan ve V. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar basılan sikke serilerindendir (Naymark, 2010, s.7). Buhar Hudat drahmileri 1819'dan bu yana pek çok araştırmacı tarafından incelenmiştir. Buhar Hudat serisinde dört tür sikke vardır. Bunlar:

1. Buhara'da basılan Buhar Hudat drahmileri,
2. 1 numaralı sikkelerin modeline göre Semerkand'ta basılan Buhar Hudat tipi drahmileri,
3. Orta Asya'daki Araplar tarafından 1 ve 2'nin kalıplarına göre basılan Arap-Soğd drahmileri,
4. Buhar Hudat tipi ya da Samaniler tarafından bu 3 modele göre basılan Siyah dirhemler'dir (Fedorov, 2007, s.153).

Bu tür madeni paranın örneklerinden biri, Beykend'de bulunan iki istif arasındaydı. Bu sikke istifinden daha büyük olanı, 706 yılında şehre yapılan Arap fetihleri ile bağlantılı olarak Beykend kalesinin yıkılması ve yakılmasından önce gizlenmişti (Naymark 2010, s.10-11). Bu sikke, araştırmacıların “*genişletilmiş*” bir Soğd efsanesi olarak adlandırdıkları ibareye sahiptir. Sikkenin tam yazısı “*pwx'r xr'n xwβ xwnk*” şeklindedir. Yazının birinci ve üçüncü kelimeleri olan *pwx'r* ve *xwβ*, kısa efsane ile daha yaygın olan diğer madeni para üzerinde “*Buhara Kralı*” ifadesi yer almaktadır. Yazının ikinci kelimesi hususunda ise dilbilimciler arasında bir fikir birliği söz konusu değildir. Bununla beraber, sikkenin iyi korunmuş bir örneği bulunduğu, dördüncü kelimedeki araştırmacılar tarafından çözümlendi ve muhtemelen kralın adının *Khnk* olduğu kabul edildi. Böylece tam yazıtın *pwx'r xr'n xwβ xw/nn/wk* olduğu tespit edildi (Naymark 2010, 9-11). Bahsi geçen isim, erken

dönem İslam yazarlarının 706-709'da Buhara'nın fethiyle ilgili kayıtlarında yer almaktadır. Tarihî Buhara'da bu kişiye *Khnk Khūda* adı verilmiştir.

Resim 3: Buhar Hudat Sikkeleri

Nitekim iyi korunmuş sikke örneği bulunmadan önce, araştırmacılar son kelimeyi okuma konusunda fikir birliğine sahip değillerdi. Bunun sebebi ise muhtemelen sikke basılırken, kalıp platin kelimenin daha dar bir alana sıkıştırılmasıydı. Bu nedenle bazı harflerin oranları da bozuldu. Fakat bu son kelimenin orta harfleri Soğdca farklı şekillerde okunabilirdi. Ancak Arapça'da kelime sadece üç harftir: *kh-n-k*, Soğdca olasılıkları *nw* veya *wn* ise bu şekilde sınırlandırılır (Naymark, 2010, s.11).

Bu nedenle bazı araştırmacılar *xwnk* yorumunun birden fazla nedenden kaynaklandığını ileri sürmektedirler:

1. Kuzey İndus'ta bir kaya yazıtı Soğdca *xwn'kk* (Hun) adı örneği,
2. VII. yüzyılın sonları ile VII. yüzyılın başlarında basılmış bir seriden Çaç sikkeleri, efsanede *xwn'kk c'cynk xwβw* ("Çaçı Hükümdarı Hunak") örneği

Bu nedenle ismin kökleri muhtemelen *xwn*'a yakındır ve Soğdca sikkelerde yer alan bu *wn*, *nw* bağlamının "Hun"dan geldiği de düşünülmektedir. Fakat bu hipotezi temellendirecek yeterli veri de mevcut değildir. Tezimizin II. bölümünde

Hun adı geçen yazıtları ele alınmıştır. Arkeolojik kanıtlar ve nümizmatik verilerinin ortaya çıkaracağı yeni bilgiler ile bahsi geçen hipotezin kuvvetlenmesi muhtemeldir.

Buhar Hudat sikkeleri bir Sâsâni sikke türü olan V. Vahram'a dayanıyordu ve Buhara vahasından geliyordu. Bu sikkelerin ne zaman basıldığı konusunda tartışmalar hâlâ mevcuttur. Bazı araştırmacılar V. yüzyılın sonunda darp edildiğini iddia ederken, diğerleri bu sikkeleri VI. yüzyıla tarihlendirir. Nitekim sikkeler hangi tarihlerde darp edilmiş olursa olsunlar, XIII. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Bu sikke serisi, yaygın etkinin askerî nitelikte değil, ekonomik açıdan olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir (Vaissière, 2005, s.171-172).

Bu sikkeye benzer sikkeler, hanedan üyelerinin ve diğer yerel yöneticilerin sikke darbı üzerinde tek iddia sahibi olmadıklarını göstermektedir. Bunun sonucunda çeşitli yüzleri ve yazıları olan sikkeler basıldı. Örneğin, Pencikent'te tanrıça Nana'dan sonra basılan ve o şehrin yerel tapınağı tarafından basıldığına inanılan bir sikke bulundu (Vaissière, 2005, s.172). Yerel madeni paralar geniş çapta kabul görmedi ve çoğu zaman yerel sınırların dışında dolaşıma girmedi. VII. yüzyılda, Buhar Hudat sikkeleri taşşışe uğrayarak gümüş içeriğinin yüzde 20 ile 30'unu kaybetti ve daha sonra devalüe olmaya devam etti. Soğdluların görünüşte değersiz bir para birimine veya sikkeye sahip olmanın gerekliliğinin farkında olduklarını belirtmek ilginçtir, böylece sikkeler seyahat eden tüccarlar tarafından ülke sınırlarının ötesine daha az götürülebilirdi. Aynı zamanda, Soğdlular hâlâ bu para birimi ile kendi aralarında ticaret yapabiliyorlardı (Vaissière, 2005, s.172-173). Nitekim Soğdlular, daha az değerli bu sikkelere sahip olmalarına rağmen, değerli metallerini ülkelerinde muhafaza edebildiler. Soğdluların bahsedilen para politikası merkantilist zihniyeti özümstediklerini göstermektedir.

3.12. Soğd Sikkelerinde Tamga Geleneği

V-VIII yüzyıllarda Soğdya'da bakır sikke üretimi önemli ölçüde arttı. Bakır sikkeler aynı zamanda Naymark tarafından Soğd döneminin en karakteristik özelliklerinden biri olarak tanımlanan yeni parasal ikonografiyi, yani tamgayı tanıttı (Naymark, 2005, s. 225). Parasal ikonografideki bu dönüşüm muhtemelen Buhara şehrinde doğdu, burada V. yüzyılın başlarındaki Buhara sikkelerinde ateş sunağının yerini tamgalar aldı. Sâsâni sikkelerindeki ateş sunağı hem devletin resmî dininin hem de sikkelerin ön yüzünde resmi bulunan ve arka yüzünde adı yazılı olan dinin hâmisî Kral'ın sembolik temsilidir. Soğd sikkelerinde bir tamganın en erken görünümü, Euthydemus'un tetradrahmileri üzerinde I. yüzyıla kadar izlenebilir. Anaparasal ikonografi olarak kullanımının zirvesi ise V-VIII. yüzyıllardaydı (Smirnova, 1981, s.22).

Tamganın kökeni genel olarak Bozkır kültürleriyle bağlantılıdır. Bununla birlikte, yüz yılı aşkın bir süredir sistematik olarak çalışılmasına rağmen, tamgaların çok yönlü kullanım bağlamlarındaki işlevleri ve semantiği konusunda hâlâ kesin cevaplar bulunmamaktadır (Yatsenko, 2001, s.4-5). Örneğin, Ella Solomonik bunların işlevini hayvanların derisine yakılan mülk işaretleri olarak tanımlarken, Viktor Drachuk tamganın değerli mallar ve ev eşyaları için ayırt edici bir işaret olarak işlevini vurgular. (Solomonik, 1959, s.210-218).

Öte yandan, diğer bazı karşılaştırmalı tamga çalışmaları, tılsımlar veya muskalar, bir mülk işareti, sınırları işaretlemek için kullanılan siyasi bir amblem veya bir boy/hanedan sembolü olarak bayraklarda ve hayvan işaretlerinde kullanılan çok işlevliliklerini vurgulamıştır (Yatsenko, 2001, s.8-9, 14). Nitekim bu tamgalar, Soğdluların Türklerle yakın sosyo-kültürel ve ekonomik-politik temaslarının sonucu olarak da görülmektedir (Naymark, 2005, s.226).

Resim 4: Soğd tamgalı sikkelerin çizimi, Smirnova 1963.

Tamgaların Soğd ortamına dâhil edildikten sonra orijinal anlamlarını koruyup korumadıkları kesin olarak bilinmemekle birlikte, Soğdluların bu tamgaları kendi kullanım bağlamlarında yeniden anlamlandırdıkları da varsayılabilir. Soğd nümizmatikğinde tamgaların kullanımında ayırt edilebilen şey, bunların her parasal bölgenin sikkelerine özgü olmalarıdır. Nitekim bu bölgeler belirli sikke türünün basıldığı alandır.

Sonuç olarak, başta Smirnova olmak üzere bazı araştırmacıları, sikkesi olan her bölge için kullanılan tamganın bir hanedan işareti olarak işlevini değerlendirmeye yöneltmiştir (Smirnova, 1963, s.15-17). Ancak Pencikent gibi birçok Soğd prensliğinde, yöneticilerin belirli bir soy kütüğüne bağlı olmaması, tamganın kalıtsal bir hanedan sembolü olduğu konusunda şüphe uyandırmaktadır (Naymark, 2005, s.226-230). Bunun yerine, bir Soğd tamgasının olası işlevi, bir bölgenin işareti olarak tanımlanabilir, yani her yönetim bölgesine özgü hanedan sembolü (ülkenin rozeti olarak) olarak değerlendirilebilir, ancak yönetici hanedanla kişisel bir bağlantısı

yoktur. Başka bir deyişle, Soğd tamgaları, iktidardaki hanedandan bağımsız olarak bölgenin işaretidir.

Soğd tamgalarının bugüne kadar bilinen sikke örnekleriyle kanıtlandığı gibi biçimleri, kıvrık uzuvları olan bir Y-şekli veya ilave uzuvları olan bir *lir*-şekli gibi farklı şekillerdeki şematik çizimlerden oluşur. Ayrıca triskelion, gamalı haç ve çatal şeklinde geometrik figürlü tamgalar da vardır. Soğd sikkelerindeki tamgaların, en yaygın olanı (mevcut türler temelinde) şöyledir:

1. Tek başına bir tamga;
2. Bir tamga ve yazı (efsane);
3. Bir çift tamga: ya aynı tamga iki kez görünüyor ya da iki farklı tamga.

Naymark'a göre, madeni paralarda iki farklı tamganın veya iki benzer tamganın kullanılması, Keş prensliği hâkimiyeti döneminden kalma sikkelerde görüldüğü gibi, bir devletin üyesinin diğeri üzerinde güç kazanmasının yansıması olarak değerlendirilebilir (Naymark, 2005, s.228-229).

3.13. Soğd Sikkelerinde Türk Etkisi

3.13.1. Soğd-Hun Sikkeleri

Tarihin yeniden inşası için gerekli olan arkeolojik kanıtların önemli bir kısmını sikkeler içermektedir. Sikkeler bize o dönemin hükümdarı hakkında bilgiler sağladığı gibi aynı zamanda kullanılan madenlerin incelenmesiyle de dönemin ekonomisi hakkında da sonuçlara varılmasını sağlayacak veriler sunar. Bununla beraber, sikkeler üzerindeki yazılar aracılığıyla dönemin sosyo-kültürel yapısının incelenmesi mümkündür. Nitekim yazılı kaynakların az olduğu dönemler için sikkeler tarihi çalışmanın önemli bir bölümünü oluşturur. Soğd topraklarındaki Hunlara ait bilgilerin birçoğunu sikkelerden elde etmekteyiz. Bu nedenle Soğd topraklarında Hun sikke dolaşımı Hunların ilk dalgası Kidaritler ile başlamaktadır. Onlar geç Kuşan

dönemi, Kuşano-Sâsâni ve Kapisa-Kabil bölgesindeki ve Gandhara'daki Sâsâni örneklerini takip ederek sikke darp etmişlerdir (385-440) (Göbl, 1967, s.24).

Kidaritler, Kuşano-Sâsâni valilerinin mirasına sahip çıkmışlar ve onların darphanelerini kullanmışlardı. Bu sikkelerin ön yüzünde bir Baktriya yazısı bulunmaktaydı. Bu yazı “*Lord Kidara, Kuşanların büyük kralı*” idi ve sikkenin üzerinde bir sunakta kurban kesen kralın temsili vardı. Ayrıca bazı madeni paraların yazısı ise Brahmiceydi ve sikkelerin üzerinde “*Kuşanların Kidara kralı*” yazmaktaydı (Grenet, 2002, s.207).

Soğdya'da Kidarite varlığı, Semerkand'ta basılan *yedi nadir gümüş sikkenin* varlığı ile gösterilir; bu sikkeler, daha önceki sikkelerin portre/ayakta tasarımını sürdürür, ancak arka yüzünde Soğdca *Kidara* adı yazmaktadır (Zeimal, 1996, s.120, 129).

Genel olarak, Kidara madeni para serisi üç gruba ayrılabilir:

1. Brahmi yazıtlı Kuşan tipi altın sikkeler,
2. Brahmic ve bazen Pehlevic yazılı Sâsâni tipi gümüş sikkeler;
3. Kuşan ve Sâsâni tipinde Brahmic bakır sikkelerdi.

Kidarit Hunların ardından bölgedeki diğer önemli Hun gruplarından biri Alhunlar (Kızıl Hunlar)'dı. Onlar, Hint kaynaklarında “*Hunas*” olarak adlandırılan Hun grubunu temsil etmektedirler. Bu yazılar Baktriya ve Hintçe (Brahmi)'dir. Ayrıca sikkelerin üzerinde çeşitli unvanlardan ve bazen de kralın adından (Brahmi Khigi, Khigila veya Khingila'da) söz edilir. Nitekim Alhunların sikkelerinde ağırlıklı olarak Hint dinine ait semboller yer almasına rağmen, Sâsânilerin ateş sunağı figürleri de görülmektedir.

Alhun hükümdarı Khingila'nın madeni paralarının Kabil'deki madeni paraların ilk prototipini oluşturduğu araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir.

Khingila'nın saltanatı sırasında darp edilen sikkelerin ilk versiyonlarında hükümdarın alınının üzerine yerleştirilen basit bir hilalden oluşan bir taç giyme merasimi resmedilmektedir (Alram, 2000, s.131-132). *Brahmi Khingila* adlı sikkeler coğrafi olarak doğu Afganistan'a veya şimdiki kuzeybatı Pakistan'a yerleştirilmektedir. Alhun dönemine ait ortaya çıkarılan sikkelerin hiçbirinde Soğd etkisi görünmemektedir.

Resim 5: Alhunların Brahmi Khingila sikkeleri

Orta Asya'da İpek Yolu'nu kontrol eden Akhunlar, İran, Bizans, Hindistan ve Çin ile dünya ticaretinde yer aldılar. Çin ile Bizans arasındaki ticarete aracılar ağırlıklı olarak Soğdlulardı. Bu dönemde Soğdlular, Yedisu ve Doğu Türkistan kolonizasyonunu devam ettirdiler. Nitekim Akhunların çeşitli sikke türleri vardı. Sikkelerinin üzerinde üç tip yazı vardı: Baktriya topraklarında kullanılan Baktriya yazısı, M.Ö. Kuzey İndus'ta darp edilen sikkelerde Kabil yazısı ve Brahmi yazısıydı (Mitchiner, 1975, s.167). Ayrıca Akhunların bir parçası olan bazı bölgeler sikkelerini darp etmeyi sürdürdü. Bu nedenle tek bir çeşit sikkeden bahsetmek mümkün değildi. V. yüzyılın sonundan VII. yüzyılın ikinci yarısına kadar ise yeni bir sikke türü olan Peroz drahmileri bölgede geniş çapta yayıldı. Fakat bu sikkelerin Akhunlar tarafından darp edildiği kesin değildir. Sikkelerin dışarıdan getirilmiş olması da muhtemeldir.

Bu dönemde yoğun şekilde tedavülde kalan belli başlı sikke çeşitleri ise şunlardı: Sâsâni kralları Peroz'un sikkeleri, I. Hüsrev Anuşirvan'ın Termez sikkeleri ve ayrıca Çin modelli ortasında kare bir delik bulunan, yuvarlak Soğd sikkeleri. Bununla beraber, bölgede dolaşımda olan V. Varahran'ın Soğd gümüş imitasyon sikkeleri de talep görüyordu. Söz konusu sikkenin üzerinde dişli taçlı ve ortasında bir ateş sunağına bakan Şahinşah figürü, kenarında kutsal ateşin muhafızları ve sunakta da bir tanrının başı bulunmaktadır. Nitekim Soğd sikkelerini, Pehlevi sikkelerinden ayıran en önemli özelliklerden biri üzerinde Soğdca yazıların yer alıyor olmasıydı. Ayrıca aynı dönemde bir başka sikke türü olan üzerinde Baktriya (2 hörgüçlü) devesinin parçalarından bir sahne bulunan bakır sikkeler de dolaşımdaydı. Bu paranın üzerinde ise Zerdüşt savaş tanrısı Veretragna'nın zoomorfik dönüşümünü resmeden dinî bir motif yer almaktaydı. Bununla beraber, Batı Soğd ve Çaç sikkelerinin basımında birçok paralellik vardır. Bunlar; tamga, kural koyucu (Tanrı), ön yüzde ise hilal sembolüdür (Musakaeva, 1994, s.46-47).

Resim 6: V. yüzyılda Peroz sikkelerinin taklidi: Akhun sikkeleri

Solovyov'un görüşüne göre Akhunların sikkelerindeki tanrılar Mitra ve Anahita'yı temsil eden ay ve güneş sembollerinin kralların onlar tarafından desteklendiğini göstermek için resmedilmişti (Solovyov, 1997, s.160).

Maveraünnehir'deki yerleşim yerlerinin kalıntıları, bu bölgedeki geniş para arzı ve tedavülünü ortaya koyar. Akhunların para birimlerinin ön yüzünde taçlı bir

kralın başı (Sâsâni başlığına benzer) tasvir edilirken, arka tarafta bir ateş sunağı ve iki koruyucu muhafız yer almaktaydı (Nerazik, 1963, s.422-423). Tokharistan'da ise Peroz gümüş drahmileri, Baktriyan ve yerel hükümdarları tanımlayan tamgalarla süslenmiş sikkeler mevcuttu (Cribb, 2007, s.370).

İç Asya sitelerinde yapılan arkeolojik kazılarda birkaç Akhun madeni parası bulundu. Bunlar:

1. Kara-tepe'de yoncalı bir kalbi gösteren, Akhun damgalı gümüş sikke (Rayevskaya, 1982, s.66-67).
2. Khairabad-tepe'de Peroz sikkesinin taklidi V. yüzyılın ikinci yarısına veya VI. yüzyılın başlarına tarihlendirilen sikke (Albaum, 1960, s.45-46).
3. Termez-Angor yolu üzerinde bulunan bir yerleşim yerinde yapılan kazılarda, Angor'dan çok uzak olmayan bir yerde bulunan benzer bir sikke (Albaum, 1960, s.70).
4. VI. yüzyılın başlarında Dalverzin-tepe'de bulunan V. yüzyılın sonuna tarihlenen, yine Peroz taklidi olan bir gümüş sikke (Pugaçenkova, 1978, s.22-23).
5. Dalverzin-tepe'nin 10 km kuzeyinde Budrach'ta Peroz'un sikkelerinin taklidi olan iki sikke (Rtveladze, 1987, s.120-121).

VI. yüzyılın ortalarında, Türkler Horasan'daki Akhunların kuzeyinde ve doğusunda yeni bir güç olarak ortaya çıktı. Sâsâni kralı I. Hüsrev Anuşirvan (531-579), Akhunlara karşı onlarla ittifak kurdu ve yaklaşık 563-565 yıllarında Akhunları yendi ve krallıklarını aralarında paylaştılar (Taşağıl, 2018, s.227; Erkoç, 2016, s.43). Nitekim VIII. yüzyılın ortalarına kadar devam eden bu geç evrede bile Sâsâni modellerine göre drahmilerin darbı devam etti. Her şeyden önce, II. Hüsrev Perviz (591-628) tarafından basılan büyük miktardaki sikke unsurlarca taklit edildi.

Sikkelerin yazı çeşitleri ise genellikle üç dilden oluşmaktaydı: Orta Farsça, Baktriya ve Hintçe. VI. yüzyıldan itibaren, Orta Asya para sisteminde hem yerel olarak ihraç edilenlerde hem de yabancı (Sâsâni ve Arap-Sâsâni) drahmilerinde çeşitli kontrmarklar⁸⁵ kullanıldı. Bunlar, belirli siyasi alanlar içindeki sikke dolaşımını kısıtlamayı amaçlıyordu (Afram, 2004, s.573).

Rtveladze'ye göre, basılan sikkelerde Baktriya ve Soğd yazılarının bulunduğu Peroz drahmileri de mevcuttu. Bahsi geçen bu sikkelerde hükümdarın unvanını gösteren Soğdca “xwno” veya “xwn” kelimeleri vardı. Ayrıca bu sikkelerin bazı çeşitlerinde ise Baktriya yazısı olan “χδηο” veya “χωβ” kelimeleri de geçmekteydi. Hem Soğd hem de Baktriya dilindeki bu kelimelerin anlamı ise “Hono”, “Hions” ve “Hun”du (Rtveladze, 1983, s.75).

Ayrıca Rtveladze, Akhunların V. yüzyılın sonunda Çaç'taki yerel hanedanlığı sona erdirerek, kendi hanedanlıklarını değiştirdiklerini ve burada tamgalar ile bakır sikkeler ürettiklerini de ileri sürmektedir (Rtveladze, 2006, s.114). Taşkent'teki Ulusal Tarih Müzesi'nde yer alan bu iki bakır sikke için iki farklı görüş vardır. Rtveladze'ye göre Buhara bölgesinde bulunan bu sikkeler muhtemelen Akhunların hükümdarı Gatfar'a aitti (Rtveladze, 2006, s.106-109). Ancak M. Fedorov'a göre bu sikkeler, Gatfar değil, Kavâd adını taşıyordu (Fedorov, 2005, s.196-197)

3.13.2. Soğd-Türk Kağanlığı Sikkeleri

Tujue'nin Türk Kağanlığının yükselişi, Doğu Avrasya tarihinde önemli bir olaydı. Özellikle Orta Asya'ya hâkim olan Türk Kağanlığı sadece Tarım Havzası çevresini değil, aynı zamanda Soğdya vaha devletlerini de kendi egemenliği altına almış ve Soğdluları ipek kumaş satmak için Doğu Roma İmparatorluğu'na elçi olarak göndermişti. Türk Kağanlığı uzak ülkelere elçiler göndermenin yanı sıra, kendi

⁸⁵ Kontrmark, yöneticinin ölmeden önce darp etmiş olduğu sikkelerin, daha sonra yerine gelen varisi tarafından kullanıma devam edilmesi için damgalamasına denilmektedir.

egemenlik alanı içindeki vaha devletlerine de sık sık elçilikler göndermiş ve bu vesilelerle Soğdlulardan da yararlanmıştı.

Türk Kağanlığı, Orta Asya'da, göçebe devlet ile vaha devletleri arasında siyasi bir kontrol ve tabiiyet ilişkisine dayanan bir simbiyotik ilişkinin yaratılmasına yol açtı. Başka bir deyişle, Türk Kağanlığı görevine atanan diğer muhtelif liderler gibi Kağan da vaha devletlerine elçiler göndermişti ve Kağan'a veya diğer göçebe liderlere katılan Soğdlular, bu elçiliklerde temsilci veya görevli olarak görev yapmışlardı. Soğdlular, barınma ve yiyecek teminini güvence altına alırken, vahâlarda biriktirdikleri çeşitli lüks malları satın almak için bu fırsatları değerlendirdiler ve ayrıca kendi ürünlerini veya transit ticaret mallarını sattılar (Masaharu, 2008, s.34-68). Bu nedenle, böyle bir elçilik göndermek aslında o dönemde şu anlama geliyordu: Ticaret amacıyla bir kervan düzenlemek. Bu elçilikler aynı zamanda güvenli uzun mesafeli seyahat için bir fırsat sağlamaktaydı.

Ayrıca Soğdlular sadece Türk Kağanlığı'nın yöneticilerini değil, vaha devletlerinin krallarını da katılmışlardır ve Türklerin egemenliğini oluşturduğu düzende vaha devletleri de Soğdluları çeşitli bölgelere elçi olarak göndermişlerdi. Bu, göçebe ve vaha devletleri tarafından Soğdluların temsilci veya görevli olarak atandığı elçiliklerin (yani kervanların), Orta Asya'da gerçekleşen uzun mesafeli ticarete konuşlandırıldığı ve çeşitli Soğdlu tüccarları da içine çektiği anlamına geliyordu. Bozkır ve çöl bölgelerine uzanan çok geniş bir düzen güçlü bir devletin himayesi altında var olduğu için, göçebe ve vaha devletlerinin çeşitli elçilikler göndermeleri oldukça normal hale geldi. Bu rutin seferler her iki tarafa da karşılıklı fayda ve servet getirdi; Soğdlular söz konusu aracılık faaliyetinde merkezî bir rol oynadılar ve ticaret faaliyetleri canlandı (Midori, 1988, s.374-395). Türk Kağanlığı'nın egemenliği altında

gelişen ticaret, işte bu koşullar altında gelişti. Elbette bu ticari faaliyetler basılan sikkelere de yansdı.

Son yıllarda yayınlanan “*VI.-VIII. yüzyıl Çaç Vahası Eski Türk sikkeleri*” ile “*Türk Kağanlığı Sikke Kataloğu*” (2007), A. Kubatin’in ortak yazarlı monografilerinin tarihî ve sikkeleri üzerinedir. Ayrıca III-VIII. yüzyıllara ait binlerce Buhara sikkesi, bunların kökeni, üretim yöntemi, boyut ve ağırlık değişimleri, sikke üzerindeki iç ve dış etkiler, sikkeler üzerindeki yazıtların okunması hakkındaki görüşler ayrı bir çalışma sahasını beraberinde getirdi. Özellikle A. Musakaeva, birçoğu Aramice ve Doğu İran terimlerini (kişi adları, unvanlar, vb.) içeren yüzlerce madeni paranın krokilerini çizerek bugün ve gelecekte yapılacak olan çalışmalara büyük katkı sağladı. Nitekim Buhara sikkelerinde bir yanda kaplan (leopar), diğer yanda haç tasvir edilmişti.

A. Musakaeva bu tip sikkeleri kaplan biçimli Çaç sikkeleriyle karşılaştırır ve Çaç sikkeleri üzerindeki Soğdca yazının çok daha eski okumasıyla sınırlandırır: “*Tarnavç/Trabn*” (Musakaeva, 2014, s.246-248). Bu yazı, Smirnova tarafından *tr’βc*, *tr’β’* (*tr’/nβc*) (Smirnova, 1963, s.33) olarak okunmuş ve daha sonra Rtveladze tarafından söz konusu kelime *trnβc*, *trnβn* şeklinde ifade edilmiştir (Rtveladze, 1982, s.33). Bu belirlenen okumaların ardından bu tür sikkelere “*Tarnavç sikkeleri*” adı verildi. Ancak dilbilimciler bu konuda ortak bir fikir beyan etmedi. M. İskhakov ise yazının “*Taraz*” şeklinde okunmasını önerdi ve Smirnova’nın madeni para okumalarında *trnβ’/n*, *tr’β’/n* veya *trny* ifadeleri dikkat çekici oldu. Böylece bu kelimenin Eski Türkçe bir kelime olduğunu açıkça ortaya çıktı. Mevcut kelimeyi “*Tegin*” olarak okunma kararı alındı. Bu okuma birçok araştırmacı tarafından, özellikle de N. Sims-Williams ve P. Lurje gibi Soğdca dil uzmanlar tarafından desteklendi (Lurje, 2010, s.389; Sims-Williams, 2010, s.32, 126).

Resim 7: Tegin kelimesinin geçtiği sikkeler, Babayarov 2021.

Harflerin neredeyse tamamı doğru yazılmıştı ancak 2. harf -k'nin biraz daha küçük ve ünsüz -r harfine benzer şekilde yazılması bilim insanlarının uzun süre kelimeyi çözümlemesini geciktirdi. Ayrıca 4. Harfin birçok araştırmacı tarafından -β (beth) olarak okunması bu kelimenin gerçek anlamının ortaya çıkarılmasına da engel oldu. Ancak bu tür madeni paralarda “*Tegin*” kelimesindeki 4. karakterin β (beth) değil y olduğu ortaya çıkmaktadır (Babayarov, 2021, s.4).

Bununla beraber, VII.-VIII. yüzyıla ait Çaç sikkeleri arasında en yaygın olan sikkelerde “*Tegin*” adının kullanılması şaşırtıcı değildir. Çin yıllarında “*Shi-go van Te-jin*” (Tele), “*Çaç eyaletinin hükümdarı Tegin*” ile ilgili bilgilerin ortaya çıkışı da iktidarda “*Çaç’ın Tegini*” adında bir hanedanın olduğunu göstermektedir (Chavannes, 1904, s.67, 69). 609 yılında Çin’e elçisini gönderen “*Tegin*” unvanını taşıyan Çaç hükümdarının Batı Kağanlığı’nın Tian-zhi prenslerinden biri olduğu açık bir gerçektir. Türk Kağanlığı’nda “*Tegin*” Kağan’ın oğulları ve yeğenleri tarafından kullanılan bir unvandı ve aynı zamanda esas olarak *Aşına* hanedanının üyeleri tarafından kullanılıyordu (Taşağıl, 2003, s.107).

Ayrıca Çaç’ın idari hayatında Kağan Şegui’nin bulunması da onun Kağanlığın kurucuları olan Aşına ailesinden olduğuna işaret etmektedir. 657 yılında, Çaç hükümdarlarından biri, Çin yıllıklarında “*Şad*” olarak anılır (Ögel, 1963, s.42), Kağanlık yönetim sistemine göre, 10.000 askerî kontrol altında tutmaları durumunda Teginler “*Şad*” olarak adlandırıldı (Biuypih, 1950, s.286). VII.-VIII. yüzyıllarda

Çaç'ta basılan iki tür sikkede daha “*Hükümdarlık*” unvanının görünmesi de bunun bir kanıtı olabilir. Bu sikkeler:

1. Ön yüzünde uzun saçlı, hafif kısık gözlü, sakalsız bir figür bulunan sikkenin arka yüzünde tamga şeklinde, madalyonun üst kısmında Soğdca yazıda *cynk xwbw tk'yn* yani “Çaç hükümdarı Tegin” yazılıdır (Babayarov, 2004, s.32).
2. Sikkelerin bir yüzünde Soğdca yazılı *yncw 'yr tkyn* “*Yenchu Tegin*”, diğer yüzünde ise “*nimet*” kelimesi yer almıştır (Babayarov, 2007, s.43-44).

Resim 8: Zengin, Bay kelimelerinin geçtiği sikke, Babayarov 2021.

Musakaeva tarafından incelenen bir diğer Buhara sikkesi ise sağ tarafta iki hörgüçlü bir deve ve arka tarafta ateşli alev- Soğdca yazıda “*pny*” “*para*” yazılı sikkedir. Smirnova bu sikkedeki yazının “*p'y*” olarak okunabileceğini ve Eski Türkçe kelime “*bay*” yani “*zengin*” kelimesi ile özdeşleştirilebileceğini ileri sürmüştür (Musakaeva, 2014, s.256). Ona göre, bu tip sikke, ön yüzünde çift kamburu olan deve, arka yüzünde bir tür tamga ve Soğdca bir yazı bulunan, VI.-VIII. yüzyıllarda Çaç'ta basılmış bir madeni paraya çok benzerdi. Bu tip Çaç sikkeleri üzerindeki yazıyı Smirnova şu şekilde ifade etmişti: *prn βγγ...* (Smirnova, 1981, s.314).

Batı Türk Kağanlığı tarafından Çaç'ta basılan sikkeler arasında bu tür sikkeler Kağanlığın son aşamasına aittir. Görünüşe göre Batı Kağanlığı'nın 630'larda Kağanlığa bağlanmasıyla birlikte sikkeler doğrudan Kağan ismiyle basılmaya

başlandı. Ancak Jabgu veya Jabgu-Kağan şeklinde basılmıyordu. Bunun delillerinden biri de Kağanlığın son aşamasına ait olan *prn βyy x'y'n* “*Kutsal nimet Kağan'ın (sahibi)*” kelimelerinin diğer sikkelerde bulunmayışındı (Babayarov, 2007, s.20-23).

Resim 9: Kutsal nimet Kağan yazısının yer aldığı tamgalı sikke, Babayarov 2021.

Özellikle VI.-VIII. yüzyıllara ait Çaç sikkelerinin Soğd başlıklarının tespitleri şöyledir:

x'y'n “Kağan” // *zpyw* “yabgu/japgu” // *cpyw x'y'n* “Zhabgu-Kağan” // *tk'yn* “Tegin” // *ryttypyr* “Elteber” // *tδwn* “Tudun” şeklindedir. Ayrıca unvanların yanı sıra hükümdarların isimleri ise şu şekilde geçmektedir:

twrk x'y'n “Türk-Kağan” // *trδw x'y'n* “Tardu Kağan” // *tw'n cpyw x'y'n* “Tun Jabgu Kağan” // *cpyw x'y'n* “Jabgu - Kağan” // *'yrpy 'šp'r' cpyw x'y'n* “Elbi İşbara Jabgu Kağan” // *twwn x'y'n* “Ton Kağan”

Son olarak Fergana şehrinin paralarının okunmasının ardından *x'y'n* “Kağan” // Otrar'ın *'δpw cpyw x'y'n twtwy* “Alp-Kağan Tutuk” sikkeleri ve Soğd bölgesinde benzer sikkeler ortaya çıkmıştır (Babayarov, 2021, s.35). Nitekim bu sikkelerin üzerinde “kağan” unvanının belirtilmiş olması bölgede araştırma yapan dilbilimci ve tarihçilerin dikkatini çekmiştir.

Soğd sikkelerinde Türkçe terimlerin hâkimiyeti Çaç, Otrar, Fergana, Soğdya (Semerkand ve civarı), Kuzey Toharistan ve Yedisu gibi tarihî şehirlerde belirgin hale geldi. Bu durum Türk Kağanlığı'nın Orta Asya'daki köklerinin çok daha derin

olduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle, yazılı kaynaklara ve arkeolojik buluntulara yansıyan Türk-Soğd simbiyozunun gücünden kaynaklanmaktadır.

3.14. Bir Propaganda Vasıtası Olarak Soğd Sikkeleri: Dinî, Siyasi, Kültürel Motifler

Cribb, çoğu para geleneğindeki madeni para tasarımlarının devletin onları üreten ve yayınlayanların para otoritesini gösterdiğini ileri sürer (Cribb, 2009, s.498-499). Kraliyet imajı ve hükümdarın adı ve diğer temsil biçimleri devletin para otoritesini gösterir. Bir imparator tasviri gibi otorite imajları veya hanedan amblemleri gibi diğer güç sembolleri her zaman krallığın anlamlı temsilleri olarak dururken, tersi ikincil kraliyet veya dinî sembolü (veya her iki semantiğin bir kombinasyonunu) tasvir ediyordu. Sikkeler siyasi ve dinî mesajları iletmek için en iyi araçtı.

“Parasal rol, madalyonun bir madeni para olarak düzgün bir şekilde çalışmasını sağlayarak sorunsuz ve kesintisiz dolaşımını sağladı. Madeni paranın siyasi rolü, madeni paranın yaygın kullanımının, herhangi bir toplumda meydana gelen tüm parasal işlemlerde bir rejim veya devletin otoritesini dayatmasını sağlama biçiminde kendinî gösterdi” (Burnett, 1991, s.29).

Bu bağlamda, tartışılan Soğd sikkelerinin siyasi ve ekonomik mesajı hem kraliyet imajı hem de basıldığı bölgeye veya basıldığı bölge devletinin otoritesine işaret eden bölgesel tamga ile temsil edilmekteydi. Öte yandan, Çin Yuan karakterinin Soğd-Çin madeni paralarında tutulması ekonomik nedenlerden dolayı kaynaklanmış olabilir. Yani karakter, Soğdlu ve Çinli tüccarlar arasında hızlı ve düzenli tedavülü kolaylaştırmaya hizmet etmişti. Tamga, haç veya Çin Yuan karakteri gibi belirli parasal ikonografilerin tanınabilir değer işaretleri olarak işlev gördüğü de söylenebilir. Başka bir deyişle, sıradan halk, madeni paralarda kullanılan görüntüleri değerleriyle ilişkilendirirdi.

Madeni paraların dinî mesajı hemen hemen her para geleneğinde, özellikle de Kuşan ve Sâsâni gelenekleri gibi Soğd para geleneğiyle ilgili olanlarda görüldü. Kuşan sikkesindeki dinî mesaj, tanrıların tasvirleriyle ve çeşitli yazıtlarla temsil edilirdi. Cribb, Kuşan sikkelerindeki *Shiva* benzeri görüntüyü incelerken, bunun “*Kuşan krallarının bağlılığını gösteren*” tasarımlar olduğunu ileri sürmüştür. Nitekim sikkelerin üzerinde “*kralın tanrıya taptığı*” ikonlaştırılmıştı. Böylelikle kralın yönetme yetkisi Tanrı tarafından da desteklenmişti (Cribb, 1997, s.40). Sâsâni sikkelerinin dinî mesajında ise Zerdüşt ikonografik motifler hâkimdi. Vesta Curtis, ikonografide tasvir edildiği gibi, I. Erdeşir (224-241) ve oğlu I. Şapur (241-272) gibi erken Sâsâni kralları tarafından giyilen tacın, dünyanın baş tanrısı *Hormizd*’in tacı ile aynı olduğunu gözlemlemiştir (Curtis, 2007, s.426).

Nitekim ateş sunağı ve taht nasıl siyasi iktidar ve din birliğini temsil ediyorsa; dinî ikonografinin yanında tacın görünümü, hükümdarın ve onun tanrısının birliğini temsil etmekteydi. Ateş sunağı ve tanrıların tasvirleriyle temsil edilen dinî ikonografinin varlığı, kralın gücünü meşrulaştırma girişiminin de örneğiydi. Zerdüşt öğretisine göre, krallık tanrılar tarafından onaylanmalı ve kralın onu iyi bir kral yapan tanrı vergisi bir servet olan *khvarah*’a sahip olması gerekliydi. Bu şekilde, dinî sembolizmin ikonografisi, aynı zamanda, Curtis’e göre politik mesajı, dinî sembolizmi ifade eden bir yapıya sahipti (Curtis, 2007, s.413).

Sâsâni ve Kuşan sikkelerindeki dinî ikonografi çalışmaları, hükümdarın belirli bir dine bağlılığını temsil ettiğini göstermekteydi. Dinî ikonografi ya kralın yönetimini meşrulaştıran tanrının ya da dünyadaki tanrıları temsil eden ateş sunağı gibi dinî eserleri de tasvir ediyordu. Dinî ikonografinin temsilleri hem halka hem de iktidara tanıdık gelen temsiller olurdu. İnsanlar kullandıkları madeni paralardaki hayali bu sembolizmleri, onları basan hükümdar kadar tanırırlardı.

Soğd sikkelerinde bir tamga veya bir efsanenin kullanılması, Sâsâni sikkelerinde haçın kurdelelerle süslenmesindeki gibi paralellik göstermektedir (Loginov ve Nikitin, 1993, s.247, 272). Bu ikonografik özellik, şerit kullanımının mümkün olduğu Sâsâni (Zerdüşt) kültürüne aşılarmış Hristiyan sembolizmini de aktarır. Çünkü kullanılan figürler onursal-dinî bir araçtır. Basılan sikkelerin dolaşım ağı düşünüldüğünde doğu ve batı arasında bir etkileşime girmemesi neredeyse imkânsızdır. Bu nedenle, özellikle İstanbul, Mısır gibi bölgelerin sikkelerinde bulunan figürler de doğu topraklarına taşınmıştı. Soğd sikkelerinin ana merkezinde Sâsâni üslubu varlığını korurken hem batının hem de doğunun figürleri harmanlanmıştı. Başka bir deyişle, bu ödünç alınan öğeler temsillerinde yerlileştirildi.

Yukarıdaki bilgilerin ışığında, tartışılan sikkelerin ikonografik unsurlarından aşağıdaki önermeler çıkarılmaktadır:

1. Tamgalar, madeni paraların olası darphane veya dolaşım alanına işaret eden birincil tanımlama işaretleri olarak işlev görür. Tamga, V. yüzyıldan itibaren Soğd sikkelerinde baskın ikonografik unsurlardan biri olmuştur ve Soğdya'nın farklı bölgelerinde farklı tamgalar kullanılmıştır.
2. Bir Soğd efsanesinin kullanılması, madeni paraların yerli karakterini gösterir. Sikkelerdeki yazıtlar genellikle darphanenin yerini veya hükümdarın adını gösteren idari karakterdeydi. Ancak dil aynı zamanda ulusal kimliğin simgesi ve yerel kültürün temsilcisiydi. Bu efsaneler, sembolik olarak onların idari otoritesini, yani onları yerel ve dış ekonomik ihtiyaçları için basan Soğd Devletini temsil etmekteydi. Özellikle, Yedisu'nun Soğdca yazıtlar kullanan Türgiş sikkeleri farklı bir kategori altında incelenmektedir.

3. Soğd-Çin madeni paralarında Yuan karakterinin muhafaza edilmesi, onların soyunun Tang Hanedanlığı'nın paralarından geldiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, orijinal madeni para tasarımının değişmesi, yani tamgaların ve Soğd efsanelerinin eklenmesi göz önüne alındığında, Yuan karakterinin kasıtlı olarak tutulduğu düşünülmektedir. Soğdya'daki bu karakter, Çin para sisteminde olduğu gibi işlev görmedi, daha çok değer işareti olarak kullanıldı. Soğ darphaneleri, yerel ve dış pazarlarda mübadele için kolayca para birimi haline gelebilecek ve madeni paraya harici bir ikonografiyle katma değer getirecek bir sikke tipi üretmek zorundaydı. Cribb'in de belirttiği gibi, paranın dolaşıma devam etmesi için bir miktar paraya sahip olunması gerekir (Cribb, 2009, s.498-499).
4. Soğd sikkelerinin ilhamını coğrafyadaki diğer topluluklar oluşturdu. Böylece etkilendikleri Sâsâni sikkelerinin yanı sıra Bizans sikkelerindeki mühürleri de dinî bir sembol olarak kullandılar (Heidemann, 2010, s.25-26). Madeni para kavramıyla ilgili olarak, bu sembolün kullanımı bir mesaj iletir ve mesajın dinî boyutuna işaret etmektedir. Para birimi olarak birincil rollerinin ötesinde, madeni paralar devlet ve dinî propaganda aracı olarak işlev gördü. Bu şekilde ikonografi ve motifler darphaneden sorumlu hükümdarın görüş ve niyetini temsil etti.

SONUÇ

Bu tez, nümizmatik, arkeolojik (mimari ve daha küçük buluntular dâhil) ve Soğd belgelerini içeren üç kanıt grubunu inceleyerek, maddi ve edebî kanıtlar ile sistematik çalışma yapılmıştır. Bu kanıtlar şimdiye kadar yalnızca uzman arkeolojik araştırmalarda veya Orta Asya'daki Soğd-Türk ilişkileri üzerine genel tarihsel denemelerde bireysel olarak ele alınmıştır. Bu çalışmada ise yaygın yaklaşımın aksine bütünsel bir anlayışla konu ele alınmıştır.

Nitekim incelenen kanıtlar hem kendi ülkelerinde hem de diasporadaki Soğdlular arasındaki Soğd-Türk kültürel dokusunun bütünleştiğini göstermektedir. Bu durum yalnızca bir grup gezgin, keşiş ve tüccar ile sınırlı değildi. Soğdlular ve Türkler tarihsel süreçte aynı coğrafya içerisinde bir etkileşim kurmuşlardı. Söz konusu etkileşimin sonuçlarına dair birçok maddi delil oluşturmuşlardı. Mevcut maddi delillerin çapraz sorgusu, Soğdluların sadece kendi kültürlerini Türklere aşılmasında aracı olmadıklarını, aynı zamanda diğer kültürel bölgelere daha fazla aktarılmasında önemli rollere sahip olduklarını da işaret etmektedir.

Tez, incelenen kanıt kategorileri etrafında yapılandırılmıştır. M.S. V. ile IX. yüzyıllarda Soğdluların, *İpek Yolu* koridoru boyunca maddi ve kültürel varlıkların kanalize edilmesinde yer alan en aktif etno-dilsel gruplardan biri olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla beraber, IV. yüzyıldaki Soğdya'daki istilalar, onların yerleşim yerlerine dair katmanları bırakmamıştır. Arkeolojinin bu döneme tarihlenebilecek seviyelere nadiren ulaştığı ve ulaştığında son derece sınırlı alanların dâhil olduğu doğrudur. Öte yandan, Hunların bölgeye gelişi ile meşru olarak ilişkilendirilebilecek yeni özellikler de ortaya çıkmaktadır. Böylece, vahâlârin hemen sınırında yerleşik halkların ve yerel konar-göçerlerin birlikte yaşaması ortadan kalkmış gibi

görülmektedir. Nitekim arkeolojik verilere göre söz konusu vahâlârin çevresindeki göçebe kurganlar da bu tarihten itibaren mevcut değildir. Sır Derya'nın ötesinden gelen topluluklar Soğdya topraklarında yeniden vücut buldu. Ayrıca Soğdya'daki yerel nüfusa kuzeyden gelenler de eklenince kaybolmadı.

Bölgeye gelen ilk Hun kolu ise Kidaritler oldu. Kidaritler IV. yüzyıla tarihlendirilseler de son yapılan nümizmatik çalışmaları onların sikkelerinin yanlış okunduğunu ortaya koymaktadır. Böylece Kidaritlerin tarihlendirilmesi V. yüzyıl olarak yeniden temellendirilmiştir. Kidaritlerin genişlemesi, Merv yakınlarındaki V. Vahram tarafından kontrol edilmeden önce 420'lerin sonunda Baktriya'da başladı. Batıda bloke edilen Kidara güneye yürüdü ve oğullarından birini bıraktığı Gandhara'yı aldı ardından ise kuzeye dönmeden önce Soğdya'yı muhtemelen 440'tan sonra ele geçirdi. Böylece bu tarihten itibaren Semerkand sikkeleri üzerinde “*Kydr*” (Kidara) adı görülmektedir.

509 yılında Akhunlar, Kidarit hanedanının muhtemelen 470'lerden itibaren zayıflamakta olduğu ülkeyi fethetti. Akhunlar, Soğdya topraklarına yerleştiklerinde son derece varlıklı ve siyasi konjonktürde güçlü idiler. Akhunlar birkaç kez Sâsâni hükümdarlarını yenmişlerdi ve 484'te savaşta Peroz'u öldürdüler. Halefi I. Kavâd (484, 488-497, 499-531) onların himayesi altındaydı ve onu birkaç kez İran tahtına geri döndürmek zorunda kaldılar. Ayrıca, Hüsrev Anuşirvan (531-579) saltanatının başlangıcına kadar, Sâsâniler, Akhunlara yüksek miktarda vergiler ödediler. Sâsâniler tarafından ödenen gümüş sikkeli vergiler yani Akhun gücünün kalbinde bulunan bu madeni paralar, Merv'den Turfan'a kadar tüm Orta Asya'yı kontrol eden Akhun İmparatorluğu'nun her yerine yayıldı. Böylece, Sâsâni gümüş sikkeleri, Kansu koridoru dâhil olmak üzere tüm Orta Asya'da iki yüzyıla yakın bir süre boyunca geleneksel ödeme aracı haline geldi ve Soğd tüccarlar, kendilerine sunulan yeni iç

pazarın ötesinde, Akhun gümüşünde, işletmelerinin hacmini arttırmalarını sağlayan bir sermaye birikimi bulabildiler.

Geniş sınırlara sahip bir devlet kurmalarına rağmen günümüze değin Akhunlara ait yazılı bir belge ortaya çıkmamıştır. Fakat nümizmatik keşifler paranın dolaşımı sebebiyle Akhun tarihine ışık tutar niteliktedir. Nitekim Akhunların yaşadıklarına dair en önemli ve somut kanıtlar onlara ait sikkelerdir. Soğdluların bu sikkelerin dolaşımında neredeyse başat bir rol üstlenmiş olmaları Akhunlara dair verileri güçlendirmiştir. Bununla beraber, özellikle Kiyonitlerin, Kidaritlerin ve Akhunların menşesine dair tartışmalar hususunda ise Soğdca belgelerden Eski Mektuplar ve Kuzey İndus Yazıtlarındaki “*xwn/Hun*” yazımının aynı olması bu tartışmalar için önemli bir veri oluşturmaktadır. Soğdlulara göre Xiougnu olan Asya Hunları ile aynı topraklarda yaşadıkları diğer Hunlar aynı köke bağlıydı ve aynı şekilde üst bir çatı ismi ile yani “*Hun*” ile adlandırılırdı.

560’lı yıllarda Türklerin Keş (Şehr-i Sebz) yakınlarındaki Akhun ordularına karşı kazandığı zaferden sonra Soğdya, VIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Türk Kağanlığı’na dâhil edildi. Çoğu araştırmacının görüşüne göre, Kağanlık, yerel kökenli üyeler tarafından yönetilen Soğdya’yı kendi iç idaresine kendisini dâhil etmedi ve vergilerle sınırlandırdı.

Döneme ışık tutan arkeolojik veriler arasında bazı epigrafik, nümizmatik buluntular ve 1932’de Pencikent’te bulunan Soğdca belgeler bulunmaktadır. Bunların ayrıca farklı dillerdeki yazılı kaynaklarla, örneğin hanedan yıllıkları (Bei shi, Sui shu ve Tang shu) gibi Çin kaynaklarla da karşılaştırılması gerekir. Türkler, Soğdya’yı fethettiklerinde önce Chaowu üzerinden yönetmişlerdi ve daha sonra Türklerin onun egemenliğine son verdiği görülmektedir. 600’lü yıllara doğru Semerkand’ta bazı yerel

yöneticiler Türk Kağanlığı ile yakın ilişkiler kurmuş ve hatta bazı kağanların kızlarıyla evlenmişlerdir.

L. Albaum'a göre, Türk Kağanlığı komutanı ve bir Türk boyu mensubu Avarhuman Semerkand'ın kontrolünü ele geçirdi ve bu şehir Fohoman döneminden itibaren Soğdlular bu konuda liderlik yapmaya başladı. Yine 700'lü yıllardan sonra Semerkand'ta bir hanedan değişikliği olmuş ve halk tarafından yönetime Soğdca belgelerinde *trywn*, Arap kaynaklarında Tarhun olarak geçen bir Touhoen getirilmiştir. Bazı araştırmacılar bunu Türkçe bir kelime (Tarkan) olarak kabul ederler. Türk Kağanlığı'nın hâkimiyetindeki Semerkand'ta çok sayıda Türkçe unvan kullanılması, burada Türk kökenli bir hanedanın olduğuna da işaret etmektedir. Örneğin Mugh Belgelerinde geçen kral Dewaştıç'e verilen unvan olan Soğdca *ck'yn cwr ßylk''* Türkçe Çakun Çor Bilge Dewaştıç'ti.

Türk egemenliği altındaki Türk ve Soğd halkları arasındaki ilişkilerin ilerlemesinin bir gereği olarak, onlarla sadece siyasi hayatta değil, kültürel ve sosyal alanlarda da sıklıkla karşılaşmaktayız. Örneğin Çin kaynaklarında Kang (Soğd) ve Tujue (Türkler)'in evlilik ve ölü gömme adetlerinin aynı olduğu söylenmektedir. Türklerin de resmî olarak Soğd alfabesini kullandıklarını biliyoruz ve bunun en güzel örneği Bugut (Moğolistan) Yazıtı ile Yedisu (Yedisu) ve Maveraünnehir'de bulunan Eski Türklere ait sikkelerdir. Buna karşılık Soğdlular da Türk dili ve alfabesinden yararlandılar. Nitekim Türk Kağanlığı dönemine tarihlenen Mugh Belgelerinden yola çıkarak, Soğdluların Türklerle olan bağlarının ardında Türklerin onlara hamilik yapması yatmaktadır. Bununla beraber, Soğdluların ticari faaliyetlerinin devam edebilmesi için Türkler tarafından desteklenmeleri de son derece önemlidir.

Yazılı kaynakların ve arkeolojik kaynakların yanı sıra nümizmatik verileri Soğd-Türk ilişkileri için önemli bir halkayı oluşturmaktaydı. Parasal ikonografinin

karşılaştırmalı incelemesi, Sâsâni İmparatorluğunun dinî ve siyasi sembolleri, Türklerin tamgaları, Kuşan İmparatorluğun simgeleri Soğd sikkelerinde yeni bir revizyonla tarihsel gerçeklik oluşturmuştu. Nitekim üçüncü bölümün ana amacı, tarihî bir kaynak olarak sikkelerin değerini araştırmaktı. Bu bölüm, insan toplumundaki madeni paraların, sikkelerin tılsım olarak kullanılacağı düğünler, cenaze törenleri veya dinî törenler gibi birden çok bağlam veya alana katıldığını gösterdi. Sonuç olarak sikkeler farklı sosyo-kültürel paradigmaları yansıtırlar ve dolayısıyla ekonomik-politik ve sosyo-kültürel eğilimlerin değişimini ve sürekliliğini yansıtırlar.

Özellikle, bu tezde tartışılan sikke örnekleri, tasarım değişiklikleri, darp etme teknikleri ve yeni ikonografinin gelişimi gibi Soğd sikkelerinde birçok önemli değişikliği doğrulamaktadır. Bu değişiklikler aşağıdaki unsurlarla ifade edilir:

Yeni bir basım tekniğinin tanıtılması, bir tamganın kullanılması, Çin tasarımının tanıtılması ve ardından Çin tasarımının Soğdca tamga kullanılarak değiştirilmesi ve bir efsanenin (yani yazıt) eklenmesi vb.dir. Sikkelerin tarihsel ve sosyal değişimlerin bir kanıtı olarak değerini tartışan Cribb, paranın kültürel sürekliliğin ve değişimin bir göstergesi olduğunu ve madeni paraların tarihçilere krallıkların sırası, gelişimi ve ilişkileri hakkında somut kanıtlar sağlama becerisine sahip nesneler olduğunu belirtmektedir. Soğd-Türk sikkelerinin etkileşiminde de bu oldukça açıktır. Nitekim dönemin Türk devleti veyahut bölgesel olarak siyasi gücü elinde bulunduran Türk boyu, Soğdluların sikkelerine yansımaktaydı. Bununla beraber, özellikle dinî ve kültürel motifler de aynı paralellikte Türk kültürüne ait özellikler taşımaktaydı.

Bittabi, sikkelerin tarihe bir veri oluşturabilmesi için sikkelerin dolaşım ağı da son derece önemliydi. Bu nedenle Soğd-Türk ilişkilerinin ekonomik bağlamının incelenmesi gerekmektedir. Soğd toplumsal yapısı içerisinde oldukça önemli bir

statüye sahip olan tüccarlar, ticaret ağının oluşturduğu karavanlar ve kervanlar paranın hangi coğrafyalarda dolaştığının da bir göstergesiydi. Nitekim Soğd-Türk ilişkilerinde en önemli ticari ürünlerden birini Türk atları oluşturmaktaydı. Bununla beraber, Türklere vergi olarak ödenen ipek rulolarının, yeni bir ticari kara dönüşebilmesi için Soğdlulara ihtiyaç vardı. Türkler, Soğdluların siyasi ve güvenliği olarak hamileri olurken, Soğdlular Türklerin ticari ve diplomatik ilişkilerinde yer alıyordu.

KAYNAKÇA

- Ahmetbeyoğlu, A., (2012), “Bizans Tarihçisi Menandros'ın Türkler (Gök- Türkler) hakkında Verdiği Bilgiler”, *Tarih Dergisi*, 50, ss.11-25.
- Ahmetbeyoğlu, A., (2017), *Avrupa Hunları*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Akbulut, D.A., (2002), “Akhunlar (Kionit/Hyon) ve Eftalitler Çağında Maverâünnehir ve Horasan'da Türkler”, *Türkler*, C.I, ed. Hasan Celal Güzel, vd., Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.831-844.
- Albaum, L. I., (1960), *Zhivopis' Afrasiaba*, Tashkent.
- Albaum, L. (1994), “Христианский храм в старом Термезе” [Eski Termezde Hristiyan Tapınağı], in Zhukova, L. (ed.) *From the History of Ancient Cults in Central Asia. Christianity*, Glavnaja Redakcija Enciklopedii: Taşkent, ss.34-41.
- Al-Bîrûnî, (1910), Sachau, E. *Alberuni's India*, 2 vols., London: Kegan, Trench, Trübner.
- Afram, M. & Gyselen, R., (2012), “Sylloge Nummorum Sâsânidarum. Tome II. Ohrmazd I-Ohrmazd II”, Paris/Berlin/Wien, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, (Veröffentlichungen der numismatischen Kommission, Band 53).
- Ammianus Marcellinus, *Histoire*, various, Paris: Les Belles Lettres, 1968–1977
- Anarbaev, A., & Matbabaev, B., (1993), “An early medieval urban necropolis in Ferghana”, *Silk Road and Archeology*, 3/94, ss.223-250.
- Anderson W, (2004), “An Archaeology of Late Antique Pilgrim Flasks”, in *Anatolian Studies*, Vol. 54, ss.79-93.
- Andreas, F. C, (1910), “Bruchstücke einer Pehlevi-Übersetzung der Psalmen aus der Sassanidenzeit”, Berlin: Verl. d. Akad. d. Wiss, ss.869-872.

- Andreas, F. C. & Barr, K, (1933), *B'ruchstu cke einer Pehlevi-U bersetzung der Psalmen*, Berlin: Akademie der Wissenschaften, ss.91-152.
- Arakawa, M., (1992), The Tang transport system for military commodities to Western Regions and the role of itinerant traders], *Tōyō gakuho* 73, no.3/4, ss.31-63
- Arakawa, M., (2005), "Sogdian merchants and Chinese Han merchants during the Tang Dynasty", in Vaissière, E & Trombert, E (eds.), *Les Sogdiens en Chine*, Paris: École Française d'Extrême-Orient, ss. 231–242.
- Ashurov, B., (2013), Tarsākyā: an analysis of Sogdian Christianity based on archaeological, numismatic, epigraphic and textual sources. PhD Thesis. SOAS, University of London.
- Ashurov, B., (2015), "Sogdian Christian Texts: Socio-Cultural Observations", *Archiv Orientalní*, S. 83, ss.53-70.
- Ashurov, B., (2015), "Sogdian Christian Texts: The Manifestation of 'Sogdian Christianity'", *Manuscripta Orientalia*, 21(1), ss.3–17.
- Ashurov, B., (2019), "Sogdian Christianity: Evidence from Architecture and Material Culture", *Journal of the Royal Asiatic Society*, s.127-168
- Asmussen, J.P., (1982) "The Sogdian and Uighur-Turkish Christian Literature" in *Central Asia before the Real Rise of Islam: A Survey*, Indological and Buddhist Studies, ed. L.A. Hercus, Canberra.
- Aydın, H., (2021), *Theophanes Confessor'ün Kroniğinde Türkler; 284-813*, İstanbul: Kronik Yayınları.
- Azarpay, G., (1981), *Sogdian Painting. The Pictorial Epic in Oriental Art*, Berkeley: University of California Press.
- Babayarov, G., (2007), *Köktürk Kağanlığı Sikke Katalogu*, TİKA, Ankara.

- Babayarov, G., (2019) Coins of Western Turkic Qaghanate with a title “Tardu-Qaghan”, *Turkic Studies Journal*, Astana, 2019, ss.12-24.
- Babayarov, G., (2021), *New Reading of Some Turko-Sogdian Coins of Pre-Islamic Central Asia*, Moldova: Lambert Publishing
- Bailey, H, (1988). “Garō-Δamāna, in A Green Leaf”: *Papers in Honour of Professor Jes P. Asmussen*. Leiden (Acta Iranica 12), ss.61-66.
- Bailey, H. W., (1944), “The Colophon of the Jātaka-stava,” *Journal of the Greater India Society*, XI, 1, ss.10-12.
- Bailey, H. W., (1954), "Harahuna", *Asiatica*, Festschrift Friedrich Weller. Zum 65. Geburtstagsgewidmet, Leipzig, s. 12-21.
- Bailey, H. W., (1982), *The Culture of the Sakas of Ancient Iranian Khotan*, (Columbia Lectures on Iranian Studies, 1), Delmar-New York: Caravan Books, 1982.
- Bal’ami: Zotenberg, H, (1983), *Chronique de Tabari*, traduite sur la version persane d’Abou- ‘Alī Mohammed Bel’amî, 4 vols., Paris, 1867-1874, republished 4 vols., Paris: Sindbad.
- Barbati, C., 2010, “The Christian Sogdian manuscript C 5 as an example of translation literature”, *Proceedings of the 6th European Conference of Iranian Studies*, ed. by M. Macuch, D. Weber and D. Durkin-Meisterernst, Iranica 19, Wiesbaden, ss. 1-10
- Barthold, V, (1966), “Отчет о командировке в Туркестан” [Türkistan’daki Saha Çalışması Hakkında Rapor], Works, vol. 4, Moscow, ss.111-116
- Barthold, V, (1997), “al-Sughd/Soghd”, *Encyclopaedia of Islam*, C. 9, Second Edition, Leiden: Brill, ss.772-773.

- Barthold, V., (1928), *Turkestan: Down to the Mongol Invasion*, London: Oxford University Press.
- Barthold, V., (1990), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Ankara: TTK.
- Baum, W & Winkler, D, (2003), *The Church of the East: A concise history*, London: Routledge Curzon.
- Baykuzu, T.D., (2013), *An Lu-shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti*, Konya: Kömen Yayınları
- Baykuzu, T.D., (2014), “T’ang Hanedanlığının Büyük Türk Generali Pu-Ku Huai-En”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54/1, ss. 377-400.
- Baykuzu, T.D., (2020), *Asya Hun İmparatorluğu*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Baypakov, K. M., (1986), *Srednevekovaja gorodskaja kul’tura Juznogo Kazaxstana i Semireçye (VI-na‘alo XIII v.)* (The medieval urban culture of southern Kazakhstan and Semireçye [from the 6th to the beginning of the 13th century]), Alma-Ata.
- Bazin, L., (1975), “Turcs et Sogdiens: les enseignements de l’inscription de Bugut (Mongolie),” in *Mélanges linguistiques offerts à Émile Benvéniste*, (Collection Linguistique, LXX), Paris: Société de Linguistique, ss.37-45.
- Beal, S. (1884). *Hiuen Tsiang. Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World*, London: Trubner.
- Beckwith, C., (1979), “The Introduction of Greek Medicine into Tibet in the Seventh and Eighth Centuries,” *Journal of the American Oriental Society*, 99/2, April-June ss.297-313.

- Beckwith, C., (2009), *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Princeton: Princeton University Press
- Benveniste, É., (1964), “Le vocabulaire chrétien dans les langues d’Asie centrale”, in *Problemi attuali di scienza e di cultura* 62, Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, ss.85-92.
- Benveniste, É., (1946), *Vessantara Jātaka. Texte Sogdien édité, traduit et commenté*. Paris, Geuthner
- Bernard, P., (1996), “Maracanda-Afrasiab colonie grecque, in La Persia e L’Asia Centrale da Alessandro al X secolo”, *Atti di Convegni Lincei*, 127, Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, ss.331-365.
- Bernard, V, & Salles J.F, (1991), “Discovery of a Christian Church at al-Qusur”, *Failaka (Kuwait) in Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 21. ss.7-22.
- Bernard, V, Callot, O & Salles J.F, (1991), “L’église d'al-Qousour Failaka”, *État de Koweit*, in *Arabian Archaeology and Epigraphy*, ss.145-181.
- Blockley, R, (1985), *The History of Menander the Guardsman*, Liverpool: F. Cairns.
- Boqin, J., (1994), *Dunhuang and Turfan Documents concerning the Silk Road*, Beijing.
- Bosworth, C.E., (1986), ““Mā Warā’ al-nahr” *Encyclopedia of Islam*, 2. Edition, C.V, Leiden: Brill, ss.852-859.
- Bosworth, C.E., (2002), “Central Asia iv. In the Islamic Period up to the Mongols”, *Encyclopedia Iranica*, C. II, ss.169-172.
- Briant, P., (1982), *État et pasteurs au Moyen-Orient ancien*, Cambridge-Paris: Cambridge University Press / Maison de Sciences de l’Homme.

- Briant, P., (2002), *From Cyrus to Alexander: A history of the Persian empire*, Indiana: Eisenbrauns
- Brock, S., (1995), "Bar Shabba/Mar Shabbay: First Bishop of Merv." In *Syrisches Christentum weltweit: Studien zur syrischen Kirchengeschichte*, ed. Martin Tamcke, Wolfgang: Schwaigert and Egbert Schlarb, ss. 190–201.
- Burnett, A., (1991), *Interpreting the Past – Coins*, London.
- Burrow, T. (1940), *A Translation of the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan*, London: The Royal Asiatic Society.
- Buryakov, Ju. F., (1974), *Gornoe delo i metallurgija srednevekogo Ilaka* (Mining and metallurgy of medieval Ilak), Moscow.
- Buryakov, Y., (1990), Bogomolov G.I.Kanka/Arkheologiya Tashkenskoga oazisa, Tashkent.
- Buryakova E, and Buryakov, Yu., (1972), Новые археологические материалы к стратиграфии средневекового Самарканда (по раскопкам площади Регистан в 1969-1971 гг.) [Orta Çağ Semerkand'ının Stratigrafisi Üzerine Yeni Arkeolojik Materyaller (1969-1971 Yıllarında Registan'da Yapılan Kazılara Dayalı)] Taşkent, ss.174-223.
- Chabot, J-B, (1902), (ed.) *Synodicon Orientale*, Paris.
- Chavannes, E, (1903), *Documents sur les Tou-Kieu (Turks) Occidentaux*, Paris.
- Chavannes, E, (2007) *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Koç. M., Selenge Yayınları, İstanbul.
- Chavannes, E., (1941), *Documents sur less Tou-kiue (Turcs)*, Paris: Librairie d'Amerique et d'Orient.
- Chengyong, G., (2013), "A Comparative Study of Two Nestorian Inscriptions Unearthed in the Two Capital Cities of the Tang Dynasty: Xi'an and

- Luoyang." *From the Oxus River to the Chinese Shores. Studies on East Syriac Christianity in China and Central Asia*, edited by Li Tang and W. Winkler, Wien, Berlin: LIT Verlag, ss.161-175.
- Chenyong, G.&Nicolini-Zani, M., (2004), "The Christian Faith of a Sogdian Family in Chang-an during the Tang Dynasty", *Annali dell'Università degli studi di Napoli "L'Orientale"*, vol. 64, ss. 181–196.
- Christian, B, (1904), *Altiranisches Wörterbuch*, Strassburg.
- Christian, D, & Benjamin, C, (eds.), "Realms of the Silk Roads: Ancient and Modern". Belgium: Brepols, ss.1-12.
- Clauson, G, (2002), *Studies in Turkic and Mongolic linguistics*, London: Routledge.
- Colless, B., (1986), "The Nestorian Province of Samarkand," *Abr-Nahrain*, vol. XXIV, ss. 51–57
- Compareti, M., (2008), "Traces of Buddhist Art in Sogdiana" *Sino-Platonic Papers*, 181, ss. 1-42.
- Cowley, A., (1911), "Another unknown language from Eastern Turkestan", *JRAS*, ss. 159-166.
- Cribb J., (2007), "Money as marker of Cultural continuity and change in Central Asia, in Crib, J & Herrmann, G, (eds.) *Proceedings of the British Academy, After Alexander: Central Asia before Islam*, Oxford: OUP, ss. 333-375.
- Cribb, J & Herrmann, G, (eds.) "Proceedings of the British Academy 133; After Alexander: Central Asia before Islam", Oxford: OUP, ss.333-375.
- Cribb, J, (1986), (ed.), *Money from Cowrie Shells to Credit Cards*, London.
- Cribb, J, (1997), "Shiva images on Kushan and Kushano-Sâsânian coins, in Tanabe", K et al (eds.) *Studies in Silk Road Coins and Culture, Papers in Honour of Professor Ikuo Hirayama on his 65th Birthday*, Kamakura, ss.11-66.

- Cribb, J., (2009), Money as Metaphor 4: Money is Power, in *NC*, ss. 461–529.
- Cribb, J., (2010), “The Kidarites, the Numismatic Evidence”, *Coins, Art and Chronology II*, ed. M. Alram, ss.91-146.
- Curtis, V., (2007), “Religious iconography on Ancient Iranian Coins”, in Crib, J & Herrmann, G. (eds.) *Proceedings of the British Academy 133; After Alexander: Central Asia before Islam*, Oxford: OUP, ss.413-434.
- Daffinà, P., (1967), *L’Immigrazione dei Saka nella Margiane*, (ISMEO Reports and Memoirs, IX), Rome: ISMEO.
- Dauvillier, J., (1948), “Les Provinces Chaldéennes de l’Extérieur au Moyen-Âge,” in *Mélanges offerts au R. P. Ferdinand Cavallera*, Toulouse, ss.260-316.
- Dauvillier, J., (1956), “L’expansion de l’Église syrienne en Asie centrale et en Extrême-Orient”, *L’Orient Syrien*, 1/1, ss.76-87.
- Dickens, M., (2009), “Multilingual Christian Manuscripts from Turfan.”, *Journal of the Canadian Society for Syriac Studies*, S. 9, ss.22–42.
- Dickens, M., (2013), “The Importance of the Psalter at Turfan”, *From the Oxus River to the Chinese Shores: Studies on East Syriac Christianity in Central Asia and China*, ed. Li Tang, Dietmar W. Winkler, Berlin: LIT.
- Dickens, M., (2017), “Syriac Inscriptions near Urgut, Uzbekistan”, *Studia Iranica*, vol. 46, ss. 205–260.
- Dien, A., (1963), The Sapao Problem Reexamined, in *JAOS*, ss. 335-346.
- Ding, W., (2006), “Remnants of Christianity from Chinese Central Asia in medieval ages”, Roman Malek (ed.), *Jingjiao-The Church of the East in China and Central Asia (Collectanea Serica)*, Sankt Augustin: Institut Monumenta Serica 2006, ss. 149-162.

- Dowsett, C. J. F., (1961), *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci*, London: Oxford University Press.
- Drijvers, H., (2007), *The Book of the Laws of the Countries: Dialogue on Fate of Bardaisan of Edessa*, Assen: Georgias Press.
- Durkin-Meisterernst, D., (2000), Erfand Mani die manichäische Schrift?, in Emmerick R. E, et al (eds.), *Studia Manichaica IV, Internationaler Kongreß zum Manichäismus, Berlin*, 14.-18. Juli 1997, Berlin, ss. 161-178.
- Durkin-Meisterernst, D., (2015), “Was Manichaeism A Merchant Religion?” *Journal of Turfan Studies: Essays on Ancient Coins and Silk: Selected Papers of the Fourth International Conference on Turfan Studies*, ss. 245–56
- Ebû Reyhan el-Birûnî (2011), *el-Âsâr el-Bakîye*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- el-Belâzürî, (1924), *Fütuhu'l-Bûldan*, translated by Francis Clark Murgotten, in *Origins of the Islamic State*, New York: Columbia University.
- Elders, J, (2001), “The lost churches of the Arabian Gulf: recent discoveries on the islands of Sir Bani Yas and Marawah, Abu Dhabi Emirate, United Arab Emirates”, in *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 31, ss.47-58.
- el-İstahrî (1967), *Mesâlikü'l-memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden: Brill.
- el-Ya'kûbî, (2018), *Kitabü'l-Bûldan*, translated by Elton Daniel, Paul M. Cobb, in *The Works of Ibn-i Wadih el-Ya'qubi*, eds. : Matthew S. Gordon vd., Vol. I, Leiden: Brill
- Enoki, K, (1955), “Sogdiana and the Hsiungnu,” *Central Asiatic Journal*, I/1, s.43-62.
- Enoki, K., (1959), “On the Nationality of The Ephthalites”, *Memories of the Research Department of the Toyo Bunko*, XVIII, s.1-58.

- Ercilasun, K., (2019), *Türk Tarihinde Asya Hunları Birinci Hakimiyet Dönemi*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- Erdy, M., (1994). "An Overview of the Xiongnu Type Cauldron Finds of Eurasia in Three Media, with Historical Observations", *Archaeology of the steppes*, ed. B. Genito, Napoli, ss. 379-438.
- Erkoç, H.İ., (2016), "Batı Göktürk Kağanlığı'nın Kuruluşu", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 33/1, ss. 43-72.
- Erkoç, H.İ., (2018), "Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri", *Belleten*, C.LXXXII, S. 293, ss.51-82.
- Esin, E., (1978), *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Esin, E., (1985), *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhaları*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Faustus of Byzantium, (1989), *History: Garsoïan, The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand (Buzandaran Patmut'iwnk)*, Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Filanoviç, M, (1982), "О местоположение и наименование Ташкента в предарабское время" [Arap Öncesi Dönemde Taşkent'in Yeri ve Adı Hakkında], in ONU 6, ss.31-36.
- Firdevsî, *Şâhnâme*, (1947), çev. Necati Lugal ve Kenan Akyüz, C.I, MEB Yayınları, Ankara.
- Foltz, R, (1999), *Religions of the Silk Road: Overland Trade and Cultural Exchange from Antiquity to the Fifteenth Century*, New York: St. Martin's Press.
- Forte, A., (1996), "Kuwabara's Misleading Thesis on Bukhara and the Family Name an 安", *Journal of the American Oriental Society*, 116(4), ss. 645–652.

- Forte, A., (1996), "The Edict of 638 Allowing the Diffusion of Christianity in China",
P. Pelliot: L'inscription nestorienne de Si-ngan-fou (ed. avec suppléments par
 Antonino Forte), Scuola di Studi sull'Asia Orientale, Kyoto/Paris: Collège de
 France/Institut des Hautes Études Chinoises, ss. 349-373
- Frye, R., (1954), *The History of Bukhara*. Cambridge, MA: Mediaeval Academy of
 America. (A New edition 2007: Princeton, NJ: Markus Wiener Publishers).
- Frye, R., (2006), "Bukhara and Zandaniji, in Schortain", R., (ed.) *Central Asian
 Textiles and Their Contexts in the Early Middle Ages*, Riggisberg: Abegg
 Press, ss.75-81.
- Frye, R., (1965), *Bukhara: the Medieval Achievement*, Oklahoma: University of
 Oklahoma Press.
- Frye, R., (1996), *The Heritage of Central Asia from Antiquity to the Turkish
 Expansion*, Princeton: Markus Wiener Publishers.
- Fussman, G., (1974), "Documents épigraphiques kouchans," *Bulletin de l'École
 française d'Extrême-Orient*, LXI.
- Gabain, A. (1973), von, *Das Leben im uigurischen Königreich von Qo'o (850–1250)*,
 (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, 6), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Garsoian, N., (1989), *The Epic Histories (Buzandaran Patmut'iwkn') Attributed to
 P'awstos Buzand*, Boston: Harvard University Press.
- Gauthiot, R. (1912), "Le Sutra da Religieux Ongles-Longs. Texte sogdien avec
 traduction et version chinoise", *Mémoires de la Société de Linguistique de
 Paris*, tome XVII, Paris: Documents de l'Asie centrale, Mission Pelliot,
 ss.357-367.
- Gauthiot, R., (1910), "review of F. C. Andreas, Zwei soghdische Exkurse zu Wilhem
 Thomsens: Ein Blatt", *Journal Asiatique*, XV, ss.538-545.

- Geiele, E., (2011), “Evidence for the Xiongnu in Chinese Wooden Documents from the Han Period”, *Xiongnu Archaeology-Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, eds. U. Brosseder & B.K. Miller, Bonn: Vor und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, ss. 49-77.
- Gernet, J., (1957), “La Vente En Chine D'Après Les Contrats De Touen-Houang”, *T'oung Pao*, 45/1, ss.295-391.
- Gershevitch, I. (1954), *A grammar of Manichean Sogdian*, Oxford: B. Blackwell.
- Gershevitch, I., (1959), *The Avestan Hymn to Mithra*, Cambridge: University of Cambridge Press.
- Gharib, B., (1965), *Analysis Of The Verbal System In The Sogdian Language.*, unpublished Ph.D., University of Pennsylvania.
- Gharib, B., (1969), “Source Materials on Sogdiana, in Bulletin of the Iranian Culture Foundation”, *Cyrus Commemoration*, ss.67-81.
- Gharib, B., (1995), *Farhang-e sogdi: Sogdian Dictionary* (Soğdian, Persian, and English), Tahran.
- Giraud, R., (1960), *L'Empire des Turcs Célestes, Les règnes d'Elterich, Qapghan et Bilgä (680–734)*, Paris.
- Goeje, M. (1927), (ed.), *Ebn Hawqal*, Ketāb surat al-arḡ, Leiden: Brill.
- Golden, P., (1992), *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, (Turcologica, 9), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Gorbunova, N. G., (1986), *The Culture of Ancient Ferghana VI century B.C.–VI century A.D.*, Oxford: B. A. R.
- Göbl, R., (1967), *Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

- Grenet, F. (1996), “Crise et sortie de crise en Bactriane-Sogdiane aux IVe-Ve s. de n.e.: de l'héritage antique à l'adoption de modèles sassanides”, *La Persia e l'Asia Centrale da Alessandro al X secolo*, (Atti dei Convegni Lincei, 127), Roma, ss.367-390.
- Grenet, F., & Zhang Guangda, (1996), “The Last Refuge of the Sogdian Religion: Dunhuang in the Ninth and Tenth Centuries”, in *BAI* 10, ss.175-186.
- Grenet, F., (1984), *Les pratiques funéraires dans l'Asie centrale sédentaire de la conquête grecque à l'islamisation*, Paris: Éditions du CNRS.
- Grenet, F., (1994), “The Second of Three Encounters between Zoroastrianism and Hinduism: Plastic Influences in Bactria and Sogdiana (2nd-8th century A.D.),” *Journal of the Asiatic Society of Bombay*, S. 69, ss.41–57.
- Grenet, F., (1995), “Vaiśravaṇa in Sogdiana: About the Origins of Bishamon-ten”, *Silk Road Art and Archaeology* 4, ss. 277-297.
- Grenet, F., (2002), "Regional Interaction in Central Asia and North-West India in the Kidarite and Hepthalite Period", *Indo-Iranian Languages and Peoples*, (Proceedings of the British Academy 116), ed. N. Sims- Williams, London, ss. 203-224.
- Grenet, F., (2003), “The Pre-Islamic Civilization of the Sogdians (seventh century BCE to eighth century CE): A Bibliographic Essay (studies since 1986).” *The Silk Road*, 1(2), ss.23-86.
- Grenet, F., (2005), “The Self-Image of the Sogdians”, in Vaissière, E et al, (eds.), *Les Sogdiens en Chine*, ss.123-140.
- Grenet, F., (2006), “Iranian gods in Hindu garb. The Zoroastrian pantheon of the Bactrians and Sogdians, second – eighth centuries”, *Bulletin of the Asia Institute*, 20, ss. 87-99.

- Grenet, F., (2007), “Where are the Sogdian Magi?”, *Bulletin of the Asia Institute*, 21, ss. 159-177.
- Grenet, F., (2010), “A View from Samarkand: The Chionite and Kidarite Periods in the Archaeology of Sogdiana (Fourth–Fifth Centuries A.D.)”, *Coins, Art and Chronology*, vol. II: The First Millennium CE in the Indo- Iranian Borderlands, ed. M. Alram, Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, ss.267-286.
- Grenet, F., (2015), “Zoroastrianism in Central Asia,” in *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*, Ed. Michael Stausberg and Yuhan Sohrab-Dinshaw Vevaina. Malden, MA and Oxford: John Wiley & Sons, ss.129-146.
- Grenet, F., de la Vaissière, É., (2002), “The Last Days of Panjikent”, *Silk Road Art and Archaeology*, 8, ss. 155-196
- Grenet, F., Sims-Williams, N., & Vaissière, E., (2001), The Sogdian Ancient Letter V, Alexander’s Legacy in the East, in *BAI 12*, ss. 91-104.
- Grenet, F., Sims-Williams, N., “The historical context of the Sogdian Ancient Letters”, *Transition periods in Iranian history*, Actes du Symposium de Fribourg-en-Brisgau (22-24 Mai 1985), Leuven: E. Peeters, 1987, ss. 101-122.
- Groshev, V.A, (1985), *Irrigatsia Youzhnogo Kazakhstana v srednie veka* (Irrigation in south Kazakhstan during the Middle Ages), Alma-Ata.
- Hamilton, H & Falconer, W, (1903-1906), *The Geography of Strabo*, London: G. Bell.
- Hansen, V, (2005), “The Impact of the Silk Road Trade on a Local Community: The Turfan Oasis, 500-800”, in Vaissière É., & Trombert, E., (eds.), *Les Sogdiens en Chine*, Paris, ss.283-310.

- Hansen, V., (1995), *Negotiating Daily Life in Traditional China. How Ordinary People Used Contracts 600–1400*, New Haven: Yale University Press.
- Hayashi, T. (2011), “Hunnic Cauldrons,” in *Studies on Ancient Cauldrons: Cultic or Daily Vessels in the Eurasian Steppes*, Tokyo, s.341-382.
- Henning, W. B, (1948), “The Date of the Sogdian Ancient Letters”, in *BSOAS*, vol. 12, ss.601-615.
- Henning, W. B, (1965), “A Sogdian God”, in *BSOAS* 28/2, ss.242-254.
- Henning, W., B., (1946), “The Sogdian texts of Paris”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 11(4), ss.713-740.
- Hewsen, R., (1992), *The Geography of Anasias of Sirak: The Long and the Short Recension*, Wiesbaden: Reichert
- Hoenerbach, Wilhelm and Otto Spies (1956-1957), *Ibn at -Ṭaiyib, Fiqh an-Naṣrānīya*, “Das Recht der Christenheit”, Text; Versio, eds, trans. Wilhelm Hoenerbach and Otto Spies, I–IV, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium.
- Hulsewé, A. F. P, (1961), “Notes on the Historiography of the Han Period,” in Beasley, W. G., Pulleyblank, E. G. (eds.), *Historians of China and Japan*, London: Oxford University Press, s.31-43.
- Hulsewé, A.F.P.& Loewe, M.A.N., (1979), *China in Central Asia: The Early Stage 125 B.C.—A.D. 23*, Leiden: Brill.
- Hunter, E., (1989), “Report and catalogue of inscribed fragments: Ain Sha’ia and Dukakin caves near Najaf, Iraq”, in *Al-Rāfidān* 10, ss.89-108.
- Hunter, E., (1992), “Syriac Christianity in Central Asia”, *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, 44/4, s.363-368.
- Hunter, E., (2009), “The Persian contribution to Christianity in China: reflections in the Xian Fu Syriac inscription”, Winkler, D & Li Tang, (eds.), *Hidden*

treasures and intercultural encounters- Studies on East Syriac Christianity in China and Central Asia, Berlin: LIT, ss.71-85.

Hunter, E., (2012), “Syriac, Sogdian and Old Uyghur Manuscripts from Bulayïq”, *The History Behind the Languages: Essays of Turfan Forum on Old Languages of the Silk Road*, Shanghai, ss.79-93.

Ikeda On& Yamamoto, T., (1987), *Tun-Huang and Turfan Documents Concerning Social and Economic History: Contracts Introduction & Texts. III. A*, Toyo Bunko: Committee for the Studies of the Tun-huang Manuscripts

Ikeda On, (1965), “Le canton sogdien à Dunhuang au milieu du huitième siècle,” *Yûrashia bunka kenkyû*, no. 1, ss.49-92.

Ikeda On, (1981), “Les marchands sogdiens dans les documents de Dunhuang et de Turfan,” *Journal Asiatique*, CCLXXIX, ss.77-79.

Ikeda On, (1993), *Ba Shih-chi zhongye Dunhuang de Suteran juluo*, Xin Deyong (tr.), in *Riben xuezhe yanjiu Zhongguo shi lunzhu xuan yi: di jiu juan*, minzu jiaotong, Liu Junwen (ed.) Beijing: Zhonghua shuju.

Ikeda On., (1965), “A Sogdian Colony at Tunhuang in the Mid-eighth Century”, in *Yurashia Bunkakenkyû* 1, ss. 49-92.

Isakov, A, (1996), “Sarazm: An Agricultural Center of Ancient Sogdiana”, in *BAI* 8, ss.1-13.

İbn Fakîh, (2004), *Muhtasar-ı Kitâbü'l-Bûldân*, çev. Yusuf Ziya Yörükan, İstanbul: Gelenek Yayınları

İbn Havkal, (2017), *Sûretü'l-Arz/10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınları

İbn Hurdazbih, (2008), *el-Mesâlik ve'l Memâlik*, çev. Murat Ağarı, İstanbul: Kitabevi Yayınları

- İbn Rusteh, (2004), *Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefise*, çev. Yusuf Ziya Yörükan, İstanbul: Gelenek Yayınları
- İbnü'l-Esîr, (1991), *el-Kâmil fi-t Tarih*, çev. Yunus Apaydın, C. V, İstanbul: Bahar Yayınları.
- İnan, A., (1943), “Orta Asya’da Muğkale Hafriyatında Bulunan Vesikalar”, *Belleten*, 7(27), ss.615-619.
- İzgi, Ö., (1978), “XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin’le Yaptığı Ticarî Münasebetler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 9, s.87-106.
- Jordanes, (1995), *Histoire des Goths*: çev. Devillers, O., Paris: Belles Lettres, 1995.
- Kafesoğlu, I., (2018), *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kara, G. (2015), “Zhou Tarihi’nin Türkler Bölümü Üzerinde Metin Çalışması”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4(3), s.542-562.
- Karadeniz, Y. (2011), “İran Kaynaklarına Göre Türkistan ve İran Coğrafyasında İran-Turan Sınır Mücadeleler”, *Akademik Bakış Dergisi*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, Kırgızistan, S. 26, ss. 1-15.
- Karev, Y., (1998), “Статуэтка бодхисаттвы Авалокитешвары из Самарканда (A statuette of the Bodhisattva Avalokitesvara from Samarkand)” *Vestnik Drevney Istorii*, ss. 108–117.
- Kent, R, (1953), *Old Perisan*, in AOS, New Haven.
- Kent, R. G., (1953), *Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon*, New Haven: American Oriental Society.
- Kirilen, G, (2018), “Xuan Zang’ın Orta Asya İzlenimleri”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, ss.1-16.

- Kirilen, G., (2013), "Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenimleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53/1, ss. 63-84.
- Kim, H.J., (2016), *The Huns*, London/New York: Routledge.
- King, L. W, Thompson, R. C., (1907), *The Sculptures And Inscription of Darius the Great on the Rock Of Behistûn in Persia*, London: Oxford University Press.
- Kljashstorniy, S., & Livshits, V., (1971), "Согдийская надпись из Бугута" [Soğdca Yazıt Bugut] in *Strany i Narody Vostoka X*, ss.121-146.
- Kljashstorniy, S., & Livshits, V., (1972), "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXVI/1, ss.69-102.
- Klyashstorniy, S., (1964), *Drevnetyurskie runičeski pamyatniki kak istočnik po istorii Sredney Azii*, Moskova: Nauka.
- Kojemyako, P., N., (1989), *Krasnaya-Rečka i Burana*, (Materialı i İssledovaniya Kirgizskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii), Frunze.
- Konukçu, E. (1973), *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Sevinç Matbaası: Ankara.
- Kubatin, A., (2013), "Byzantine impact on the iconography of Western Turkic coinage", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Vol.60, Budapeşte, ss.47-58.
- Kudame bin Cafer (2004), *Kitâbü'l-Harâc*, çev. Yusuf Ziya Yörükan, İstanbul: Gelenek Yayınları.
- Kurbanov, A., (2010), *The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis*, unpublished PhD thesis, Department of History and Cultural Studies of the Free University, Berlin.
- Kurbanov, S., F.& Lurje, P., (2017), "Kratkij otchet o raskopkakh Penjikenta i gorodishha Hisorak v Gornoj Matche v 2013 godu", *Arkheologicheskie raboty v Tajikistane*, vyp. XXXIX, ss. 112-138

- Lerner, J, (2001), "The Merchant Empire of the Sogdians", in Juliano A & Lerner, J, (eds.), *Monks and Merchants. Silk Road Treasures from Northern China. Gansu and Ningxia 4th-7th Century*, New York, ss.220-230.
- Lerner, J., (1995), "Central Asians in Sixth-century China: A Zoroastrian Funerary Rite", *Iranica Antiqua*, XXX, (Festschrift K. Schippmann II), Gand, ss.179-190.
- Lerner, J., (2005), "Aspects of assimilation: The funerary practices and furnishings of Central Asia in China", in *Sino Platonic Papers* vol. 168, ss.1-51.
- Lévi, S., (1913), 'Tokharien B' langue de Koutcha," *Journal Asiatique*, series XI, vol. 2, ss.311-380.
- Lévy, S., (1905), "Notes chinoises sur l'Inde. V Quelques documents sur le bouddhisme indien dans l'Asie centrale", *Bulletin de l'Ecole Française d'Extrême-Orient*, vol. V, ss.253-305.
- Lieu, S., (1991). "Chinese Turkestan vii. Manicheism in Chinese Turkestan and China" *Encyclopedia Iranica*, C.V, ss.478-481.
- Lieu, S., (1998). *Manicheism in Central Asia and China*. Leiden: Brill.
- Litvinsky, B.A.&Zhang Guang-da&Shabani, S. R., (1996), *History of Civilizations of Central Asia. Vol. 3: The Crossroads of Civilizations, A.D. 250 to 750*, Paris: UNESCO Yayınları.
- Liu, Mau-tsai, (1958), *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (T'uküe)*, 2 Volumen, Wiesbaden.
- Livshits, V., (1962), Юридические документы и письма (Legal documents and letters), Moscow: Izdatelstvo vostochniy literature.
- Livshits, V., (1989), Sogdiytsı v Semireç'e: lingvistiçeskie i epigrafiçeskie svidetel'stva, Krasnaya Reçka i Burana, Frunze 1989, ss. 78-89

- Livšits, V, (2006), *The Sogdian Wall Inscriptions on the Site of Afrasiab*, in Compareti, M & Vaissière, E (eds.), *Royal Nawrūz in Samarkand: Acts of the Conference held in Venice on the Pre-Islamic Afrāsyāb Painting*, Rome, ss.59-74.
- Livšits, V, (2008), *Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья* [Orta Asya ve Yedisu'nun Soğdca Epigrafisi], St. Petersburg State University.
- Livšits, V. (1979), “Правители Панча: согдийцы и тюрки” [Panch'in Hükümdarları: Soğdlular ve Türkler] in NAA, vol. 4, ss.56-68.
- Loewe, M., (1986), *The Cambridge History of China: The Ch'in and Han Empires, 221 BC–AD 220, Volume 1*, edited by Denis Twitchett, Michael Loewe, Cambridge: Cambridge University Press.
- Loginov, S.D.& Nikitin, A.B., 1993, “Sasanian Coins of the Late 4th-7th Centuries from Merv,” *Mesopotamia* 28, ss. 271-96.
- Lung, R., (2011), *Interpreters in Early Imperial China*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing.
- Luo, F., (1996), *Guyuan nanjiao Sui-Tang mudi* [A Sui-Tang cemetery in the southern suburbs of Guyuan]. Beijing: Wenwu chubanshe.
- Lurje, P., (2010), *Personal names in Sogdian texts*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Lurje, P., (2012), Sogdian documents from the early mediaeval Martshkat excavations. A preliminary report, in Kazanskiy, N., et al (eds.) *Индоевропейское языкознание и классическая филология – XVI*, St. Petersburg: Nauka, ss.433-460.
- MacKenzie, D.N. (1970), *The 'Sūtra of the causes and effects of actions' in Sogdian*, School of Oriental and African Studies, London: University of London Press.

- MacKenzie, D.N. (1985), "Two Sogdian Hwysgm'n fragments", *Acta Iranica*, 25, ss.421-428.
- MacKenzie, D.N., (1976), *The Buddhist Sogdian Texts of the British Library*, Leiden: Brill
- Maenchen-Helfen, O. J., (1973), *The World of the Huns. Studies in their History and Culture*, Berkeley: University of California Press.
- Mai, A., (1838), *Scriptorum Veterum Nova Collectio*, t. X, 1, Roma: Typis Vaticanis.
- Mantellini, S., (2014), "Settlements dynamics, territory exploitation, and trade routes in the ancient Samarkand Oasis (Uzbekistan)", B. Genito & L. Caterina (ed.), *Archeologie delle "Vie della Seta": Percorsi, Immagini e Cultura Materiale*, II Ciclo di Conferenze, ss. 37–59.
- Mantellini, S., (2015), "Irrigation Systems in Samarkand", Selin, H. (ed.), *Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures*, Dordrecht: Springer, ss.1-14.
- Marquart, J., (1901), *Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci*, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Marshak, B, & Negmatov, N, (1996), "Sogdiana, in History of Civilization of Central Asia" vol. 3, *UNESCO Publishing*, ss.233-280.
- Marshak, B, & Raspopova, V, (1990), "Wall Paintings from a House with a Granary: Pencikent, First Quarter of the Eight Century AD", in *SRAA 1*, Kamakura, ss.123-176.
- Marshak, B, & Raspopova, V, (1991), "Cultes communautaires et cultes privés en Sogdiane", in Bernard, P. And Grenet, F. (eds.), *Histoire et cultes de l'Asie centrale préislamique*, Paris, 187–201.

- Marshak, B. & Raspopova, V. (1997/1998), "Buddha Icon from Pencikent", in *SRAA* 5, Kamakura, ss.297-305.
- Marshak, B. (1964), *Отчет о работах на объекте 12 за 1955-1960 г.* [1955-1960 yılları, Nesne 12'deki Kazı Hakkında Rapor], in *MIA* No. 124, ss.182-243.
- Marshak, B. (1971), *Согдийское серебро. Очерки по восточной тореутике* [Soğd Gümüşü. Doğu Toreutiği Üzerine Denemeler] Moscow: Nauka.
- Marshak, B. (1992), "The Historico-Cultural Significance of the Sogdian Calendar", *Iran* 30, ss.145-154.
- Marshak, B. (1999), "A Sogdian Silver Bowl in the Freer Gallery of Art", in *Ars Orientalis*, vol. 29, ss.101-110.
- Marshak, B. (2001), "Central Asia from the Third to the Seventh Century", in Juliano, A Lerner, J. (eds.) *Nomads, Traders and Holy Men along China's Silk Road*, ss.11-22.
- Marshak, B. (2001), "The Sogdians in Their Homeland", in Juliano A., & Lerner, J., (eds.), *Monks and Merchants. Silk Road Treasures from Northern China. Gansu and Ningxia 4th-7th Century*, New York, ss.230-237.
- Marshak, B. & Belenitsky, A.M., (1981), "The Paintings of Sogdiana", *Sogdian Painting*, ed. Azarpay, G., Berkeley: University of California Press, ss.11-77.
- Marshak, B., (1999), "Sogd V–VIII vv. Ideologiya po pamyatnikamiskusstva", in Brykina, G.A. (ed.), *Srenyaya Aziya v rannem Srednevekov'e*, Moscow, ss.175–192.
- Marshak, B., (2002), *Legends, tales, and fables in the art of Sogdiana*, (With an Appendix by V.A. Livshits), New York: Bibliotheca Persica Press.

- Marshak, B., (2006), The so-called Zandanījī Silks: Comparisons with the Art of Sogdia, in Schortain, R, (ed.), *Central Asian Textiles and Their Contexts in the Early Middle Ages*, Riggisberg: Abegg Press, ss. 49-60.
- Menander, (1985), çev. Blockley, R. C., *The History of Menander the Guardsman*, (ARCA, 17), Liverpool.
- Mesudî, (2011), *Murûc ez-Zeheb*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları
- Mızrak, E.Ç, (2014), “Yüeh-Chih’lerin Kökenleri ve Göç Süreçleri”, *Tarih Okulu*, S. 19, s.371-404.
- Mitchiner, M., (1973), *The early coinage of Central Asia*, London: Hawkins Publication
- Mori, M, (1968), “Sici ve Sui-Chih”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, ss.217-233.
- Mori, M., (1967), “Sogdians in the Eastern T’u-Chüeh Empire,” in *Historical studies of the ancient Turkic peoples*, Tokyo, ss.61-93.
- Moriyasu, T., (1981), “Qui des Ouïghours ou des Tibétains ont gagné en 789–92 àqBesim-Balıq?” *Journal Asiatique*, CCLXXIX, ss.193-205.
- Muqaddasi, (1906), *Kitâb Ahsan al-Taqaşim fî ma’rifât al-Aqâlim*: de Goege, J. (ed.), (Bibliotheca Geographorum Arabicorum, III), Leiden: Brill.
- Musakaeva, A, (1994), “О несторианах в Средней Азии: по нумизматическим данным” (Orta Asya’daki Nesturiler Hakkında: Nüvizmatik Kanıtlar), in Zhukova, L, (ed.) *From the History of Ancient Cults in Central Asia*. Christianity, Glavnaja Redakcija Enciklopedii, Taşkent, ss.42-55.
- Müller, F. W. K, (1904), “Handschriftenreste in Estarangelo-Schrift aus Turfan II”, *APAW*.

- Müller, F. W. K, (1907), “Neutestamentliche Bruchstücke in soghdischer Sprache”, *SPAW*, ss.260-270.
- Müller, F. W. K, (1913), “Soghdische Texte I”, *APAW*, No. 2.
- Müller, F. W. K, (1925), “Eine soghdische Inschrift in Ladakh”, in *SPAW*, ss.371-372.
- Müller, F.W.K., & Lentz, W., (1934), “Soghdische Texte II”, *SPAW*, ss.504-607.
- Narshakhi, (1954), Abu Bakr Muhammad ibn Ja’far, *The History of Bukhara*, çev. Richard N. Frye, The Mediaeval Academy of America, Cambridge, Massachusetts.
- Naymark, A, (1996), “Christians in Pre-Islamic Bukhara. Numismatic Evidence”, in Elverskog, J & Naymark, A, (eds.), *Annual Central Eurasian Studies Conference. Abstracts of Papers 1994-1996*, Indiana University, Bloomington, ss.11-13.
- Naymark, A, (2001), *Sogdiana, its Christians and Byzantium: A Study of Artistic and Cultural Connections in Late Antiquity and Early Middle Ages*, Ph.D. thesis, Departments of Art History and Central Eurasian Studies, Indiana University, Bloomington. (Unpublished).
- Naymark, A, (2005), “The meaning of tamghas on Sogdian coins”, in Nikonorov, V, (ed.), *Central Asia from the Achaemenids to the Timurids: Archaeology, History, Ethnology, Cultur*, ss.225-230.
- Nejad, M.S., (2019), “The Goddess Nana and the Kušan Empire: Mesopotamian and Iranian Traces”, *Acta Via Serica*, 4/2, ss.129-140.
- Nerşahî, (2013), *Tarihî Buhara*, çev. Erkan Göksu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Nicolini-Zani, M., (2009), “The Tang Christian Pillar from Luoyang and Its Jingjiao Inscription: A Preliminary Study”, *Monumenta Serica*, vol. 57, ss. 99–140.
- Nikitin, A. B, (1995), “Sâsânian coins in the collection of the Museum of Fine Arts, Moscow,” *Ancient Civilisations from Scythia to Siberia* 2/1, s.71-91.
- Noonan, T. S., (1980), “When and How Dirhams First Reached Russia: A Numismatic Critique of the Pirenne Theory,” *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 21, ss.401-469.
- Noonan, T.S. (2000), “The Fur Road and the Silk Road: the Relations between Central Asia and Northern Russia in the Early Middle Ages”, *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6.-7. Jahrhundert*, Budapeşte: Paulus-Publishing Verlag, 2000, ss.285-302.
- Okay, B., (2022), “Çin Kaynaklarına Göre Türk-Çin İlişkilerine Tarihsel Bir Bakış”, *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalcık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu Bildiriler*, I. Cilt, ss. 557-568.
- Okladnikov, A., P., (1976), *İstoriyyi i Kulturi Buryatii*, Ulan-Ude: Buryatskoye Kniznoye İzdatelstvo.
- Onat, A., (1990), “Han Döneminde Bazı Türkistan Devletleri Hakkında Bir İnceleme”, *Belleten*, 54(211), s.913-920.
- Onat, A., (2012), *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanlığı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, Ankara: TTK.
- Onat, A., Orsoy S., Ercilasun, K., (2020), *Han Hanedanı Tarihi; Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*, Ankara: TTK.
- Ōsawa, T., (1999), “A stone statue with a Sogdian inscription along the Ili river in Xinjiang: As a source of the royal genealogy of the early Turkic Khanate

- periods” (in Japanese), *Bulleten of the National Museum of Ethnology*, Special Issue, No.20, Osaka, ss.327-378.
- Ōsawa, T., (2005), “Şin-jiang Bölgesinin Yili Irmak Kıyısında Bulunan Soğdca Yazılı Bir Taş Heykel-Mongolküre Yazıtı-”, *XIV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss. 559-580.
- Otkan, P., (2018), *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) göre Hunlar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ögel, B., (1971), *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı.
- Ögel, B., (2010), *Türk Mitolojisi I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Baskı.
- Ögel, B., (2015), *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I-II. Cilt, Ankara: TTK.
- Parlato, S., (1996), "Successo euroasiatico dell'etnico 'Unni'", *La Persia e l'Asia Centrale da Alessandro al X secolo*, (Atti dei Convegni Lincei, 127), Roma, ss. 555-566.
- Pauly, A.& Wissowa, G.& Kroll, W, (1927), *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft; Band XIV, Halbband 27, Lysimachos-Mantike*, Stuttgart:J.B. Metzlersche Buchhandlung
- Pavchinskaya, L.V., (1994/1996), “Sogdian Ossuaries”, *BAI* 8, ss.203-227
- Pelliot, P, (1912), “Les influences iraniennes en Asie Centrale et en Extrême-Orient”, in *Revue d'Histoire et de Littérature Religieuses*, no. 3, ss.97-119.
- Pelliot, P, (1928), L'évêché nestorien de Khumdan et Sarag, in *TP II série*, vol. XXV, ss.91-92.
- Pelliot, P, (1984), *Recherches sur les chrétiens d'Asie centrale et d'Extrême-Orient*, vol. II/1. La stèle de Si-ngan-fou, Fondation Singer-Polignac, Paris.

- Pelliot, P, (1996), *L'inscription nestorienne de Si-ngan-fou*, (ed. avec suppléments par Antonino Forte), Kyoto et Paris, Princeton: Markus Wiener Publishers.
- Pelliot, P. (1914), “Chrétiens d’Asie centrale et d’Extrême-Orient”, *T’oung Pao*, 15(5), ss.623-644
- Pigulevskaja, N., (1951), *Vizantija na putjax v Indiju. Iz istorii trgovli Vizantii s Vostokom v IV–VI vv.*, (Byzantium on the routes to India. On the history of Byzantine trade with the East in the 4th to 6th centuries), Moscow-Leningrad.
- Pliny the Elder, (1950-1981), *Histoire Naturelle: various*, Paris: Belles Lettres.
- Priscus, (1983), *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, çev. Blockley, Liverpool: F. Cairns, ss.221-400
- Pugaçenkova, G, 1954, *Хароба-Ковук* [Kharoba-Košuk], in IAN TSSR, # 4.
- Pugaçenkova, G. A., (1983), “I“tixanskije drevnosti (nekotorye itogi issledovanij 1979 g.) (The antiquities of Itixan: some results from the investigations of 1979), *Soveckaja Arxeologija*, ss.259-270.
- Pulleyblank, E, (1952), “A Sogdian Colony in Inner Mongolia”, in *Toung Pao* 41, ss. 317-356.
- Pulleyblank, E, (1955), *The Background of the Rebellion of An Lu-Shan*, London: Oxford University Press.
- Pulleyblank, E., (1991), *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese and Early Mandarin*. Vancouver: UBC Press.
- Pyankov, I.V., (1993), “Cyropolis”, *Encyclopedia Iranica*, Vol. VI, Fasc. 5, ss. 514-515.
- Rahman, A., U.& Grenet, F.&Sims-Williams, N., (2006), “A Hunnish Kushan-shah”, *Journal of Inner Asian Art and Archaeology* 1, 125–131.

- Rapin, C, (2007), "Nomads and the Shaping of Central Asia", in Gibb, J. & Herrmann, G. (eds.), *Proceedings of the Conference After Alexander: Central Asia before Islam*, (Proceedings of the British Academy Conference 133), London, ss.29-72.
- Rapin, Cl., (1998), "De la Samarkande antique à la Samarkande islamique: continuités et ruptures," in Gayraud, R. P. (ed.), *Colloque international d'archéologie islamique*, IFAO, Le Caire, 37 février 1993, Cairo: Institut Français d'Archéologie Orientale, ss.387-402.
- Raspopova, V, (1999), "Gold coins and bracteates from Pendjikent", in Alram, M & Klimburg-Salter, D, (eds.), *Coins, art and chronology. Essays on the pre-Islamic history of the Indo-Iranian borderlands*, Österr: Wien, ss.453-460.
- Raspopova, V, (2006), "Textiles represented in Sogdian murals, in Schortain", R, (ed.) *Central Asian Textiles and Their Contexts in the Early Middle Ages*, ss.61-74.
- Raspopova, V., (1983), "Sogdijcy v Semirečye" (Sogdians in Semirečye), in Tezisy dokladov Vsesojuznoj naučnoj konferencii Kul'tura i iskusstvo Kirgizii, vol. 1, Leningrad, ss.78-80.
- Raspopova, V., I., (1980), *Metallicheskie izdeliia rannesrednevekovogo Sogda* [Metal Fabrications of the Early Medieval Sogd]. Leningrad: Nauka.
- Raspopova, V.I., (1993), *Rannesrednevekovyi sogdiiskii gorod (po materialam Pendzhikenta)*, [Early Medieval Sogdian City (on the Materials of Panjikant)]. Synopsis of Habilitation Dissertation. Sankt-Peterburg: Institute of Archaeology.
- Rawson, J, (1991), "Central Asian Silver and Its Influence on Chinese Ceramics", in *BAI* vol 5, ss.139-151.

- Reck, C. (2008), “A survey of the Christian Sogdian fragments in Sogdian in the Berlin Turfan collection”, in Jullien, C., (ed.), *Controverses des chrétiens dans l'Iran sassanide*, (Studia Iranica 36), Paris, ss.191-205.
- Reck, C. (2020), “The Sogdians and Their Religions in Turfan: Evidence in the Catalogue of the Middle Iranian Fragments in Sogdian Script of the Berlin Turfan Collection”, *Entangled Religions*, 11/6, 2020, ss. 1-32.
- Rong X, (2005), “Sabao or Sabo: Sogdian Caravan Leaders in the Wall-Paintings in Buddhist Caves”, in Vaissière, E., & Trombert, E., (eds.), *Les Sogdiens en Chine*, ss. 207-230.
- Rong X., (2003), Middle period. China and Outside Cultures, in *T'oung Pao*, Second Series, Vol. 89, ss.149-161.
- Rong, X, (2000), The Migrations and Settlements of the Sogdians in the Northern Dynasties, Sui and Tang”, in *China Archaeology and Art Digest*, 4/1, ss.117-163.
- Rong, X, (2012), “The Migrations and Settlements of the Sogdians in the Northern Dynasties, Sui and Tang”, in Hansen, V., (ed.) *The Silk Road: key papers*, ss.338-396.
- Rong, X., (2001), “New Light on Sogdian Colonies along the Silk Road Recent Archaeological Finds in Northern China (20 Eylül 2001, BBAW)”, *Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften Berichte und Abhandlungen serisi*, 10, Berlin: Akademie Verlag, 2006, ss.147-160.
- Rosenberg, F., (1927), “Un fragment sogdien bouddhique du Musée Asiatique (Kr. IV Soghd. 4)”, *Izvestiia Akademii Nauk SSSR* (Proceedings of the Academy of Sciences of the USSR), 21, ss. 1375-1398.

- Rossabi, M., (1997), *When Silk was Gold: Central Asian and Chinese Textiles*, New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Rtveladze, E., (1982), “Нумизматические материалы к истории раннесредневекового Чача” [Erken Orta Çağ Çağ'ının Nüvizmatik Malzemeleri], ONU 8, Taşkent, ss.31-39.
- Rtveladze, E., (1999), “Coins of Ancient Bukhara, in Petruccioli”, A., (ed.) Bukhara: *The Myth and the Architecture*, Cambridge, Massachusetts: The Aga Khan Program for Islamic Architecture, ss.29-38.
- Rtveladze, E., (1987), *The ancient coins of Central Asia*, Tashkent,
- Sachau, E. (1914), *Syrische Rechtsbücher. Dritter Band. Corpus juris des persischen Erzbischofs Jesubocht. Erbrecht oder Canones des persischen Erzbischofs Simeon. Eherecht des Patriarchen Mâr Abhâ*, Berlin.
- Savchenko, A. & Dickens, M., (2009), Prester John's realm: New light on Christianity between Merw and Turfan, Hunter, E. (ed.), *The Christian Heritage of Iraq*, Piscataway, NJ, USA: Georgias Press, ss. 122-135.
- Schafer, E., (1963), *The Golden Peaches of Samarkand; A study of T'ang Exotics*, Berkeley: University of California Press.
- Schwartz, M., (1967), *Studies in the texts of the Sogdian Christians*, Ph.D. dissertation, Berkeley, (Unpublished).
- Schwartz, M., (1974), “Sogdian Fragments of the Book of Psalms”, in *Altorientalische Forschungen 1*, ss.257-261.
- Schwartz, M., (1967), “Studies in the Texts of the Sogdian Christians.” PhD dissertation, unpublished, University of California, Berkeley.
- Semenov, G. L., (1989), “Sogdijskij gorod v rannem srednevekov'e: formirovanie plana” (Sogdian cities of the early Middle Ages: formation of plans), in

- Smirnova, G. (ed.), *Itogi rabot arxeologičeskix ekspedicij Gosudarstvennogo Ermitaža*, Leningrad, ss.128-140.
- Semenov, G., (2002), Раскопки 1996-1998, (Excavation of the 1996-1998), in “Суяб. АкБешим. Археологические экспедиции Государственного Эрмитажа” [Suyab-Aq Besim Arkeolojik Keşif Devlet Hermitage Müzesi], St. Petersburg, ss.11-115.
- Shenkar, M. (2017), “The Religion and the Pantheon of the Sogdians (5th–8th centuries CE) in Light of their Sociopolitical Structures”, *Journal Asiatique*, S. 2, ss. 191-209
- Shenkar, M., (2010), The Epic of Farāmarz in the Panjikent Paintings, *Bulletin of the Asia Institute* 24, s. 67-85.
- Shenkar, M., (2014), *Images: The Iconography of Deities in the Pre-Islamic Iranian World. Magical and Religious Literature of Late Antiquity*, vol. 4, Leiden: Brill.
- Shishkina, G. V., (1994), “Ancient Samarkand: Capital of Soghd,” *Bulletin of the Asia Institute*, 8, ss. 81-99.
- Sims-Williams, N, (1983), “Indian Elements in Parthian and Sogdian,” *Sprachen des Buddhismus in Zentralasien*, ed. K. Röhborn and W. Veenker, Wiesbaden, ss.132-141.
- Sims-Williams, N. & Grenet, F., (2006). 'The Sogdian inscriptions of Kultobe.' *Shygys*, S.1, ss. 95-111
- Sims-Williams, N. & Hamilton, J, (1990), *Documents Turco-Sogdiens du IXe-Xe siècle de Touen-houang (Corpus Inscriptorum Iranicarum, Part II, Vol. III)*. London: SOAS.

- Sims-Williams, N., (1976), "The Sogdian fragments of the British library", in *Indo-Iranian Journal*, vol. 18, ss.43-82.
- Sims-Williams, N., (1985), "Ancient Letters", *Encyclopaedia Iranica*, II, Mazda, Costa Mesa, ss. 7–9.
- Sims-Williams, N., (1985), *The Christian Sogdian manuscript C2*, Berliner Turfantexte 12, Berlin.
- Sims-Williams, N., (1988), "Baršabbā," *Encyclopaedia Iranica*, C. II, s. 823.
- Sims-Williams, N., (1988), "Syro-Sogdica III. Syriac Elements in Sogdian," *Barg-e sabz/A Green Leaf. Papers in Honour of Professor Jes P. Asmussen*, *Acta Iranica* 28, Leiden, ss. 145-56.
- Sims-Williams, N., (1989), "Bulayiq", in Yarshater, E, (ed.), *Encyclopaedia Iranica* IV, Mazda, Costa Mesa, Fasc. 5, s. 545.
- Sims-Williams, N., (1989), *Sogdian and other Iranian inscriptions of the Upper Indus I*. London.
- Sims-Williams, N., (1991), "Christian Literature in Middle Iranian Languages", in Yarshater, E, (ed.), *Encyclopaedia Iranica* V, Mazda, Costa Mesa, ss.334-335.
- Sims-Williams, N., (1992), "Christianity in Central Asia and Chinese Turkestan", in Yarshater, E, (ed.), *Encyclopaedia Iranica* V, Mazda, Costa Mesa, ss.530-534.
- Sims-Williams, N., (1992), *Sogdian and other Iranian inscriptions of the Upper Indus II*, London.
- Sims-Williams, N., (1993), "The Sogdian inscriptions of Ladakh", Jettmar, K. et al (eds.), *Antiquities of Northern Pakistan, Reports and Studies*, vol. 2, Mainz, ss. 151-163.

- Sims-Williams, N., (1996), "The Sogdian Manuscripts in Brāhmī Script," *Turfan, Khotan und Dunhuang*, eds. Annemarie von Gabain and Ronald E. Emmerick, Berlin, ss.307-315.
- Sims-Williams, N., (1996), The Sogdian merchants in China and India, in Cadonna, A. & Lanciotti, L, (eds.), *Cina e Iran da Alessandro Magno alla dinastia Tang*, Florence, ss. 45-67.
- Sims-Williams, N., (1998), "Evagrius Ponticus", *Encyclopedia Iranica*, Vol. IX, ss.78-79
- Sims-Williams, N., (2000), "Some Reflections on Zoroastrianism in Sogdiana and Bactria", *Realms of the Silk Roads: Ancient and Modern*, ed. D. Christian and C. Benjamin, Belgium: Brepols, ss. 1–12.
- Sims-Williams, N., (2001), "The Sogdian Ancient Letter II", in Schmidt, M., & Bisang W., (eds.), *Philologica et Linguistica. Historia, Pluralitas, Universitas. Festschrift für Helmut Humbach zum 80*, (Trier: Wissenschaftlicher Verlag), ss.267-280.
- Sims-Williams, N., (2003), "A Christian Sogdian Polemic against the Manichaeans." *Religious Themes and Texts of Pre-Islamic Iran and Central Asia*, ed. Cereti, C., Wiesbaden: Reichert, ss.399-408.
- Sims-Williams, N., (2005), "Towards a New Edition of the Sogdian Ancient Letters", in Vaissière, E., & Trombert, E., (eds.), *Les Sogdiens en Chine*, Paris: École Française d'Extrême-Orient, pp. 181-193.
- Sinor, D., (1990), "The Hun Period", *Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. D. Sinor, Cambridge, ss.177-205.

- Skaff, J, (1998), “The Sâsânian and Arab-Sâsânian Silver Coins from Turfan: Their Relationship to International Trade and the Local Economy”, in *Asia Major* 11/2, ss. 67-115.
- Skaff, J., (1998), “Sasanian and Arab-Sasanian Silver Coins from Turfan: Their Relationship to International Trade and the Local Economy,” *Asia Major*, XI-2, ss.67-115.
- Skaff, J., (2003), “The Sogdian Trade Diaspora in East Turkestan During the Seventh and Eighth Centuries”, in *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 46/4, ss.475-524.
- Skaff, J., (2005), “Documenting Sogdian society at Turfan in the seventh and eighth centuries: Tang Dynasty census records as a window on cultural distinction and change”, in Vaissière É., & Trombert, E., (eds.), *Les Sogdiens en Chine*, Paris, ss. 311-341.
- Skjaervo, P, (1983), “Case in Inscriptional Middle Persian, Inscriptional Parthian and the Pahlavi Psalter”, in *Studia Iranica* 12, ss.47-62 ve 151-181.
- Skjaervo, P, (1996), “Aramaic Scripts for Iranian Languages”, in Daniels, P, & Bright, W, (eds.), *The World's Writing Systems*, Oxford, New York: OUP, ss.515-535.
- Skjaervo, P, (2006), “Sogdian”, in Brown, K, (ed.), *Encyclopedia of language and linguistics*, ss.503-504.
- Sluckiy, S, (1889), “Семирьченскія несторіанскія надписи” [Yedisu'den Nesturi Yazıtı], in DV vol.1, ss.1-66.
- Smirnova, O, (1957), “О двух группах монет согдийских владетелей VII-VIII вв”. [7-8 yüzyılların İki Soğd Hükümdarı], in Изв. ООИ АН Тадж. ССР.14, ss.115-135.

- Smirnova, O, (1963), *Каталог монет с городища Пенджикент* [Pencikent Sikkeleri Kataloğu], Moscow.
- Smirnova, O, (1970), *Очерки из истории Согда* (Soğdya Tarihî Hakkında Monograflar), Moscow: Nauka.
- Smirnova, O, (1981), *Сводный каталог согдийских монет (бронза)* [Soğd Sikkeleri Kataloğu (bronz)] Moscow.
- Smirnova, O., (1971), Места домусульманских культов в Средней Азии (по материалам топонимики), (Places of Pre-Islamic cults in central Asia [based on the study of toponyms), in *Страны и народы Востока*, Вып. X, (Countries and nations of the East. Vol. 10), Moscow, s. 90–108.
- Smith, J. P, (1903), *A comendious Syriac dictionary*, founded upon the Thesaurus of R. Payne Smith, Oxford.
- Solomonik, E, (1959), *Сарматские знаки Северного Причерноморья* [Kuzey Karadeniz Kıyılarının SArmatsaç İşaretleri], Kiyev.
- Spier, J, (1997), “Early Christian Gems and their Rediscovery”, in Brown, C., (ed.), *Engraved Gems: Survivals and Revivals*. Studies in the History of Art 54, ss.33-43.
- Stein, A., (1909), “Explorations in Central Asia, 1906–8” (part I), *The Geographical Journal* 34, ss. 5-36.
- Stein, A., (1933), *Serindia*, 5 vols., Oxford: Clarendon Press.
- Strabo,(1969), *Geographie*, çev. Aujac, G., Livre II, Paris: Les Belles Lettres.
- Strange, G. Le, (1873), *The Lands Of The Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem Conquest to the time of Timur*, Barnes&Noble Inc, New York.
- Suleymanov, R. X., (2000), *Drevnij Naxşab* (Ancient Naxşab), Taşkent: Fan.

- Sundermann, W., (1984), “Probleme der Interpretation manichäisch-soghdischer Briefe,” in HArmatsaçta, J. (ed.), *From Hecataeus to al-Khuwàrizmî*, (Collection of the Sources for the History of PreIslamic Central Asia, I, III), Budapest: Akadémiai Kiadó, ss.289-316).
- Sundermann, W., (1988), “Der Schüler fragt den Lehrer. Eine Sammlung biblischer Rätsel in soghdischer Sprache,” *Barg-e sabz/A Green Leaf. Papers in Honour of Professor Jes P. Asmussen, Acta Iranica 28*, Leiden: Brill, ss.145-156.
- Şeşen, R, (1999), “İbn Havkal”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 20, İstanbul, ss.34-35.
- Şeşen, R, (2001), *İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Şeşen, R, (2017), *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Şkoda, V, (1996), “Fifty Years of Archaeological Exploration in Panjikent”, *Bulletin of the Asia Institute, New Series, Vol. 10, Studies in Honor of Vladimir A. Livshits*, ss. 259-264
- Şkoda, V, (2009), *Пенджикентские храмы и проблемы религии Согда (V-VIII вв.)* [Pencikent Tapınakları ve Soğd Dinlerinin Sorunları (5.-8. yüzyıllar)], St. Petersburg: The State Hermitage Museum.
- Şkoda/Shkoda, V, (1983), *Подражание византийской монете из Пенджикента* [Pencikent’ten Bizans Sikkesinin Taklidi], in VV 44, ss.196-201.
- Taşagıl, A, (2016) *Ergenekon’dan Kağanlığa Türk Model Devleti Gök Türkler*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Taşagıl, A, (2017), *Eski Türk Boyları Çin Kaynaklarına Göre*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Taşagıl, A, (2018) *Gök-Türkler I, II, III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Taşagıl, A, (2019), “Soğd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.37, İstanbul, ss. 348-349.

- Taşağıl, A. (1996), “Türk Tarihi ile İlgili Çin Kaynaklarının Türkçe Neşri Üzerine Düşünceler”, Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri, İstanbul, ss. 113-124.
- Taşağıl, A. (2002), “Kulca”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, ss. 354-355.
- Taşağıl, A. (2009), “Soğd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 37, ss. 347-349.
- Taşağıl, A. (2013), *Kök Tengri'nin Çocukları Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Taşağıl, A. (2020), *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Tekin, T. (2017) *Orhon Yazıtları-Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Tezcan, M. (2006), “359 Amida Kuşatmasındaki Örneğe Göre Hunlarda Defin Merasimi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (2), ss.81-98
- Tezcan, M. (2007), “V. Yüzyılda Ermeni-Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 32, ss.183-202.
- Theophylactus (Simocatta), (1986), *The History of Theophylact Simocatta*, çev. Micheal Whitby, Mart Whitby, Claredon Press, Oxford.
- Thierry, F. (1997), “Une monnaie sino-soğdienne trilingue de Boukhara”, in *BSFN*, ss.144-150.
- Thierry, F. (1998), “The Origins and Development of Chinese Coins”, in Bopearachchi, O, & Weerakkody, D (eds.) *Origin, evolution and circulation of foreign coins in the Indian Ocean*, Sri Lanka, ss.15-62.

- Thierry, F. (1999), “Sur les monnaies des Türgesh”, in Alram, M & Klimburg-Salter, D.E, (eds.) *Coins, Art and Chronology, Essays on the pre-Islamic History of the Indo-Iranian borderlands*, Vienna, ss.321-349.
- Thierry, F., (1993), “Sur les monnaies sassanides trouvées en Chine,” in Gyselen, R., *Circulation des monnaies, des marchandises et des biens*, (Res Orientales V), Bures-sur-Yvette, ss.89-139.
- Thompson, E.A., (2012), *Hunlar*, çev. M. Sibel Dinçel, Ankara: Phoenix Yayınları.
- Togan, Z. V., (2020), *Umumî Türk Tarihine Giriş; En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tremblay, X. (2007), “The Spread of Buddhism in Serindia-Buddhism among Iranians, Tocharians, and Turks before the 13th century”, in Cosmo, N, & Sinor, D, (eds.) *Handbook of Oriental Studies*. Section 8 Uralic & Central Asian Studies, Leiden: Brill, ss.75-129.
- Tremblay, X., (2001), Pour une histoire de Sérinde. *Le manichéisme parmi les peuples et religions d'Asie Centrale d'après les sources primaires*, (Veröffentlichungen der Kommission für Iranistik, 28), Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Trombert, É., (1995), Le crédit à Dunhuang, (*Bibliothèque de l'Institut des Hautes Études Chinoises*, vol. XXIX), Paris: Collège de France.
- Trombert, É., (2000), “Textiles et tissus sur la Route de la Soie. Éléments pour une géographie de la production et des échanges”, *La Sérinde terre d'échanges* ed.Monique Cohen, Jean-Pierre Drège, and Jacques Giès, 107–120. Paris: La Documentation Française, ss.107-120
- Twitchett, D., (1963), *Financial Administration under the T'ang Dynasty*, Cambridge: University Press.

- Umniakov, I, (1923), “К вопросу исторической топографии средневековой Бухары” [*Orta Çağ Buhara'nın Tarihî Topografyası*], Taşkent, ss.148-157.
- Usta, A., (2013), *Türkler ve İslamiyet; İlk Müslüman Türk Devleti Sâmânîler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Usta, A., (2020), *Türklerin İslamlaşma Serüveni; Sâmânîler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Vaissière, É, & Trombert, E, (2004), “Des Chinois et des Hu. Migrations et intégration des Iraniens orientaux en milieu chinois durant le Haut Moyen-Age”, in *Annales Histoire, Sciences Sociales*, ss.931-969.
- Vaissière, É., (2002), *Histoire des Marchands Sogdiens*, Paris: College de France, Institut des Hautes Études Chinoises.
- Vaissière, É., (2003), “The Sogdians in China: a Short History and Some New Discoveries”, in *Bulletin of the Silk Road Institute*, ss.23-27.
- Vaissière, É., (2005), “Châkars d'Asie central”, in *AI* 34, ss.139-149.
- Vaissière, É., (2005), “Huns et Xiongnu”, *Central Asiatic Journal*, 49 (2005), ss. 3–26
- Vaissière, É., (2005), *Sogdian traders: A history*, (Handbook of Oriental Studies: Part 8 Uralic Studies & Central Asia), Leiden: Brill.
- Vaissière, E., (2007), “Hephtalites”, *Bulletin of the Asia Institute*, 17, ss.119-137.
- Vaissière, É., (2008), *Islamisation de l'Asie centrale; Processus locaux d'acculturation du VIIe au XIe siècle*, Cahiers de Studia Iranica 39. Paris.
- Vaissière, É., (2011), “İlk Türk Hakanlıklarının Tarihi Üzerine Yeni Bilgiler”, *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010)*, ed. M. Ölmez vd., İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü, ss. 233-240

- Verardi, G., (1986), "Pendzikent: on a note in Abstracta Iranica", *Annali dell'Istituto Orientaledi Napoli*, S. 46, ss.509–510.
- Von le Coq, A, (1928), *Buried Treasures of Chinese Turkestan: An Account of the Activities and Adventures of the Second and Third German Turfan Expeditions*, London: George Allen and Unwin Ltd (çev. Anna Barwell).
- Voytov, V., Y., (1996), *Drevnetyurkskiy Panteon i Model Mirozdaniya v Kultovo-Pominalmh Pamyatnikah Mongolii VI-VII-VV*, Moskva.
- Waley, A., (1956), "Some references to Iranian temples in the Tunhuang region," *Bulletin of the Institute of History and Philology. Academia Sinica*, XXVIII, ss.123-128.
- Walter, M, (2006), "Sogdians and Buddhism", in *Sino-Platonic Papers* 174, ss.1-66.
- Watson, B, (1993), *Sima Qian, Records of the Grand Historian: Han Dynasty II*, New York: CUP
- Westenholz, J.G., (2014), "Trading The Symbols Of The Goddess Nanaya", *Religions and Trade*, ed. Peter Wick, Leiden: Brill, ss.167-198.
- Wolff, F., (1910), *Avesta: Die Heiligen Biicher der Parsen*, Strassburg: Karl J. Triibner.
- Wu, Z., (2002), "'Hu' Non-Chinese as they Appear in the Materials from the Astana Graveyard at Turfan", Translated by V. Hansen and Zhang Guangda, *Sino-Platonic Papers*, no. 119. Philadelphia: Department of Asian and Middle Eastern Studies, University of Pennsylvania.
- Xiang, D., (1957), "Tangdai Chang'an yu Xiyu Wenming", *Yanjing xueboo*, S.2, Beijing, ss.12-24.
- Xin, W., (2014), "Zoroastrians of Central Asia: Evidence from Archaeology and Art", *Fezana Journal*, 28/2, ss.22-30.

- Xiong, V, (2000), “Sui-Tang Çangan. A Study in the Urban History of Medieval China”, *Ann Arbor: Center for Chinese Studies*, s.370.
- Yakubi, (2002), *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağar, İstanbul: Ayışığı Kitaplığı.
- Yakubov, Y., (1988), *Раннесредневековые сельские поселения горного Согда (к проблеместановления феодализма)*, (The early Medieval rural townships of the mountainous Sogd Questions on the progression of Feudalism), Dushanbe: Donish.
- Yar-Shater, E. (1987-1997), *The History of al-Tabari*, 38 volumes, New York: State University of New York Press.
- Yatsenko, A., (2001), *Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья* [Signs-tamga of the Iranian people of antiquity and medieaval period], Moscow: Vostochnaya Literatura.
- Yoshida Y., (2003), “On the Origin of the Sogdian Surname Zhaowu and the Related Problems”, in *JA* 291/1-2, ss.35-67.
- Yoshida, Y., (1984), “Sogudugo-no Kukyōdaihyō-ni tsuite,” *Journal of Asian and African Studies*, 27, ss. 76-94.
- Yoshida, Y., (1988), “Sogdian Miscellany, II,” *Oriente*, 312, ss.165-176.
- Yoshida, Y., (1998), “Sino-Iranica”, in *Bulletin of the Society for Western and Southern Asiatic Studies*, ss.33-51.
- Yoshida, Y., (2009), “Buddhist literature in Sogdian, in Emmerick”, R et al (eds.) *The Literature of Pre-Islamic Iran. Companion Volume I to A History of Persian Literature*, London; ss.288-329.
- Yoshida, Y., (2009), “Karabalgasun Inscription and the Khotanese Documents,” D. Durkin-Meisterernst, Ch. Reck, D. Weber, (ed.), *Literarische Stoffe und ihre Gestaltung in mittelliranischer Zeit*, Wiesbaden, ss. 349-360.

- Yoshida, Y., (2010), "Karabalgasun; The Inscription", *Encyclopedia of Iran*, C. XV, Fasikül 5, ss. 530-533
- Yoshida, Y., (2015), "A Handlist of Buddhist Sogdian Texts," *Memoirs of the Faculty of Letters Kyoto University*, S. 54, ss.167-180.
- Yung-Ho, Ts'ao, (1982), "Pepper Trade in East Asia," *T'oung Pao*, LXVIII, ss.221-247.
- Zeymal, E, (1983), "The political history of Transoxiana", Yarshater, E. (ed.), *The Cambridge History of Iran*, vol. 3, chapter 6, London: Cambridge University Press, ss.232-262.
- Zeymal, E, (1994), "The Circulation of Coins in Central Asia during the Early Medieval Period", *BAI* vol. 8, ss. 245-267.
- Zeymal, E, (1996), Münzen von der Seidenstrasse, in Seipel, W, (ed.), *Weihrauch und Seide. Alte Kulturen an der Seidenstrasse*, Wien: Skira, ss.358-380.
- Zhang, G, & Xinjiang, R, (1998), "A Concise History of the Turfan Oasis and Its Exploration", in *Asia Major* vol. 11, ss.13-37.
- Zhang, G., (2002), "The Role of Sogdians as Translators of Buddhist Texts", *Nomads, Traders and Holy Men along China's Silk Road*, ed. A. Juliano and J. Lerner, Belgium: Brepols, ss. 75–79.
- Zieme, P., (1976), "Zum Handel im uigurischen Reich von Qoço," *Altorientalische Forschungen*, IV, 1976, ss.235-250.
- Zürcher, E., (1968), "The Yüeh-chih and Kanißka in the Chinese Sources," in *Basham*, (ed.), *Papers on the Date of Kanißka*, Leiden: Brill, ss.346-390.
- Zürcher, E., (1972), *The Buddhist Conquest of China*, (*Sinica Leidensia*, XI), 2 vol., 2. Ed. Leiden: Brill.

Ek A: Taşkent Müzesi Soğd Eserleri Koleksiyonu, Özbekistan, 2022.

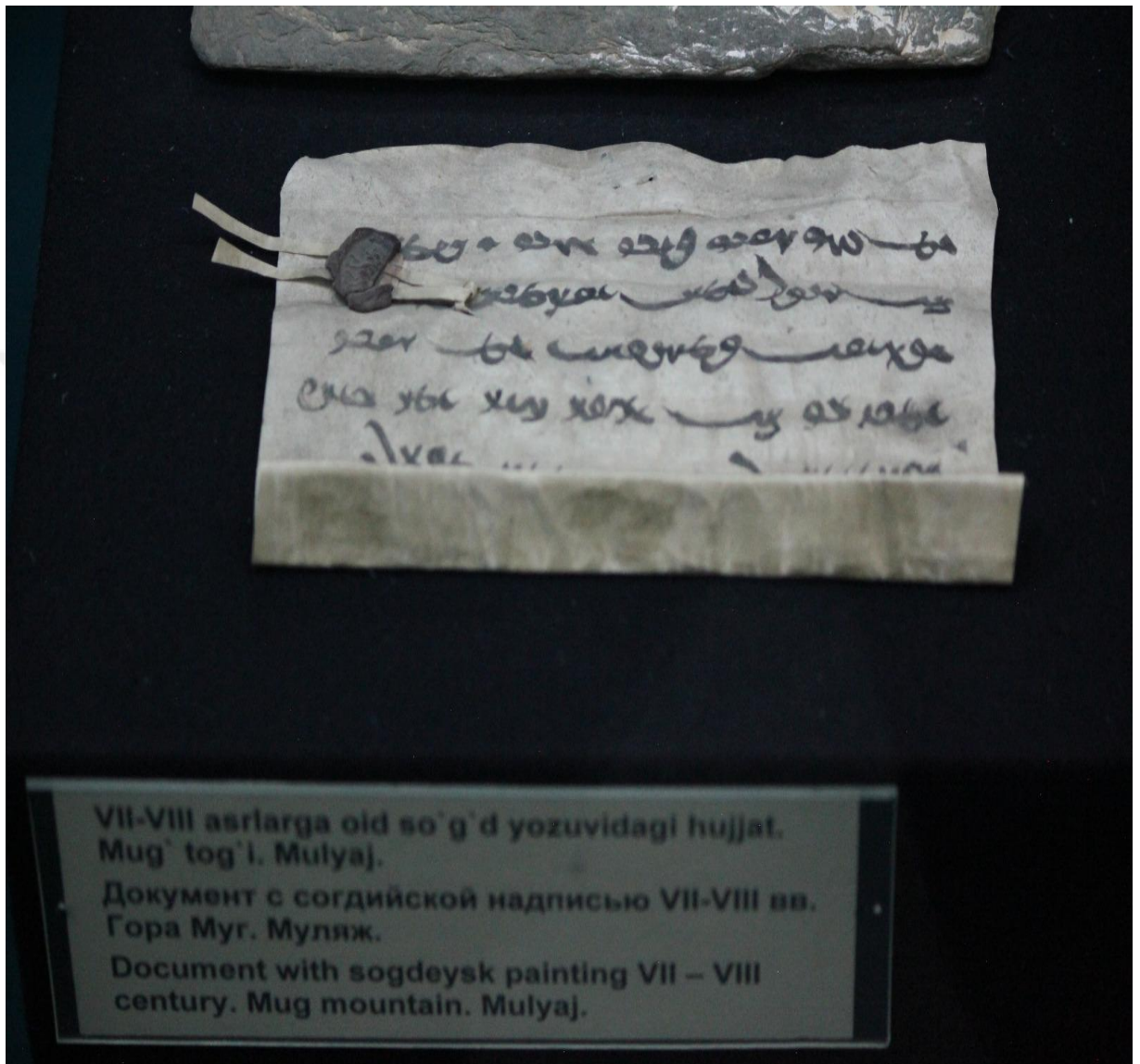
Taşkent Müzesi Resim 1.

Taşkent Müzesi Resim 2.

Taşkent Müzesi Resim 3.

Taşkent Müzesi Resim 4.

Taşkent Müzesi Resim 5.

Taşkent Müzesi Resim 6.

Ферганская

Budda haykali. VII-VIII asrlar. Quva. Farg`ona viloyati.

Sculpture of Buddha. VII – VIII century. Kuva. Ferghana region.

Скульптура Будды. VII-VIII в. Кува. Ферганская обл.

Taşkent Müzesi Resim 7.

Taşkent Müzesi Resim 8.

Ek B: Afrasyab Müzesi Duvar (Mural) Resimleri: *Elçiler Salonu*, Özbekistan, 2022.

Afrasyab Müzesi, Elçiler Salonu, Duvar Resmi 1.

Afrasyab Müzesi, Elçiler Salonu, Duvar Resmi 2.

Afrasyab Müzesi, Elçiler Salonu, Duvar Resmi 3.

Afrasyab Müzesi, Elçiler Salonu, Duvar Resmi 4.

Afrasyab Müzesi, Elçiler Salonu, Duvar Resmi 5.

Afrasyab Müzesi, Elçiler Salonu, Duvar Resmi 6.

Ek C: Duşanbe Müzesi Soğd Eserleri Koleksiyonu, Tacikistan, 2022.

Duşanbe Müzesi Resim 1.

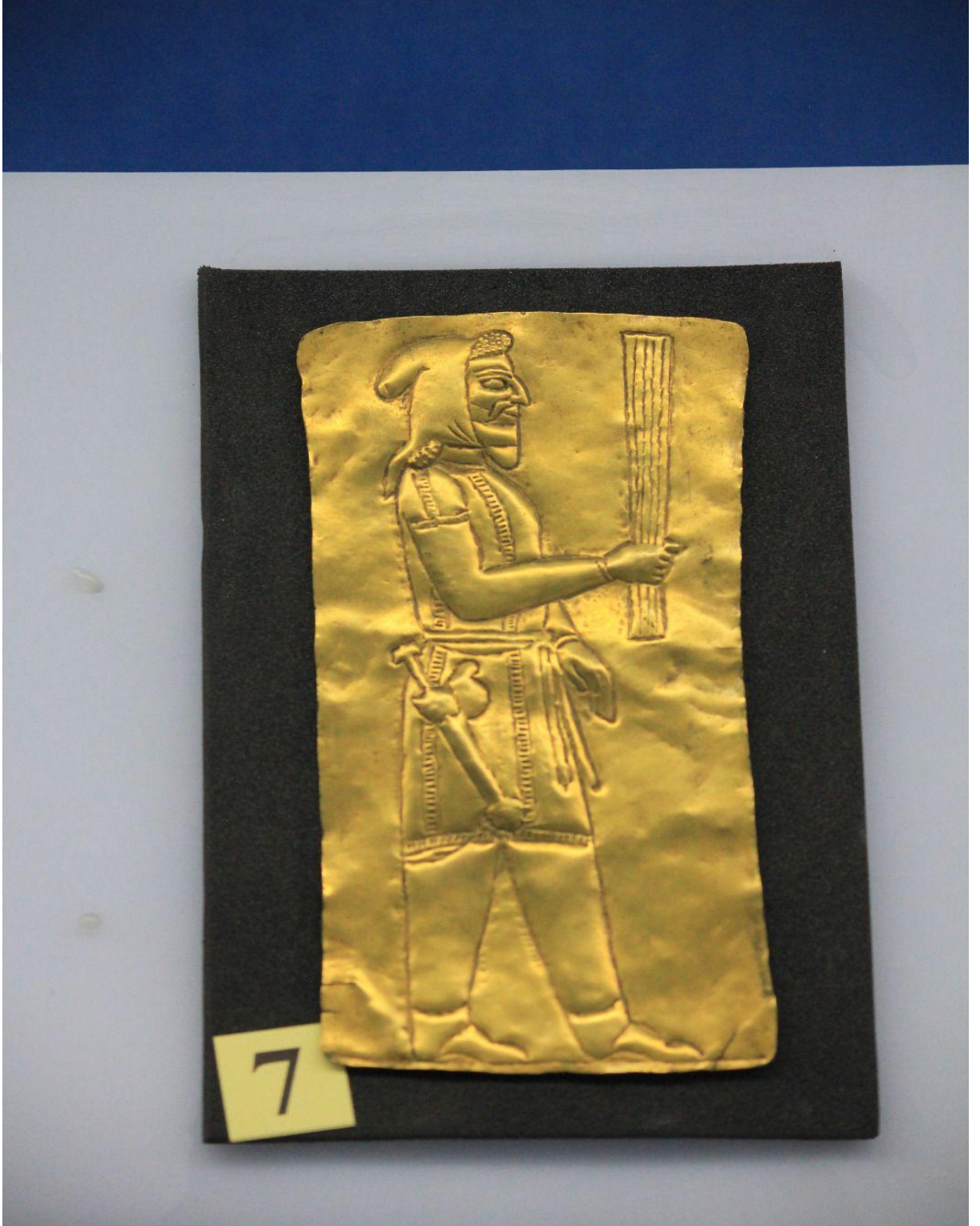
Duşanbe Müzesi Resim 2.

Dušanbe Müzesi Resim 3.

Duşanbe Müzesi Resim 4

Dušanbe Müzesi Resim 5

чикат. Асрҳои VIII-IX
изого демона. Бунджикат.
emon. Bunjikat. VIII-IX

Duşanbe Müzesi Resim 6

Duşanbe Müzesi Resim 7.